

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ
ХАБАРШЫ

№2 (67) 2024

Республикалық терминология комиссиясының бюллетені

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ХАБАРШЫ

№2 (67) 2024

Бас редактор
Ә. Қабар

Жауапты редактор
Қ. Қабар

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары
білім министрінің
2024 жылғы 18 наурыздағы
№116 бұйрығына сәйкес

Құрылтайшы:

Қазақстан Республикасы
Ғылым және жоғары білім министрлігі
Тіл саясаты комитеті

Редакциялық алқа төрағасы

Динара Щеглова, ҚР Ғылым және жоғары
білім вице-министрі

Редакциялық алқа

Е. Тілешов
Ғ. Абзалбек
С. Абдрахманов
Қ. Айдарбек
Ж. Артықбаев
С. Әлісжан
К. Бажықова
С. Бәйменше
С. Баймұрат
М. Ерғазина
Б. Жонкешов
М. Жұмабай
А. Иманбаева
Т. Иманқұл
Т. Көмеш
Д. Қамзабекұлы
Т. Қараманов
С. Құлманов
Ш. Құрманбайұлы
Ө. Мамырбаев
А. Махамбетова
Г. Нұрышева
Д. Омашұлы
Қ. Сапаров
Б. Хамбар

**Республикалық терминология комиссиясының
Жаратылыстану-математика бағыты бойынша
2024 жылғы 27 маусымдағы отырысында бекітілген терминдер**

Тамақ өнеркәсібі саласының терминдері		
№	орыс тілінде	қазақ тілінде
1.	австралийский рисовый пудинг	аустралиялық күріш пудині
2.	Адана кебаб	Адана кәуәбі
3.	адыгейский сыр	адыгей сыры
4.	аклак	ақлақ
5.	аксорпа	ақсорпа
6.	американский завтрак	америкалық таңғы ас
7.	апельсиновый чай	апельсин шайы
8.	арагацкий сыр	арагастық сыр
9.	арахисовая гранола	жержаңғақ гранолы
10.	ассорти из конских деликатесов	жылқы жеңсігі ассортиі
11.	ассорти из мяса птицы	құс еті ассортиі
12.	чесночное масло	сарымсақты май
13.	ассорти из сезонных овощей с чесночным маслом	сарымсақты май қосылған маусымдық көкөніс ассортиі
14.	ассорти из колбасок	шұжық ассортиі
15.	ассорти из шашлыков	кәуәп ассортиі
16.	ассортимент макаронных изделий	макарон өнімдерінің түр-түрі
17.	бал кумыс	бал қымыз
18.	балычное изделие	балық еті өнімдері
19.	банкетные закуски	банкеттік дәмтағам
20.	батон ирисный	ирис білемшесі
21.	белье столовое	асханалық майлық-сулықтар
22.	бести кумыс	бесті қымыз
23.	битое мясо	жұмсартқан ет
24.	биттеры	битер
25.	бифштекс натуральный	табиғи бифштекс

26.	бланширование овощей	көкөніс шарпылау
27.	блинчики с фундуком и шпинатом	орманжаңғақ пен саумалдық қосылған құймақша
28.	блины	жайма құймақ
29.	крабовые палочки	таңқышаян таяқшалары
30.	подорожник	жолжелкен
31.	большой подорожник	үлкен жолжелкен
32.	бризоль из фарша на сковороде	табадағы тартылған ет бризөлі
33.	брускетта с авокадо и репой	авокадо мен шалқан қосылған брускет
34.	брускетта в соусе песто с авокадо и креветками	авокадо мен кревет қосылған песто тұздықты брускет
35.	булгур	бұлғыр
36.	бульон костный	сүйек сорпасы
37.	бурый рис	қоңыр күріш
38.	дикий рис	жабайы күріш
39.	верблюжатина	түйе еті
40.	винная карта	шарап мәзірі
41.	вино бочковое	бөшке шарабы
42.	вино десертное	десерттік шарап
43.	вино молодое	балғын шарап
44.	витаминный чай	дәрумен шай
45.	вкусовое качество	дәмдік сапа
46.	вкусовое свойство	дәмдік қасиет
47.	водоёмная рыба	тоған балығы
48.	выварить	қайната пісіру
49.	выварочная соль	қайнатпа тұз
50.	выдержанное вино	сақталған шарап
51.	выкоптить	ыстап алу
52.	выход блюд	тағам шығымы
53.	глазурь кондитерская	кондитерлік сылама
54.	глубоководные рыбы	тереңсу балықтары
55.	говядина заливная	құймалы сиыр еті

56.	говядина отварная	піскен сиыр еті
57.	гранатовый сироп	анар шәрбаты
58.	гречка на гарнир с маслом сливочным	сарымай қосылған қарақұмық гарнирі
59.	гриль из лосося в соусе флюмбе	флюмбе тұздықты арқан балық қақтамасы
60.	груша десертная	десерттік алмұрт
61.	грушевый компот	алмұрт компоты
62.	грушевый напиток	алмұрт сусыны
63.	даллия	даллия
64.	двойная уха	қос сорпалы уха
65.	двухкомпонентный салат с говядиной	қосқұрамды сиыр еті салаты
66.	деревенский сыр	ауыл сыры (<i>тамақ өнерк.</i>)
67.	десертный напиток	десерттік сусын
68.	диетические хлебобулочные изделия	диеталық нан-тоқаш өнімдері
69.	дикий лук	жабайы пияз
70.	добавки к чаю	шайқоспа
71.	дображивание пива	сыраның барынша ашуы
72.	доза	доза
73.	дозатор	дозалағыш
74.	долька чеснока	сарымсақ түйірі
75.	домашний напиток	үй сусыны
76.	домашний сыр	үй сыры
77.	досаливание	қосымша тұздау
78.	драники	драник (<i>тамақ өнерк.</i>)
79.	драники с сыром и колбасой	сыр мен шұжықты драник
80.	драчена	драчена (<i>тамақ өнерк.</i>)
81.	дряблое мясо	бос ет
82.	европейская кухня	еуропалық асхана
83.	жареная пророщенная соя	қуырылған майбұршақ өскіні
84.	жареная семга с луком-пореем и манго	порей пиязы мен манго қосып қуырылған ақсерке

85.	жареные грибы с луком и зеленью	пияз, аскөк қосып қуырылған саңырауқұлақ
86.	жареный омлет	қуырылған өмлет
87.	жареный рис по-тайски с яйцом, морковью и зеленым горошком	жұмыртқа, сәбіз және көк бұршақты қуырылған тайша күріш
88.	мясо по-тайски	тайша ет
89.	жареный рубец с овощами (<i>корейский салат</i>)	көкөніс қосып қуырылған қарын (<i>кәріс салаты</i>)
90.	жареный стручковый горошек	қуырылған жасыл бұршақ
91.	жарка овощей	көкөніс қуыру
92.	желатинизация бульона	сорпаны желатиндеу
93.	желе из розовой воды	раушан суы желесі
94.	желейный мармелад	желе мармелады
95.	жирное молоко	майлы сүт
96.	жирный творог	майлы ірімшік
97.	жирорастворимый витамин	майға еритін дәрумен
98.	жиры кондитерские	кондитерлік майлар
99.	завтрак скомплектованный	кешенді таңғы ас
100.	завяливание чайных листов	шай жапырақтарын қақтау
101.	загар мяса	еттің күнсуі
102.	закал мякиша хлеба	нан дүмбілезі
103.	закваска сухая	құрғақ ұйытқы
104.	закусочные рулеты	дәмтағам орамасы
105.	заливка (<i>пищевая промыш.</i>)	құйма (<i>тамақ өнерк.</i>)
106.	замороженная рыба	мұздатылған балық
107.	запекание	көмештеп пісіру
108.	запекание мяса	етті көмештеп пісіру
109.	салат из запеченной груши с цыпленком и крутонами	балапан еті мен крутон қосылған көмештелген алмұрт салаты
110.	запеченный картофель	көмештелген картоп
111.	запотелый сыр	дымданған сыр
112.	творог	ірімшік
113.	сыр	сыр

114.	сузбе	сүзбе
115.	катык	қатық
116.	зеленая гречка	көккұмық
117.	зеленая фасоль	көк үрмебұршақ
118.	зеленый салат с яблоком и инжиром	алма мен інжірлі көк салат
119.	зеркальный карп	жылтыр тұқыбалық
120.	игристое вино	шымырлы шарап
121.	запеченное мясо птицы	көмештелген құс еті
122.	изделие хлебобулочное	нан-тоқаш өнімі
123.	подовый хлеб	от табы наны
124.	изделие хлебобулочное подовое	от табы нан-тоқаш өнімі
125.	имбирный чай	зімбір шай
126.	иркит	ірікіт
127.	испанский омлет	испан өмлеті
128.	итальянский зеленый соус	италиялық көк тұздық
129.	кабанина	қабан еті
130.	казахский чай	қазақ шайы
131.	калифорнийский угорь	калифорниялық жыланбалық
132.	кальмар	кальмар
133.	кальмары с красным вином	қызыл шарапты кальмар
134.	капустные рулетики по-вьетнамски	вьетнамша қырыққабат орамасы
135.	кармин	кармин
136.	карпаччо из запеченной свеклы с козьим сыром и ароматными травами	ешкі сыры мен хош иісті шөп қосылған көмештелген қызылша карпачосы
137.	карри	көри
138.	карри с рисом	күрішті көри
139.	картофельные дольки	картоп кесінділері
140.	картофельный омлет копченый продуктом	ысталған азық қосылған картоп өмлеті
141.	картофельный рулет с фаршем в духовке	тартылған ет қосылған тұмшәпештегі картоп орамасы

142.	каша из шести злаков	алты дақыл ботқасы
143.	каша гречневая запаренная	буға піскен қарақұмық ботқасы
144.	каша гречневая рассыпчатая на воде	суда піскен шашпа қарақұмық ботқасы
145.	каша из пшеничного талкана	бидай талқаны ботқасы
146.	каша манная	ұнтақ жарма ботқасы
147.	каша полбяная	борайбидай ботқасы
148.	кисломолочные продукты	ашымалы сүт өнімдері
149.	китайская зеленая фасоль с мясом	ет қосылған қытай көк үрмебұршағы
150.	китайский омлет	қытай өмлеті
151.	китайский отвар из овощей	қытай көкөніс қайнатпасы
152.	китайский фруктовый суп	қытай жеміс көжесі
153.	концентрат для детского питания	балалар тағамына арналған концентрат
154.	концентрат дрожжевой	ашытқы концентраты
155.	корейка	жон ет
156.	стейк	стейк
157.	филе	сүбе
158.	корочка с луком	пиязды нан қыртысы
159.	кулич	күліш
160.	курага	өрікқақ
161.	лаваш	лабаш
162.	лебеда	көкпек
163.	лепёшки по-азиатски из риса, сваренного на пару	буға піскен азиялық күріш нан
164.	ликер	ликер
165.	мамалыга из кукурузной крупы по-молдавски	молдаван жүгері жарма ботқасы
166.	микс салат с моцареллой, креветками, бальзамическим соусом	моцарелла, кревет, бальзам тұздығы қосылған қоспа салат
167.	милкшейк	сүтшәрбат
168.	минтай с рисом	күріш қосылған минтай

169.	мисо суп с тофу	тофулы мисо көже
170.	морковный рулет из моркови и плавленного сыра	сәбіз және балқытылған сырдан сәбіз орамасы
171.	мягкий диетический творог	жұмсақ диеталық ірімшік
172.	мясной рулет в слоеном тесте	қатпар қамырлы ет орамасы
173.	мясной рулет с начинкой из фарша в духовке	тартылған ет салмасы қосылған тұмшапештегі ет орамасы
174.	мясной рулет с овощами	көкөністі ет орамасы
175.	настойки (<i>пищевая промыш.</i>)	тұнба (<i>тамақ өнерк.</i>)
176.	натертый сыр	үгілген сыр
177.	обед скомплектованный	кешенді түскі ас
178.	облепиховый чай	шырғанақ шайы
179.	овечий сыр	қой сыры
180.	овощи в сиропе	шәрбатты көкөністер
181.	овощной суп	көкөніс көжесі
182.	отварной рис с кукурузой	жүгері қосылған қайнатылған күріш
183.	пажитник	бойдана
184.	панахан	қаяз балық
185.	парное молоко	жаңа сауылған сүт
186.	молоко свежее	жас сүт
187.	паста	пасты
188.	паста альфредо с креветками	кревет қосылған альфредо пастысы
189.	паста альфредо с курицей	тауық еті қосылған альфредо пастысы
190.	паста овощная	көкөніс пастысы
191.	паста с креветками и помидорами черри	кревет мен черри қызанағы қосылған пасты
192.	паста с овощами	көкөніс қосылған пасты
193.	паста соус из ферментированных бобов	ферменттелген бұршақ пасты тұздығы
194.	паста соус из красных бобов	қызыл бұршақ пасты тұздығы
195.	паста с морепродуктами	теңіз өнімдері қосылған пасты
196.	паста соус из черных бобов	қара бұршақ пасты тұздығы
197.	пастила	жаймақ
198.	пельмени в горшочке	құмырадағы тұшпара

199.	пельмени по-домашнему	үй тұшпарасы
200.	пельмени с бульоном	сорпалы тұшпара
201.	пенне с судаком и икрой летучей рыбы	көксерке мен ұшар балық уылдырығы қосылған пенне
202.	пеногасители	көбік басқыштар
203.	печеная свекла с козьим сыром, медовыми орехами и хрустящей гранолой	ешкі сүтінің сыры, балжаңғақ пен қытырлақ гранолды көмештелген қызылша
204.	печеночные рулетики с начинкой	салмалы бауыр орамшасы
205.	печеные ребра конины	көмештелген жылқы қабырғасы
206.	печеный	көмештелген
207.	печеный судак в соусе из оливок и шпината, покрытый жареной лазой и хрустящими хлебными крошками	қуырылған лазо мен қытырлақ нан уағымен көмкерілген, зәйтүн майы мен саумалдық тұздығында көмештелген көксерке
208.	пирог с малиной	таңқурайлы қаусырма
209.	пирог с черникой	қаражидекті қаусырма
210.	плато из зеленых овощей	көкөніс платосы
211.	плов из бурого риса с курицей	тауық еті қосылған қоңыр күріш палауы
212.	подлив	астұздық
213.	подливка из вареного хрена	қайнаған ақжелкек астұздығы
214.	подливка из сырого хрена и свеклы	шикі ақжелкек пен қызылша астұздығы
215.	подсластители	тәттілендіргіш
216.	полировка	жылтырату
217.	попкорн	попкорн
218.	постные рисовые котлеты с грибами	саңырауқұлақ қосылған майсыз күріш кәтлеті
219.	похлебка	сылдыркөже
220.	продукт сырный жирный	майлы сыр өнімі
221.	продукт сырный зрелый	бабындағы сыр өнімі
222.	протирание	үгу
223.	раковый суп	шаян көже

224.	раскальвание ореха	жаңғақ шағу
225.	рассеивание сахара	қант себу
226.	рассыпчатая каша	шашпа ботқа
227.	растворимый	ерігіш
228.	рафинация жиров	май тазарту
229.	рафинация саломаса	қатқан майды тазарту
230.	рецепт	ресеп
231.	рецепт блюд	тағам ресебі
232.	рис в пароварке рассыпчатый	буқазандағы шашпа күріш
233.	рис в томатном соусе	қызанақ тұздықты күріш
234.	рис дробленый	жарылған күріш
235.	рис жареный на сковороде	табада қуырылған күріш
236.	рис на сковороде рассыпчатый	табада пісірілген шашпа күріш
237.	рис на сковороде с луком и морковью	пияз бен сәбіз қосылып табада піскен күріш
238.	рис шелушенный	аршылған күріш
239.	рисовая сечка	күріш сағы
240.	рисовое тесто из рисовой муки	күріш ұнынан жасалған қамыр
241.	рогалик	мүйіз тоқаш
242.	рулет из баранины	қой еті орамасы
243.	рулет из индейки в духовке	тұмшапештегі күркетауық орамасы
244.	рулет из куриного филе в духовке	тұмшапештегі тауық сүбе орамасы
245.	рулет из куриной грудки в духовке	тұмшапештегі тауықтың төс еті орамасы
246.	рыба под острым соусом	ащы тұздықты балық
247.	рыбацкий суп	балықшы көжесі
248.	рыбная коллекция с перепелиным яйцом и красной икрой	бөдене жұмыртқасы мен қызыл уылдырық қосылған балық жиынтығы
249.	рыбная паста	балық пастысы
250.	рыбные флипсы	балық флипистері
251.	салат из ростков сои	майбұршақ өскіні салаты

252.	салат с куриными крылышками	тауық қанатшасы қосылған салат
253.	сатай из свинины	шошқа етінен даярланған сатай
254.	сахар-сырец	шикі қант
255.	слабый кумыс	жуас қымыз
256.	сладкие шарики из овсяных хлопьев	сұлы үлпек тәтті домалақшалар
257.	слоеный	қатпарлы
258.	сок диффузионный	диффузиялық шырын
259.	солянка по-грузински	грузин солянкасы
260.	сорго	құмай жүгері
261.	суп летний	жаздық көже
262.	сыр высокожирный	жоғарымайлы сыр
263.	сыр зрелый	бабындағы сыр
264.	телятина с соусом из икры	уылдырық тұздықты бұзау еті
265.	тестовая заготовка	қамыр дайындамасы
266.	тминные семена	зере дәні
267.	трайфл	трайфл
268.	фарш из мяса птицы	тартылған құс еті
269.	фетучини с курицей и грибами	тауық еті мен саңырауқұлақ қосылған фетучини
270.	цыпленок табака	табадағы балапан
271.	чай кирпичный	тақта шай

**Республикалық терминология комиссиясының
2024 жылғы 13 қыркүйектегі отырысында бекітілген терминдер**

Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар министрлігі бекітуге ұсынған терминдер		
1.	аварийные частоты	авариялық жиілік
2.	автоматическое зажигание	автоматтық оталдыру
3.	автоокисление	автототығу
4.	активный газ	белсенді газ
5.	автоматическое зажигание	автоматтық оталдыру
6.	аэрация водоема	суайдыны аэрациясы
7.	аэрация потока	ағын аэрациясы
8.	боевая одежда пожарного	өрт сөндірушінің жауынгерлік киімі
9.	вакцинация	ваксиналау
10.	ватно-марлевая повязка	мақта-дәке таңғыш
11.	ведомственный секретный архив	ведомстволық құпия мұрағат
12.	ветромер	желөлшеуіш
13.	вещество радиоактивное	радиоактив заттек
14.	взрывная травма	жарылыс жарақаты
15.	взрывные работы	жарылыс жұмыстары
16.	взрывные устройства	жарылыс құрылғылары
17.	взрывобезопасность	жарылыс қауіпсіздігі
18.	взрывоопасная смесь	жарылыс қауіпі бар қоспа
19.	взрывопожарное вещество	жарылу-өрттену қауіпі бар заттек
20.	виды безопасности	қауіпсіздік түрлері
21.	виды ядерных взрывов	ядролық жарылыс түрлері
22.	влага подземная	жерасты ылғалы
23.	влагозапас бассейна	алаптың ылғал қоры
24.	влажномер электрический	электр ылғалөлшеуіш
25.	влажномер электронный	электрондық ылғалөлшеуіш
26.	влагообеспеченность	ылғалмен қамтамасыз ету
27.	влагообмен	ылғалалмасу
28.	внешнее облучение	сыртқы сәулелену

29.	внешний воздействующий фактор	сыртқы әсер етуші фактор
30.	внутреннее облучение	ішкі сәулелену
31.	вода дренажная	дренаж суы
32.	вода иловая	шөгінді су
33.	водовод	сужеткізгі
34.	водозабор бесплотинный	бөгетсіз бастоған
35.	водозабор ковшовый	шөміштік бастоған
36.	водозабор лучевой	сәулелік бастоған
37.	водозабор передвижной	жылжымалы бастоған
38.	водозабор плавучий	қалқымалы бастоған
39.	водозаборные сооружения	бастоған құрылысжайы
40.	водолазная техника	сүңгуірлік техника
41.	водолазный шланг	сүңгуірлік шлангы
42.	водолазный шлем	сүңгуір шлемі
43.	водомер	суөлшеуіш
44.	водомер крыльчатый	қанатты суөлшеуіш
45.	водомер многоструйный	көпағынды суөлшеуіш
46.	водомер турбинный	турбины суөлшеуіш
47.	водонапорная башня	арынды су мұнарасы
48.	водонасыщение горных пород	тау жыныстарының сумен қанығуы
49.	водопровод пожарный кольцевой	өрт сөндіру айналмалы су құбыры
50.	водопровод пожарный тупиковый	өрт сөндіру тұйық су құбыры
51.	водораспылитель	субүріккіш
52.	водоспуск	суағызғы
53.	водосбор	сужиғы
54.	водосброс	суқашыртқы
55.	водосбросный тракт	суқашыртқы жолы
56.	возгорание повторное	қайталама тұтану
57.	воздухоохладитель	ауа салқындатқыш
58.	воздушная атака	әуе шабуылы
59.	воздушный ядерный взрыв	әуедегі ядролық жарылыс

60.	вспышка паров бензина	бензин буының тұтануы
61.	вулканическое землетрясение	жанартаулық жер сілкінісі
62.	выброс	шығарынды
63.	выброс ядовитых веществ	улы заттектер шығарындысы
64.	выбросы руды	кен шығарындылары
65.	выбросы угля	көмір шығарындылары
66.	выкачивание воды из скважин	ұңғымадан су тарту
67.	выключатель пожарной системы	өрт сөндіру жүйесінің ажыратқышы
68.	высота водосливной стенки	суағар қабырғасының биіктігі
69.	выхлоп газа	газ шығындысы
70.	газовая атака	газды шабуыл
71.	газовая скважина	газ ұңғымасы
72.	газовое хозяйство	газ шаруашылығы
73.	газоиспользующие установки	газ пайдалану қондырғылары
74.	газообразные выбросы	газ тәрізді шығарындылар
75.	газоопасные работы	газ қауіпі бар жұмыстар
76.	газоопределитель	газ анықтауыш
77.	газоочистные системы	газ тазарту жүйелері
78.	газопровод	газ құбыры
79.	газоспасательная часть	газдан құтқару бөлімі
80.	гарнизон пожарной охраны	өрттен қорғау гарнизоны
81.	гексоген	гексоген
82.	герметизация устья скважины	ұңғыма сағасын герметиктеу
83.	гигиенический норматив	гигиеналық норматив
84.	гидрологическая станция	гидрологиялық станса
85.	гидрологические наблюдения	гидрологиялық қадағалау
86.	гидрологический пост	гидрологиялық бекет
87.	гидрологический прогноз	гидрологиялық болжам
88.	гипоцентр землетрясения	жер сілкінісі гипосентрі
89.	глинистый раствор	сазбалшық ерітінді
90.	дорожный каток	жолаунақ
91.	емкость для воды	суға арналған ыдыс
92.	емкость для пенообразователя	көбіктендіргішке арналған ыдыс

93.	железо балочное	арқалық темір
94.	железо болтовое	бұран темір
95.	железо оцинкованное	мырышталған темір
96.	железобетонное сооружение	темірбетон құрылысжай
97.	жертвы войны	соғыс құрбандары
98.	завал	үйінді
99.	завод нефтеперерабатывающий	мұнай өңдеу зауыты
100.	заглушка	бітеуіш
101.	загрязняющее вещество	ластағыш заттек
102.	загрязнение тепловое (термальное)	жылумен (термалды) ластану
103.	загрязнение шумовое	шуылмен ластану
104.	зажигательное оружие	тұтандырғыш қару
105.	зажигательные вещества	тұтандырғыш заттектер
106.	запал	тұтандырғы
107.	задымление	түтіндеу
108.	задымление контролируемое	бақыланатын түтіндеу
109.	законы и обычаи войны	соғыс заңдары мен жөн-жосықтары
110.	замер сопротивления изоляции	оқшаулау кедергісін өлшеу
111.	замкнутое пространство	тұйық кеңістік
112.	зарин	зарин
113.	засечка ядерных взрывов	ядролық жарылыстарды белгілеу
114.	землетрясение	жер сілкінісі
115.	извещатель пожарный дымовой	өрт-түтін хабарлағыш
116.	имитация огня	атысты имитациялау
117.	иприт (горчичный газ)	иприт (қыша газы)
118.	кислородный индекс	оттегі индексі
119.	колеблющаяся пластина	тербелмелі пластина
120.	курс стрельбы	оқ ату курсы
121.	лафетный ствол	лафетті оқпан
122.	магнитуда землетрясения	жер сілкінісінің магнитудасы
123.	мешкотара	қап

124.	мотобуры	мотобұрғы
125.	нагон воды	судың желмен айдалуы
126.	наработка котлоагрегатов	қазандық агрегаттарының атқарымы
127.	насадок пенный	көбік саптамасы
128.	насос водокольцевой	айналмалы сусорғы
129.	огневая задача	атыс міндеті
130.	опасное химическое явление	қауіпті химиялық құбылыс
131.	очаг землетрясения	жер сілкінісінің ошағы
132.	падеж скота	мал шығыны
133.	промышленная безопасность	өнеркәсіптік қауіпсіздік
134.	прямое воздействие на природу	табиғатқа тікелей әсер ету
135.	пряжка ремня	белдік тоғасы
136.	разрушительное землетрясение	жойқын жер сілкінісі
137.	ранцевая система пожаротушения	аспалы өрт сөндіру жүйесі
138.	сброс	төгінді
139.	сигнал	сигнал
140.	сигнализация	сигналдау
141.	сирена	сирена
142.	скалодром	жарайлақ
143.	система пожарной сигнализации	өрт сигналдауы жүйесі
144.	система оповещения и управления эвакуацией людей при пожаре	өрт кезінде адамдарды құлақтандыру және эвакуациялауды басқару жүйесі
145.	снегопокрытие	қар жамылғысы
146.	тара	тара
147.	тревожная сигнализация	дабылдық сигналдау
148.	тропа	соқпақ
149.	ударная волна ядерного взрыва	ядролық жарылыстың соққы толқыны
150.	усиление ветра	желдің күшеюі

151.	фильтровальная станция	сүзгілеу стансасы
152.	фильтровентиляционная камера	сүзгілеу-желдету камерасы
153.	фильтровентиляционная установка	сүзгілеу-желдету қондырғысы
154.	фильтрующий противогаз	сүзгілеуші газтұмша
155.	химический взрыв	химиялық жарылыс
156.	хирургический подвижной госпиталь	хирургиялық жылжымалы госпиталь
157.	хлопушка	шартылдақ
158.	хлорирование воды	суды хлорлау
159.	шкала бофорта	бофорт шкаласы
160.	щит	қалқан
161.	экологический надзор	экологиялық қадағалау
162.	экстренная медицинская помощь	шұғыл медициналық көмек
163.	экстренное реагирование	шұғыл ден қою
164.	электромагнитное поражение	электрмагниттік зақымдану
165.	электрохимическая дезактивация	электрхимиялық активсіздендіру
166.	эпицентр взрыва	жарылыс эписентрі
167.	эпицентр землетресения	жер сілкінісі эписентрі
168.	ядерная энергетическая установка	ядролық энергетикалық қондырғы
169.	ящик для рукавов	жеңкұбыр жәшігі
170.	цепь аварийной сигнализации	авариялық сигналдау тізбегі
Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі бекітуге ұсынған терминдер		
171.	авансированный капитал	аванс капитал
172.	всеобъемлющий контроль	бәрін қамтитын бақылау
173.	гидронимы	гидронимдер
174.	деконцентрация полномочий	өкілеттіліктерді бөлу
175.	диаспора	диаспора
176.	доходные квинтильные группы	кірісі бойынша квинтил топтар

177.	загрязнение среды	ортаның ластануы
178.	индекс общестранового прогресса	жалпыелдік прогресс индексі
179.	индекс социального прогресса	әлеуметтік прогресс индексі
180.	инициалы	инициалдар
181.	лиазон-офицер	лиейзон-офицер
182.	метод акселерации	акселерация әдісі
183.	недостовверная оценка	дәйексіз бағалау
184.	несравнимая продукция	салыстыруға келмейтін өнім
185.	остродефицитная модель экономики	аса тапшы экономика моделі
186.	офтейк-контракт	офтейк-келісімшарт
187.	работать на щепе	жаңқамен жұмыс істеу
188.	сверхдоходы	үстеме кірістер
189.	сделка товарного свопа	тауарлық суоп мәмілесі
190.	сенситивные данные	сенситив деректер
191.	срок службы изделия	бұйымның жарамдылық мерзімі
192.	субсидиарное участие государства	мемлекеттің субсидиялық қатысуы
193.	тизер видеороликов	видеотизер
194.	товары двойного назначения	қосмақсатты тауарлар
195.	упрощение	оңайлату
196.	условия «приземления» проектов	жобаларды «орналастыру» шарты
197.	Ф.И.О.	Т.А.Ә.
198.	экономический бум	экономикалық дүмпу
199.	цели устойчивого развития	орнықты даму мақсаттары

**Республикалық терминология комиссиясының
2024 жылғы 23 қазандағы отырысында бекітілген терминдер**

Атырау облысы әкімдігі ұсынған мұнай-газ химиясы саласының терминдері		
1.	«горячая» перекачка	«ыстық» айдау
2.	«горячие» скважины	«ыстық» ұңғымалар
3.	β-положение	β-орын
4.	β-правило	β-ереже
5.	абсолютно сухое вещество	абсолютті құрғақ заттек
6.	автогенная сварка	автогендік пісіру
7.	автоматические желонки	автоматты науашықтар
8.	агент окисления	тотықтыру агенті
9.	адсорбционная колонна	адсорбциялық бағана
10.	азеотропная перегонка	азеотроптық айдау
11.	аккумуляция нефти и газа	мұнай мен газдың жинақталуы
12.	активные центр	белсенді орталық
13.	активный радикал	белсенді радикал
14.	алкилареновая структура	алкиларендік құрылым
15.	алкилированная серная кислота (АСК)	алкилденген күкірт қышқылы (АКК)
16.	алкилсульфатная смесь (АСС)	алкилсульфаттық қоспа (АСҚ)
17.	алкильные радикалы	алкил радикалдар
18.	алкильный заместитель	алкильдік орынбасар
19.	альфаметилстирольная фракция (АМСФ)	альфаметилстиролдық фракция (АМСФ)
20.	анализ гранулометрический	түйірөлшемдік талдау
21.	анализ седиментационный	седиментациялық талдау
22.	анализ структурный	құрылымдық талдау
23.	анализ термообъемный	термокөлемдік талдау
24.	антигидратные ингибиторы	гидратқа қарсы тежегіштер
25.	ареновые комплексы	арендік кешендер
26.	ароматизация	ароматтау
27.	ароматизированный продукт	араматтандырылған өнім

28.	ароматическое кольцо	ароматтық сақина
29.	асфальтен	асфальтен
30.	асфальтосмолистопарафинистые отложения (АСПО)	асфальтты шайырлы парафинді шөгінділер (АШПШ)
31.	барабан лебедки	шығырық барабаны
32.	бензиновая фракция	бензиндік фракция
33.	бесшовная обсадная труба	жымсыз шегендеу құбыры
34.	бинарная смесь	бинарлы қоспа
35.	биомолекулярное диспропорционирование	биомолекулалық диспропорциялау
36.	бициклические циклоалканы	қосциклді циклді алкандар
37.	близко расположенные частицы	жақын орналасқан бөлшектер
38.	борьба с гидратообразованием	гидраттүзілімдермен күрес
39.	буровое долото	бұрғылау қашауы
40.	бурые угли	қоңыр көмір
41.	буферная жидкость	буферлік сұйықтық
42.	буферное давление	буферлік қысым
43.	вентилятор	желдеткіш
44.	верхняя пробка	жоғарғы тығын
45.	виброобработки	дірілді өңдеу
46.	виды сырья	шикізат түрлері
47.	внешний контур газоности	газдылықтың сыртқы контуры
48.	внешний контур нефтености	мұнайлылықтың сыртқы контуры
49.	внутренний диаметр	ішкі диаметр
50.	внутренний контур газоности	газдылықтың ішкі контуры
51.	внутренний контур нефтености	мұнайлылықтың ішкі контуры
52.	внутриконтурное заводнение	контурішілік суайдау
53.	внутримолекулярная изомерия	молекулаішілік изомерия

54.	внутрипластовое горение	ішкі қабаттық жану
55.	водная эмульсия	сулы эмульсия
56.	водно-сажевая суспензия	сулы-күйелік суспензия
57.	водный газ	сулы газ
58.	водный транспорт нефти (газа)	мұнайды (газды) сумен тасымалдау
59.	водоносные пласты	сулы қабат
60.	водоотдача	суқайтарым
61.	водорастворимые ингибиторы	суда еритін тежегіштер
62.	водорез	су айырық
63.	водородный показатель	сутектік көрсеткіш
64.	воды нефтяные	мұнай сулары
65.	воздушный газ	әуе газы
66.	воски ископаемые	қазба балауыздар
67.	восполнение пластовой энергии	қабаттық энергияны қайта толықтыру
68.	время выдержки раствора	ерітінді ұстау уақыты
69.	время контакта	жанасу уақыты
70.	вторичная связь	екіншілік байланыс
71.	вторичные процессы	екіншілік үдерістер
72.	вторичные реакции	екіншілік реакциялар
73.	вторичный алкил	екіншілік алкил
74.	вызов притока нефти	мұнай ағынын шақыру
75.	вынос асфальтосмолопарафиновых отложений из пласта	асфальтты шайырлы парафинді шөгінділерді қабаттан шығару
76.	высокоароматизированная нефть	жоғары ароматтандырылған мұнай
77.	высоковязкая нефть	тұтқырлығы жоғары мұнай
78.	высоковязкая тяжелая нефть	тұтқырлығы жоғары ауыр мұнай
79.	высококачественное топливо	жоғары сапалы отын
80.	высококипящие органические вещества	жоғары температурада қайнайтын органикалық заттектер
81.	высококипящие остатки	жоғары температурада қайнайтын қалдықтар

82.	высокомолекулярные компоненты	жоғарымолекулалы құрамбөліктер
83.	высокомолекулярные фракции	жоғары молекулалық фракциялар
84.	высокомолекулярный комплекс	жоғары молекулалы кешен
85.	высокотемпературная зона	жоғары температуралы аймақ
86.	высшие алканы	жоғарғы алкандар
87.	высший показатель	жоғарғы көрсеткіш
88.	вытеснение нефти	мұнайды ығыстыру
89.	вытесняющий реагент нефти	мұнай ығыстырушы реагент
90.	выход газа	газ шығымы
91.	выход нефти	мұнай шығымы
92.	выход продуктов	өнімдер шығымы
93.	выщелачиваемость	шаймаланғыштық
94.	вязкость вещества	заттың тұтқырлығы
95.	вязкость воды	судың тұтқырлығы
96.	вязкость глинистого раствора	сазды ерітіндінің тұтқырлығы
97.	вязкость нефти	мұнай тұтқырлығы
98.	вязкость пластовой нефти	мұнай қабатының тұтқырлығы
99.	вязкость сырья	шикізат тұтқырлығы
100.	газ пиролиза	пиролиз газы
101.	газоотделитель	газ бөлгіш
102.	газо-сажевая смесь	газ-күйе қоспасы
103.	газовая фаза	газ фазасы
104.	газовая шапка	газ қақпағы
105.	газовое месторождение	газ кен орны
106.	газовый режим	газ режімі
107.	газоконденсатное месторождение	газ конденсаттық кен орын
108.	газоносность	газдылық
109.	газоносные пласты	газды қабаттар
110.	газофазная реакция	газфазалық реакция
111.	газофазовый термический процесс	газфазалық термиялық үдеріс

112.	галлоидирование	галлоидтау
113.	гексометафосфат натрия (ГМФН)	натрий гексаметафосфаты (НГМФ)
114.	геологическая особенность	геологиялық ерекшелік
115.	геологическая ступень	геологиялық саты
116.	геологический запас нефти	мұнайдың геологиялық қоры
117.	геофизические работы	геофизикалық жұмыстар
118.	геофизические характеристики	геофизикалық сипаттамалар
119.	геохимические работы	геохимиялық жұмыстар
120.	гидравлическое сопротивление	гидравликалық кедергі
121.	гидравлический разрыв пласта (ГРП)	қабатты гидравликалық жару (ҚГЖ)
122.	гидравлический удар	гидравликалық соққы
123.	гидратная пробка	гидраттық тығын
124.	гидратообразование	гидраттүзілімдер
125.	гидрирование	сутектендіру
126.	гидродинамические расчеты	гидродинамикалық есептеулер
127.	гидрокарбонильные комплексы	гидрокарбонилдік кешендер
128.	гидропероксиды	гидропероксидтер
129.	гидроперфоратор	гидроперфоратор
130.	гидрофилизирование породы	таужынысты гидрофилдендіру
131.	глинозавод	саз зауыты
132.	глинокислотная обработка	саз қышқылдық өңдеу
133.	глинопровод	сазқұбыр
134.	глубина бурения	бұрғылау тереңдігі
135.	глубина залегания пласта	қабаттың жатын тереңдігі
136.	глубина реакции	реакция тереңдігі
137.	глубинно-насосный способ	терең сорғы тәсілі
138.	глубокое бурение поисковых скважин	іздеу ұңғымаларын терең бұрғылау
139.	гомогенизация системы	жүйені гомогендеу

140.	горючие газы	жанғыш газдар
141.	гравитационный режим	гравитациялық режім
142.	граница слоя	қатпар шекарасы
143.	грунтонос	топырақ тасымалдағыш
144.	грунтонос несъемный	алынбайтын топырақ тасымалдағыш
145.	групповая сеперационно-замерная установка	топтық сеперациялық өлшеу қондырғысы
146.	групповые компоненты	топтық құрамбөліктер
147.	гумат натрия	натрий гуматы
148.	гуминовая кислота	гумин қышқылы
149.	давление забойной скважины	ұңғыма оқпанының қысымы
150.	двухколонная конструкция скважины	ұңғыманың екі құбырлық конструкциясы
151.	двухступенчатый способ цементирования	цементтеудің екі сатылы тәсілі
152.	деароматизация	ароматсыздандыру
153.	деароматизированное вещество	ароматсыздандырылған заттек
154.	дебит скважины	ұңғыма дебиті
155.	дегазация нефти	мұнайды газсыздандыру
156.	дегидроконденсация	гидроконденсатсыздандыру
157.	десорбция газа	газ десорбциясы
158.	деструктивная гидрогенизация	деструктивті гидрогендеу
159.	деструктивная переработка	деструктивті қайта өңдеу
160.	детальная структурность	егжей-тегжейлі құрылымдылық
161.	деформация труб	құбыр деформациясы
162.	диеновый синтез	диендік синтез
163.	димеризация	димерлеу
164.	динамическая система	динамикалық жүйе
165.	динамический уровень	динамикалық деңгей
166.	диспропорционирование радикалов	радикалдардың диспропорциялануы
167.	длина цепи	тізбек ұзындығы

168.	длительность периода	кезең ұзақтығы
169.	добавляемое вещество	қосатын зат
170.	добываемый объем нефти	өндірілетін мұнай көлемі
171.	добыча нефти	мұнай өндіру
172.	долото дробяще- скалывающего действия	ұсатып-опырғыш қашау
173.	долото режуще-истирающего действия	кесіп-мүжігіш қашау
174.	долото режуще-скалывающее	кесіп-опырғыш қашау
175.	долото специального назначения	арнайы қашау
176.	донорно-акцепторные комплексы	донорлы-акцепторлы кешендер
177.	дополнительно извлекаемая нефть	қосымша өндірілетін мұнай
178.	душистые вещества	хош иісті заттектер
179.	железнодорожный транспорт	теміржол көлігі
180.	желобная система	науалық жүйе
181.	желонка поршневого действия	поршендік әрекет науашығы
182.	жидкая фаза	сұйық фаза
183.	жидкие продукты	сұйық өнімдер
184.	жидкие продукты пиролиза	сұйық пиролиз өнімдері
185.	жидкий поглотитель	сұйық сіңіргіш
186.	жидкое стекло	сұйық шыны
187.	жидкофазное окисление	сұйық фазалық тотығу
188.	жидкофазные термические реакции	сұйық фазалы термиялық реакциялар
189.	жидкофазный термический процесс	сұйық фазалы термиялық үдеріс
190.	забой скважины	ұңғыма оқпаны
191.	забойная часть скважины	ұңғыманың оқпан маңды бөлігі
192.	зависимость	тәуелділік
193.	заканчивание скважины	ұңғыманы бітіру
194.	закачка «сухого» газа	«кұрғақ» газды айдау

195.	закачка в пласт воздуха	қабатқа ауа айдау
196.	закачка в пласт газа	қабатқа газ айдау
197.	закачка в пласт теплоносителя	қабатқа жылу тасымалдағыш айдау
198.	закачка влагопоглатителей	ылғал жұтқыштарды айдау
199.	закачка поверхностно-активных веществ (ПАВ)	беткі белсенді заттарды (ББЗ) айдау
200.	закачка растворителей	еріткіштерді айдау
201.	закачка серной кислоты	күкірт қышқылын айдау
202.	законтурное заводнение	контурдан тыс сумен толықтыру
203.	замедленное коксование	баяу кокстену
204.	заместитель второго рода	екінші ретті орынбасар
205.	запас газа	газ қоры
206.	запас нефти	мұнай қоры
207.	запас вторичный	қосалқы қор
208.	запас текущий	күнделікті қор
209.	зарождение цепи	тізбектің пайда болуы
210.	защита от коррозии	коррозиядан қорғау
211.	зональность нефти	мұнай аймақтылығы
212.	зольность нефти	мұнай күлділігі
213.	известковистый	әктілеу
214.	известковый	әкті
215.	известково-битумные растворы	әкті-битумды ерітінділер
216.	известняк доломитовый	доломитті әктас
217.	известняки биогермные	биогермдік әктастар
218.	извлечение нефти из скважины	мұнайды ұңғымадан шығару
219.	извлечение пласта нефти	мұнай қабатын алу
220.	износ долота	қашаудың тозуы
221.	изоалканы	изоалкандар
222.	изобарный потенциал	изобарлық әлеует
223.	изомеризация	изомерлеу
224.	изосостояние	изоқүй
225.	ингибиторная защита	тежегіштік қорғау

226.	ингибиторы коррозии	коррозия тежегіштері
227.	ингибиторы осадкообразования	тұнба тұзу тежегіштері
228.	инертный разбавитель	инертті сұйылтқыш
229.	инициирование	иницирлеу
230.	инициирование цепи	тізбекті иницирлеу
231.	иницируемое вещество	иницирленетін заттек
232.	ионизирующее излучение	иондаушы сәуле
233.	искусственное поддерживание	жасанды ұстап тұру
234.	использование растворителей	ертінділерді пайдалану
235.	испытание герметичности скважины	ұңғыма герметиктілігін сынау
236.	испытатели пласта	қабатты сынағыштар
237.	исследование продуктивного горизонта	өнімділік шегін зерттеу
238.	истощение пластовой энергии	қабат энергиясының сарқылуы
239.	исходные вещества	бастапқы заттар
240.	исходные молекулы	бастапқы молекулалар
241.	кавернозные коллекторы	ұралы жинағыштар
242.	кавернозные породы	ұралы таужыныстар
243.	каменноугольная система	таскөмір жүйесі
244.	каменный уголь	таскөмір
245.	канальный процесс	арналық үдеріс
246.	капельки смолы	шайыр тамшылары
247.	капиллярное давление	капиллярлық қысым
248.	карбент	карбент
249.	карбонильные соединения	карбонилдік қосылыстар
250.	карбонно-ионный механизм	карбон-ионды механизм
251.	каталитический промышленный способ	катализдік өндірістік тәсіл
252.	каталитический процесс	катализдік үдеріс
253.	каталитический риформинг	катализдік риформиң
254.	каталитическое галоидирование	катализдік галоидтау

255.	квадратный обрыв цепи	тізбектің квадраттық үзілуі
256.	кетооксилат	кетооксилат
257.	кетопроизводные	кетотуындылар
258.	кинетика образования	түзілу кинетикасы
259.	кинетика реакции	реакция кинетикасы
260.	кинетические кривые	кинетикалық қисықтар
261.	кислород содержащие соединения	оттекті қосылыстар
262.	кислородный газ	оттектік газ
263.	кислотные ванны	қышқылдық шомылдырғылар
264.	кислотный гидролиз	қышқылдық гидролиз
265.	классификация запасов месторождений нефти и газа	мұнай мен газ кен орындары қорларының жіктемесі
266.	классификация запасов полезных ископаемых	пайдалы қазба қорларының жіктемесі
267.	колебательные движения	тербелмелі қозғалыстар
268.	коллоидные глины	коллоидтық саздар
269.	колонковое долото	бағаналық қашау
270.	компоненты-примеси	құрамбөлік-қоспалар
271.	компрессорный (газлифтной) способ	компрессорлық (газлифтік) тәсіл
272.	конечная нефтенасыщенность пласта	қабаттың мұнаймен толық қанығуы
273.	конечные продукты	соңғы өнімдер
274.	конкретный механизм	нақты механизм
275.	константа скорости реакций	реакция жылдамдығының тұрақтысы
276.	контроль за ходом разведки	барлау барысын бақылау
277.	коррозионная характеристика	коррозиялық сипаттама
278.	лаки	лактар
279.	нафта	нафта
280.	нефтегазоносный комплекс	мұнайгазды кешен
281.	органическое вещество	органикалық заттек
282.	осмотическое давление	осмос қысымы

283.	процесс	үдеріс
284.	раствор глинистый	сазды ерітінді
285.	стабильный конденсат	тұрақты конденсат
286.	съемный грунтонос	алынбалы топырақ тасымалдағыш
287.	эмульсионные глинистые растворы	эмульсиялық сазды ерітінділер
Орта білім беру бағдарламасы бойынша оқытылатын география пәні терминдері		
288.	«большая двадцатка» (G20)	«үлкен жиырмалық» (G20)
289.	«большая семерка» (G7)	«үлкен жетілік» (G7)
290.	«зеленая» революция	«жасыл» төңкеріс
291.	аварийно-химически опасное вещество	авариялық-химиялық қауіпті заттек
292.	агроклиматические ресурсы	агроклиматтық ресурстар
293.	Азиатско-Тихоокеанский регион	Азия-Тынық мұхит өңірі
294.	азональность	бейаймақтылық
295.	актуальная информация	өзекті ақпарат
296.	амортизационные отчисления	амортизациялық аударымдар
297.	антецедентные границы	антецеденттік шекаралар
298.	антропогенное загрязнение окружающей среды	қоршаған ортаның антропогендік ластануы
299.	антропогенное рассуждение	антропогендік пайымдау
300.	антропогенный ландшафт	антропогенді ландшафт
301.	ареал	ареал
302.	безотходная технология	қалдықсыз технология
303.	бизнес-инкубатор	бизнес-инкубатор
304.	биоиндикация	биоиндикация
305.	бренд-менеджмент	бренд-менеджмент
306.	валовой мировой продукт	жалпы дүниежүзілік өнім
307.	валовой национальный доход	жалпыұлттық кіріс
308.	валовой общественный продукт	жалпы қоғамдық өнім
309.	внешний полумесяц	сыртқы жарты ай

310.	внутренний полумесяц	ішкі жарты ай
311.	водный кризис	су дағдарысы
312.	водоносность реки	өзен сулылығы
313.	военная география	әскери география
314.	военная промышленность	әскери өнеркәсіп
315.	военное производство	әскери өндіріс
316.	воздушный транспорт	әуе көлігі
317.	восстановление плодородия почвы	топырақ құнарлығын қалпына келтіру
318.	всемирное наследие	дүниежүзілік мұра
319.	промышленная революция	өнеркәсіптік төңкеріс
320.	высотная поясность	биіктік белдеулігі
321.	галоиды	галоидтар
322.	гендерное неравенство	гендерлік теңсіздік
323.	географическая культура	географиялық мәдениет
324.	географическая лимология	географиялық лимология
325.	географическая экспертиза	географиялық сараптама
326.	географический ландшафт	географиялық ландшафт
327.	географическое пространство (геопространство)	географиялық кеңістік (геокеңістік)
328.	географическое районирование	географиялық аудандастыру
329.	география религий	діндер географиясы
330.	геоинформатика	геоинформатика
331.	геокриология	геокриология
332.	геополитическая безопасность	геосаяси қауіпсіздік
333.	геополитическая ситуация	геосаяси жағдай
334.	геополитические коды	геосаяси кодтар
335.	геополитические регионы	геосаяси өңірлер
336.	геополитический образ мира	әлемнің геосаяси бейнесі
337.	геополитический процесс	геосаяси үдеріс
338.	геополитическое районирование	геосаяси аудандастыру
339.	географическая система (геосистема)	географиялық жүйе (геожүйе)

340.	геостратегическая область	геостратегиялық облыс
341.	геосфера	геосфера
342.	геоурбанистика	геоурбанистика
343.	геоэкономика	геоэкономика
344.	геоэкономическая стратегия	геоэкономикалық стратегия
345.	геоэкономическое пространство	геоэкономикалық кеңістік
346.	гидрограф	гидрограф
347.	гидрологический режим	гидрологиялық режім
348.	географическая информационная система (ГИС)	географиялық ақпараттық жүйе (ГАЗ)
349.	глобальные проблемы современности	қазіргі заманның жаһандық мәселелері
350.	годовые ритмы	жылдық ырғақ
351.	горнодобывающая промышленность	тау-кен өнеркәсібі
352.	городская агломерация	қала агломерациясы
353.	град	бұршақ
354.	грузоподъемник	жүк көтергіш
355.	группировка	топталу
356.	демогеография	демогеография
357.	демографическая нагрузка	демографиялық жүктеме
358.	демографическая структура населения	халықтың демографиялық құрылымы
359.	демографический взрыв	демографиялық дүмпу
360.	демографический кризис	демографиялық дағдарыс
361.	депрессивные регионы	депрессиялық өңірлер
362.	деторождение	бала туу
363.	дешифровка	дешифрлеу
364.	диахронное сравнение	диахронды салыстыру
365.	диверсификация производства	өндірісті әртараптандыру
366.	диффузия инноваций	инновациялар диффузиясы
367.	дромонимы	дромонимдер

368.	друзы	друздар
369.	единая энергетическая система	бірыңғай энергетикалық жүйе
370.	жеода	жеода
371.	жилищная обеспеченность	тұрғын үймен қамтылғандық
372.	задачи исследования	зерттеу міндеттері
373.	замещение импорта	импортты алмастыру
374.	зернистые заполнители	түйіршік толтырғыштар
375.	зонирование	аймақтау
376.	изменение окружающей среды	қоршаған ортаның өзгеруі
377.	инвестиционный климат региона	өңірдің инвестициялық климаты
378.	индекс грамотности населения страны	ел тұрғындарының сауаттылық индексі
379.	индекс развития информационно-коммуникационных технологий	ақпараттық коммуникациялық технологиялардың даму индексі
380.	индекс социального развития	әлеуметтік даму индексі
381.	индекс экологической эффективности	экологиялық тиімділік индексі
382.	индустриальная страна	индустриялық ел
383.	инновационное развитие	инновациялық даму
384.	инновационный процесс	инновациялық үдеріс
385.	интеграция стран мира	әлем елдерінің интеграциясы
386.	интенсивное сельское хозяйство	қарқынды ауылшаруашылығы
387.	интенсивный путь	қарқынды жол
388.	информационная индустрия	ақпараттық индустрия
389.	историко-культурный регион	тарихи-мәдени өңір
390.	исторический город	тарихи қала
391.	капиталовложения	капитал салымы
392.	карбонат	карбонат
393.	картометрия	картометрия
394.	качество окружающей природной среды	қоршаған табиғи ортаның сапасы

395.	кибератака	кибершабуыл
396.	классификация	жіктелім
397.	коллективизация	ұжымдастыру
398.	комбинирование производства	өндірісті құрамдастыру
399.	комплексная географическая экспертиза	кешенді географиялық сараптама
400.	комплексное географическое районирование	кешенді географиялық аудандастыру
401.	конвертер	конвертер
402.	конкреция	конкреция
403.	консервативные территории	консервативтік аумақтар
404.	коренной народ	байырғы халық
405.	культурная география	мәдени география
406.	ландшафтный дизайн	ландшафт дизайны
407.	легиrowание	легирлеу
408.	легирующие металлы	легирленетін металдар
409.	легкая промышленность	жеңіл өнеркәсіп
410.	ледовый режим	мұз режімі
411.	лесная промышленность	орман өнеркәсібі
412.	логист	логист
413.	малый каботаж	кіші каботаж
414.	маслихат	мәслихат
415.	материальные активы	материалдық активтер
416.	машиностроительный комплекс	мәшине жасау кешені
417.	международное разделение труда (МРТ)	халықаралық еңбек бөлінісі (ХЕБ)
418.	международное экономическое объединение	халықаралық экономикалық бірлестік
419.	метаданные	метадеректер
420.	металлургическая база	металлургиялық база
421.	металлургический комплекс	металлургиялық кешен
422.	металлургия	металлургия
423.	метод аналогии	тәріздестік әдісі

424.	метод баланса	теңгерім әдісі
425.	метод картодиаграммы	картодиаграмма әдісі
426.	минеральные ресурсы	минералдық ресурстар
427.	мировая транспортная система	дүниежүзілік көлік жүйесі
428.	мировой рынок	әлемдік нарық
429.	миропорядок	әлемдік тәртіп
430.	миротворчество	бітімгерлік
431.	многолетняя мерзлота	көпжылдық тоң
432.	многополярный мир	көпполярлы әлем
433.	моногород	моноқала
434.	морфометрия	морфометрия
435.	мультиспектральный режим съемки	мультиспектрлі түсірілім режимі
436.	населенный пункт	елді мекен
437.	натечные формы	сауысты пішіндер
438.	научно-техническая революция	ғылыми-техникалық төңкеріс
439.	научный доклад	ғылыми баяндама
440.	национальное хозяйство	ұлттық шаруашылық
441.	необходимость материала	материал қажеттілігі
442.	необходимость науки	ғылым қажеттілігі
443.	необходимость труда	еңбек қажеттілігі
444.	несамоуправляющаяся территория	өзін-өзі басқармайтын аумақ
445.	новая экономика	жаңа экономика
446.	область (геогр.)	облыс (геогр.)
447.	образование	білім беру
448.	однородное государство	біртекті мемлекет
449.	озерность территории	аумақтың көлділігі
450.	окислы	тотықтар
451.	гидроокислы	гидрототықтар
452.	оленоводство	бұғы шаруашылығы
453.	оолиты	оолиттер
454.	опорные слова	тірек сөздер

455.	орда	орда
456.	орография	орография
457.	оронимы	оронимдер
458.	основная отрасль экономики	экономиканың негізгі саласы
459.	памятники природы	табиғат ескерткіштері
460.	панхроматический режим съемки	панхроматикалық түсірілім режімі
461.	пассажирские перевозки	жолаушылар тасымалы
462.	пассажирский транспорт	жолаушылар көлігі
463.	пищевая промышленность	тамақ өнеркәсібі
464.	пищуха	шақылдақ
465.	плата за загрязнение природной среды	табиғи органы ластағаны үшін төленетін төлем
466.	плата за природные ресурсы	табиғи ресурстар үшін төлем
467.	плотность дорожной сети	жол торабы тығыздығы
468.	поверхностная экспозиция	беткей экспозициясы
469.	погода	ауа райы
470.	подзона	аймақша
471.	половая структура населения	халықтың жыныстық құрылымы
472.	получение образования	білім алу
473.	получение прямой цитаты	тікелей дәйексөз алу
474.	потребительские инвестиции	тұтынушылық инвестициялар
475.	правовое зонирование	құқықтық зоналау
476.	предельно допустимая концентрация	шекті рұқсат етілген концентрация
477.	предметная специализация	пәндік мамандану
478.	принцип	қағидат
479.	принцип региональный	өңірлік қағидат
480.	производственно-территориальная связь	өндірістік-аумақтық байланыс
481.	промышленно развитые страны	өнеркәсібі дамыған елдер
482.	промышленный пункт	өнеркәсіптік пункт
483.	промышленный район	өнеркәсіптік аудан

484.	промышленный узел	өнеркәсіптік торап
485.	прямое экологическое регулирование	тікелей экологиялық реттеу
486.	публичное выступление	көпшілік алдында сөз сөйлеу
487.	путешественник	саяхатшы
488.	разведка месторождений	кен орындарын барлау
489.	развитые страны с рыночной экономикой	нарықтық экономикасы бар дамыған елдер
490.	район (геогр.)	аудан (геогр.)
491.	район физико-географический	физикалық-географиялық аудан
492.	районообразование	аудан құру
493.	расселение населения	халықты қоныстандыру
494.	регионализм	өңіршілдік
495.	региональный уровень	өңірлік деңгей
496.	редактор формул	формула редакторы
497.	рекреационные фонды	рекреациялық қорлар
498.	рельеф земли	жер бедері
499.	ресурсные базы	ресурстық базалар
500.	ресурсообеспеченность	ресурспен қамтылу
501.	речная терраса	өзен террасы
502.	терраса	террас
503.	русло реки	өзен арнасы
504.	рыбное хозяйство	балық шаруашылығы
505.	сальдо миграции	көші-қон сальдосы
506.	самоочищение среды	ортаның өздігінен тазаруы
507.	самостоятельная занятость	өзін-өзі жұмыспен қамту
508.	сборник научных трудов	ғылыми еңбектер жинағы
509.	свойства товара	тауардың қасиеттері
510.	секторность	секторлылық
511.	сельский населенный пункт	ауылдық елді мекен
512.	сельское расселение	ауылдық қоныстану
513.	силикат	силикат
514.	синхронное сравнение	синхронды салыстыру

515.	система экологического менеджмента	экологиялық менеджмент жүйесі
516.	системность	жүйелілік
517.	склон	беткей
518.	слияние	қосылу
519.	совокупный показатель	жиынтық көрсеткіш
520.	солянка (ботан.)	сораң (ботан.)
521.	социально-экономическая география	әлеуметтік-экономикалық география
522.	социологическое исследование	әлеуметтанулық зерттеу
523.	специальная экономическая зона	арнайы экономикалық аймақ
524.	способ улучшения исследовательского подхода	зерттеу амалын жақсарту тәсілі
525.	сталагмиты	сталагмиттер
526.	сталактиты	сталактиттер
527.	статистический метод	статистикалық әдіс
528.	стенд	стенд
529.	стихийное бедствие	дүлей зілзала
530.	столица	астана
531.	стратегическая география	стратегиялық география
532.	субсеквентная граница	субсеквентті шекара
533.	суверенное государство	егеменді мемлекет
534.	сульфаты	сульфаттар
535.	сфера деятельности города	қала қызметі аясы
536.	сфера материального производства	материалдық өндіріс аясы
537.	талассократия	таласкратия
538.	теллуократия	теллуркратия
539.	тема исследования	зерттеу тақырыбы
540.	территориальная система	аумақтық жүйе
541.	территориальная структура хозяйства	шаруашылықтың аумақтық құрылымы

542.	территориально-производственный комплекс	аумақтық-өндірістік кешен
543.	территориальное разделение труда	аумақтық еңбек бөлінісі
544.	техногенез	техногенез
545.	технологический процесс	технологиялық үдеріс
546.	технопарк	технопарк
547.	типология стран	елдердің типологиясы
548.	топонимика	топонимика
549.	традиционное природопользование	табиғатты дәстүрлі пайдалану
550.	транзитная страна	транзиттік ел
551.	транслитерация	транслитерация
552.	трудовые ресурсы	еңбек ресурстары
553.	туристические ресурсы	туристік ресурстар
554.	туристический комплекс	туристік кешен
555.	умные электрические сети	ақылды электр желілері
556.	управление брендом	брендті басқару
557.	урбаноним	урбаноним
558.	уровень безработицы	жұмыссыздық деңгейі
559.	уровень воды	су деңгейі
560.	уровень грамотности взрослого населения	ересек тұрғындардың сауаттылық деңгейі
561.	ферросплав	ферроқорытпа
562.	физико-географическая область	физикалық-географиялық аймақ
563.	физико-географическое районирование	физикалық-географиялық аудандастыру
564.	финансовая доступность	қаржылық қолжетімділік
565.	хаб	хаб
566.	хартленд	хартленд
567.	химическая промышленность	химия өнеркәсібі
568.	холодная война	қырғиқабақ соғыс
569.	холодный фронт	суық фронт

570.	хороним	хороним
571.	хромиты	хромиттер
572.	цифровая модель местности	жергілікті жердің сандық моделі
573.	частичная специализация	ішінара мамандану
574.	человеческая смерть	адам өлімі
575.	экологизация экономики	экономиканы экологияландыру
576.	экологический потенциал территории	аумақтың экологиялық әлеуеті
577.	экологический риск	экологиялық тәуекел
578.	экологический след	экологиялық із
579.	эколого-географическая экспертиза	экологиялық-географиялық сараптама
580.	эколого-экономические потери	экологиялық-экономикалық шығын
581.	экономико-географическая характеристика	экономикалық-географиялық сипаттама
582.	экономико-географическая экспертиза	экономикалық-географиялық сараптама
583.	экономическая география	экономикалық география
584.	экономическая политика	экономикалық саясат
585.	экономические инвестиции	экономикалық инвестициялар
586.	экспертная оценка	сарапшылық бағалау
587.	экстенсивный путь	экстенсивті жол
588.	эмпирический метод	эмпирикалық әдіс
589.	этногеография	этногеография
590.	эффективные территории	тиімді аумақтар
591.	ярус	жікқабат
Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі бекітуге ұсынған терминдер		
592.	абсцесс	абсес
593.	азооспермия	азооспермия
594.	артериовенозная фистула	артериовеналық жыланкөз
595.	асцит	шемен
596.	атеросклеротическая бляшка	атеросклерозды түйін

597.	бедренная кость	ортан жілік
598.	большеберцовая кость	асықты жілік
599.	брюшная аорта	іштік қолқа
600.	буж	сүмбі
601.	бужирование	сүмбілеу
602.	вдавление	батыңқы
603.	венозная недостаточность	веналық жетіспеушілік
604.	вертлужная впадина	ұршық ойыс
605.	верхняя (средняя, нижняя) прямокишечная артерия	тік ішектік жоғарғы (ортаңғы, төменгі) артерия
606.	ветвь	тармақ
607.	внутренняя грудная артерия	кеуделік ішкі артерия
608.	возвратный нерв	қайырылма нерв
609.	восходящая ободочная кишка	жоғарылаған жиекті ішек
610.	гангрена	гангрена
611.	геморрой	геморрой
612.	гладкая мускулатура	тегіс салалы бұлшықет
613.	глазница	көзүя
614.	голень	сирақ
615.	голосовая связка	дауыстық байлам
616.	гортань	көмей
617.	грудная клетка	кеуде торы
618.	двенадцатиперстная кишка	он екі елі ішек
619.	диафрагма	көкет
620.	дистрофические изменения	дистрофиялық өзгерістер
621.	дубликатура	қосқаттам
622.	дыхательная система	тыныс алу жүйесі
623.	заднепроходный канал	артқы өтіс өзегі
624.	задний проход	артқы өтіс
625.	зонд	сүңгі
626.	инкапсулирование	қапшықтау
627.	инкапсулированный абсцесс	қапшықталған абсцесс
628.	инфильтрат	инфильтрат
629.	капиллярная сеть	капиллярлық тор

630.	киста	жылауық
631.	кожный покров	тері жабыны
632.	комбинированные оперативные вмешательства	біріккен операция жасау
633.	копчик	кұйымшақ
634.	кости предплечья	білек сүйектері
635.	кости таза (тазовые кости)	жамбас сүйектері
636.	лобковая кость	қасаға сүйек
637.	локтевая артерия	шынтак жіліктік артерия
638.	локтевая кость	шынтак жілік
639.	лучевая артерия	кәрі жіліктік артерия
640.	лучевая кость	кәрі жілік
641.	малоберцовая кость	асықты жілік шыбығы
642.	микроцистис	микроцистис
643.	мочевой пузырь	несепкуық
644.	мышечная оболочка	бұлшықетті қабық
645.	непроходимость	бітеліс
646.	нерв	нерв
647.	неспецифический язвенный колит	бейспецификалы жаралы колит
648.	нефролитотомия	нефролитотомия
649.	нефросклероз	нефросклероз
650.	нефротомия	нефротомия
651.	нефроэктомия	нефроэктомия
652.	нисходящая ободочная кишка	төмендеген жиекті ішек
653.	носовая раковина	мұрын кеуілжірі
654.	общая (наружная, внутренняя) артерия	жалпы (сыртқы, ішкі) мықын артериясы
655.	общий желчный проток	жалпы өт түтігі
656.	околоушная железа	шықшыт безі
657.	пальцы стопы	бақай
658.	паренхиматозный орган	паренхималық ағза
659.	первичный перитонит	ілкі перитонит
660.	перегородка	қалқа

661.	перешеек	кылта
662.	перикард	жүрекқап
663.	перстневидный хрящ	жүзіктәрізді шеміршек
664.	печеночная сумка	бауырқап
665.	пластика	пластика
666.	плевра	өкпеқап
667.	плечевая кость	тоқпан жілік
668.	поджелудочная железа	ұйқы безі
669.	подкожно жировая клетчатка	теріасты шелмай
670.	подколенная ямка	тақым шұңқыры
671.	подмышка	қолтық
672.	подошва	табан
673.	подслизистая основа	шырышасты негіз
674.	позвоночный столб	омыртқа бағанасы
675.	поперечная ободочная кишка	көлденең жиекті ішек
676.	поперечно-полосатая мускулатура	көлденең жолақты бұлшықет
677.	промежность	бұтаралық
678.	прямая и боковая проекция	тік және бүйір проекция
679.	прямая кишка	тік ішек
680.	разлитый перитонит	жайылған перитонит
681.	ранняя инфекция	бастапқы инфекция
682.	расширенные оперативные вмешательства	кеңейтілген операция жасау
683.	релаксационный	релаксациялық
684.	сальник	шарбы
685.	сальниковая сумка	шарбықап
686.	седалищная кость	шонданай сүйек
687.	селезенка	көкбауыр
688.	серозная оболочка	сірлі қабық
689.	сигмовидная ободочная кишка	сигматәрізді жиекті ішек
690.	слепая кишка	соқыр ішек
691.	столб	бағана

692.	стопа	аяқбасы
693.	стриктура	тарылу
694.	толстая кишка	тоқ ішек
695.	тонкая кишка	аш ішек
696.	тромб	тромб
697.	фасция	шандыр
698.	фиброзная капсула почки	бүйректің фиброзды қапшығы
699.	фимоз	қылкүпек
700.	эпифрэнальный дивертикул	көкетүсті дивертикул
701.	язвенный дефект	ойықжара дефекті
702.	ятрогения	ятрогения
Қазақстан Республикасы Төтенше жағдайлар министрлігі бекітуге ұсынған терминдер		
703.	аномальная жара	аптап
704.	буря	дауыл
705.	буря неистовая	сұрапыл дауыл
706.	буря пыльная	шаң дауыл
707.	буря черная	қара дауыл
708.	буря снежная	қар дауыл
709.	буря соленая	тұз дауыл
710.	ветер ураганной силы	сұрапыл жел
711.	воздушно-ударная волна	ауа соққы толқыны
712.	волна стока	ағын толқыны
713.	гроза	найзағай
714.	грозовые разряды	найзағай жарқылы
715.	гром	күн күркіреу
716.	заморозки	үсік
717.	заражение бактериальное	бактерия жұқтыру
718.	заражение местности	жергілікті жердің зақымдануы
719.	заражение химическое	химиялық зақымдану
720.	моренно-ледниковое озеро	морена-мұздық көлі
721.	обмеление	таяздану
722.	откос естественный	табиғи кертпеш

723.	предвестник землетрясения	жерсілкіну хабаршысы
724.	срез склонов	беткей қимасы
725.	склон	беткей
726.	откос	кертпеш
727.	уклон	еңіс
728.	восстающие выработки	өрлеме үңгімелер
729.	тупиковые выработки	тұйық үңгімелер
730.	горное дело	кен ісі
731.	ураган	сұрапыл дауыл
732.	усиление ветра	желдің күшеюі
733.	шквал	қатты дауыл
734.	шторм	теңіз дауылы
735.	штормовой сгон воды	теңіз дауылынан су шегінуі
736.	шуга	анжыр
737.	шуговой лед	анжыр мұз
738.	цистерна расширительная	кеңейткіш цистерна

**Республикалық терминология комиссиясының
2024 жылғы 2-3 желтоқсандағы отырысында бекітілген терминдер**

р/с	орыс тілінде	қазақ тілінде
«Терминшілер байқауы» конкурсының қорытындысы бойынша ұсынылған тамақ өнеркәсібі саласы терминдері		
1.	веганство	вегандық
2.	выпечка	пісірме
3.	курица, запеченная в духовке	тұмшاپеште көмбештелген тауық
4.	ленивый рецепт	жеңіл рецепт
5.	оладьи из кабачков	кәді құймағы
6.	селдь под шубой	бүркелген майшабақ
7.	смузи	смузи
8.	творожная запеканка	сүзбе көмбеші
9.	томаты в собственном соку	өз сөліндегі қызанақ
10.	фаршированный перец	салмалы бұрыш
«Терминшілер байқауы» конкурсының қорытындысы бойынша ұсынылған ақпараттық технологиялар саласы терминдері		
11.	виджет	виджет
12.	горячие клавиши	жеделпернелер
13.	дикий код	қарабайыр код
14.	командный язык	пәрмендік тіл
15.	компьютерные черви	компьютер зиянкестері
16.	несанкционированный доступ	рұқсатсыз қолданыс
17.	носитель данных	дерек тасығыш
18.	обратный код	кері код
19.	рекламное программное обеспечение	жарнамалық бағдарламалық жасақтама
20.	риччинг	риччиң
21.	системный администратор	жүйе әкімшісі
22.	сочетание клавиш	пернелер үйлесімі
23.	трекбол	трекбол
24.	фишинг	фишиң
25.	формат ячейки	ұяшық пішімі
26.	USB-флеш	USB-флеш

Атырау облысы әкімдігі ұсынған мұнай-газ геологиясы саласының терминдері		
27.	«мертвая» нефть	«өлі» мұнай
28.	абиссальные отложения	абиссал шөгінділер
29.	абразив	түрпі
30.	абразивность	түрпілік
31.	абсорбционный газоосушитель	абсорбциялық газкептіргіш
32.	абсорбционный холодильник	абсорбциялық тоңазытқыш
33.	аваншельф	тереңқайраң
34.	авиационное масло	авиациялық май
35.	авиационное топливо	авиациялық отын
36.	авиационный бензин	авиациялық бензин
37.	авлакоген	авлакоген
38.	автобензин	автобензин
39.	автобензоправщик	автобензинкүюшы
40.	автобензоцистерна	автобензоцистерна
41.	автогенный процесс	автогендік үдеріс
42.	автозаправочная станция	автомайкүю стансасы
43.	автомат для защиты сети	желіні қорғау автоматы
44.	автомат для понижения устьевого давления	саға қысымын төмендеткіш автомат
45.	автомат подачи бурового долота	бұрғылау қашауын беру автоматы
46.	автомобильные бензины	автокөлік бензині
47.	автоподача	автоберіліс
48.	автоподъемник	автокөтергіш
49.	авторейс	автосапар
50.	автосамосвал	автожүктөккіш
51.	автотягач	автотартқыш
52.	агалит	агалит
53.	агент для удаления бурового раствора	бұрғылау ерітіндісін жойғыш агент
54.	агломерат	агломерат

55.	адсорбер	адсорбер
56.	адсорбционность нефтяной породы	мұнайлы таужынысының адсорбциялылығы
57.	азимут магнитный	магниттік азимут
58.	азимут падения	кұлау азимуты
59.	аккумуляция	аккумуляция
60.	алеврит	кұмайт
61.	алевролит-песчаник	кұмайтты құмтас
62.	алевропелит	кұмайтпелит
63.	алины	алиндер
64.	алкилат	алкилат
65.	алкилбензол	алкилбензол
66.	алкилирование	алкилдеу
67.	алкильная группа	алкил тобы
68.	аллохтон	аллохтон
69.	алмазные буровые долота	алмас бұрғылау қашауы
70.	алмазный бурильный инструмент	алмас бұрғылау құралы
71.	альтернативное топливо	балама отын
72.	альтитуда	альтитуда
73.	амбрит	амбрит
74.	амплитуда смещения	ығысу амплитудасы
75.	анализ стадияльный осадочных пород	шөгінді таужыныстарын сатылы талдау
76.	анализ битуминологический	битуминологиялық талдау
77.	анализ воды общий	судың жалпы талдауы
78.	анализ воды стандартный	суды стандарттық талдау
79.	анализ воды шестикомпонентный	судың алтықұрамбөлікті талдауы
80.	анализ геолого-экономический	геология-экономикалық талдау
81.	анализ групповой	топтық талдау
82.	анализ изотопный	изотоптық талдау
83.	анализ иммерсионный	иммерсиялық талдау

84.	анализ литогенетический	литогенетикалық талдау
85.	анализ морфотектонический	морфотектоникалық талдау
86.	анализ природных газов	табиғи газ талдауы
87.	анализ рентгеноспектральный	рентген-спектрлі талдау
88.	ангидрит-доломит	ангидрит-доломит
89.	ангидритизация	ангидриттену
90.	анизотропия пласта	қабат анизотропиясы
91.	анодная защита	анодтық қорғау
92.	аномалия биогеохимическая	биогеохимиялық аномалия
93.	аномалия газогеохимическая	газгеохимиялық аномалия
94.	аномалия гидрогеодинамическая	гидрогеодинамикалық аномалия
95.	аномалия гидрогеологическая	гидрогеологиялық аномалия
96.	аномалия магнитная	магниттік аномалия
97.	аномалия силы тяжести	ауырлық күші аномалиясы
98.	аномалия типа «залежь»	«жатын» типтес аномалия
99.	антеизоалканы	антеизоалкандар
100.	антеклиза	антеклиз
101.	антиклиналь	антиклинал
102.	антиклинальный купол	антиклиналды күмбез
103.	антиклинорий	антиклинорий
104.	антипенный агент	көбікке қарсы агент
105.	антраксолиты	антраксолиттер
106.	апофиза	апофиз
107.	аппараты воздушного охлаждения	ауада салқындату аппараттары
108.	аркоз	аркоз
109.	арматура нагнетательная	айдағыш арматура
110.	арматура устья (устьевая арматура скважины)	сағалық арматура (ұңғыманың сағалық арматурасы)
111.	арматурный строп	арматуралы ілмек
112.	ароматизация нефтяных продуктов	мұнай өнімдері ароматизациясы

113.	артезианский бассейн	артезиан алабы
114.	арфа высотная	биіктік арфасы
115.	асфальт	асфальт
116.	асфальтиты	асфальтиттер
117.	атмосферная трубчатка	атмосфералық құбырша
118.	аттрит	аттрит
119.	аутигенный	аутигендік
120.	аэровизуальные наблюдения	аэровизуалды бақылау
121.	аэрогеология	эуеология
122.	аэрогеосъемка	эуеологиялық түсірілім
123.	аэрометоды	эуеәдістер
124.	аэроэлектроразведка	эуэлектрбарлау
125.	базальтовый агломерат	базальтты агломерат
126.	базис денудации	денудация базисі
127.	базис эрозии	эрозия базисі
128.	бактерии метанообразующие	метантүзуші бактериялар
129.	бактерии тионовые	тионды бактериялар
130.	бактерии углеводородокисляющие	көмірсутектотықтырушы бактериялар
131.	барботаж	барботаж
132.	баржа	баржа
133.	барит	барит
134.	бароид	бароид
135.	бассейн гидрогеологический	гидрогеологиялық алап
136.	бассейн нефтегазоносный	мұнайгазды алап
137.	бассейн осадочный	шөгінді алап
138.	бассейн подземных вод	жерасты суы алабы
139.	бассейн седиментации	седиментация алабы
140.	бассейн солеродный	тұзтүзілу алабы
141.	батареиный циклон	батареялық циклон
142.	батиальные отложения	батыал шөгінділер
143.	башенная очистка	мұнаралық тазарту
144.	бензин	бензин
145.	бензин газовый	газды бензин

146.	бензин пиролиза	пиролиз бензині
147.	бензино-лигроиновая фракция	бензин лигроин фракциясы
148.	бензин-рафинат	бензин-рафинат
149.	бензины каталитического крекинга	каталіздік крекиң бензині
150.	бензины термического крекинга	термиялық крекиң бензині
151.	бентос	бентос
152.	берег	жағалау
153.	березит	березит
154.	биогаз	биогаз
155.	биогерм	биогерм
156.	биодеградация нефти	мұнай биодеградациясы
157.	биолиты	биолиттер
158.	биомаркер	биомаркер
159.	битум нефтяной технический	техникалық мұнайлы битум
160.	битуминизация	битумдену
161.	битуминозная порода	битуминозды жыныстар
162.	битуминология	битуминология
163.	битумогены	битуминогендер
164.	битумоиды	битумоидтар
165.	битумоиды остаточные	қалдық битумоидтар
166.	битумоиды паравтохтонные	паравтохтондық битумоидтар
167.	битумы асфальтовые	асфальт битумдар
168.	бифенил (дифенил)	бифенил (дифенил)
169.	блок висячий	аспалы блок
170.	блок геологический	геологиялық блок
171.	блок лежащий	жатаған блок
172.	блок парных гребенок	булау тарағының блогы
173.	блок-бокс	блок-бокс
174.	блок-диаграмма	блок-диаграмма
175.	блокираторы проницаемости	өткізгіштікті бұғаттауыш
176.	блок-контейнер	блок-контейнер

177.	блочная кустовая насосная станция	шығырлы сорғылау стансасы
178.	боксит	боксит
179.	болото	батпақ
180.	боны	бондар
181.	бораты	бораттар
182.	брахиантиклиналь	брахиантиклинал
183.	брахисинклинорий	брахисинклинорий
184.	брахискладки	брахиқатпарлар
185.	брекчии внутриформационные осадочные	формацияішілік шөгінді брекчиялар
186.	брекчии осадочные	шөгінді брекчиялар
187.	брекчии соляных куполов	тұз күмбездер брекчиясы
188.	брекчии сопочные (сопочная брекчия)	шоқылы брекчиялар
189.	брекчии тектонические	тектоникалық брекчия
190.	брекчии эпигенетические	эпигенетикалық брекчия
191.	брекчия	брекчия
192.	британская тепловая единица	британдық жылу бірлігі
193.	бровка шельфа	қайраң қабақшасы
194.	бурение бескерновое	кернсіз бұрғылау
195.	бурение вторых стволов	екінші оқпандарды бұрғылау
196.	бурение глубокое	терең бұрғылау
197.	бурение картировочное	карталық бұрғылау
198.	бурение керновое	керндік бұрғылау
199.	бурение колонковое	бағаналық бұрғылау
200.	бурение кустовое	бұталық бұрғылау
201.	бурение наклонных скважин	көлбеу ұңғымаларды бұрғылау
202.	бурение направленное	бағыттық бұрғылау
203.	бурение опорное	тіректік бұрғылау
204.	бурение параметрическое	параметрлік бұрғылау
205.	бурение поисковое	іздеу бұрғылауы
206.	бурение скважин	ұңғыманы бұрғылау

207.	бурение структурное	кұрылымдық бұрғылау
208.	бурение ударно-вращательное	соққы-айналмалы бұрғылау
209.	бурение ударное	соққылық бұрғылау
210.	бурение шарошечное	шарқашаулық бұрғылау
211.	бурение шнековое	шнектік бұрғылау
212.	бурение эксплуатационное	пайдаланым бұрғылауы
213.	бурильная колонка	бұрғылау бағаны
214.	бурильная свеча	бұрғылау шамы
215.	бурильная труба	бұрғылау құбыры
216.	бурильные головки	бұрғылау бастиегі
217.	бурильный замок	бұрғылау құлпы
218.	бурильный канат	бұрғылау арқаны
219.	буровая баржа	бұрғы баржасы
220.	буровая вышка	бұрғылау мұнарасы
221.	буровая платформа	бұрғылау платформасы
222.	буровая установка	бұрғылау қондырғысы
223.	буровая шахта	бұрғылау шахтасы
224.	буровая штанга	бұрғы қарнақ
225.	буровой насос	бұрғылау сорғысы
226.	вакка	вакка
227.	валун	қойтас
228.	валунник	дөңбектас
229.	вариограмма	вариограмма
230.	верхняя зона подземных вод	жерасты суларының жоғарғы аймағы
231.	верховодка	кілкіме су
232.	весы седиментационные	седиментациялық таразы
233.	весы суспензионные	суспензиялық таразылар
234.	весы-дозатор	дозатор-таразы
235.	вещества асфальто-смолистые	асфальт-шайырлы заттектер
236.	вещества гуминовые	гумин заттектер
237.	вещество глинистое	сазды заттек

238.	вещество органическое рассеянное	шашыранды органикалық заттек
239.	взаимодействие скважин	ұңғымалар әрекеттестігі
240.	вибробурение	дірілді бұрғылау
241.	влажосодержание газа	газдың ылғал мөлшері
242.	влажность газа абсолютная	газдың абсолюттік ылғалдылығы
243.	влажность газа относительная	газдың салыстырмалы ылғалдылығы
244.	вода адсорбционная	адсорбциялық су
245.	вода артезианская	артезиандық су
246.	вода верхняя	үстіңгі су
247.	вода возрождения	қайта туындаған су
248.	вода жильная	тарам су
249.	вода ископаемая	қазба су
250.	вода капиллярная	капилляр суы
251.	вода конденсатогенная	конденсатгендік су
252.	вода контурная	контурлық су
253.	вода краевая верхняя	жоғарғы шеткі су
254.	вода краевая нижняя	төменгі шеткі су
255.	вода межпластовая	қабатаралық су
256.	вода нагнетаемая	айдау суы
257.	вода надсолевая	түзүсті суы
258.	вода напорная	арынды су
259.	вода нижняя	төменгі су
260.	вода новообразованная	жаңа пайда болған су
261.	вода пластовая	қабаттық су
262.	водонефтяной контакт	су-мұнай жапсары
263.	воды нефтяных и газовых месторождений	мұнай мен газ кенорындарының сулары
264.	возраст нефти	мұнайдың жасы
265.	вращатель	айналдырғыш
266.	вспенивающий агент	көбіктенгіш агент
267.	вспомогательная компрессорная станция	қосалқы компрессорлық стансасы

268.	вторичные способы добычи нефти	мұнайды қайта өндіру тәсілдері
269.	вулканизирующий агент	вулкандаушы агент
270.	вынос керна	кернді шығару
271.	выпор грунта	грунт шығуы
272.	вытеснение газированной нефти водой	газданған мұнайды сумен ығыстыру
273.	газ реальный	нақты газ
274.	газконденсатное месторождение	газконденсат кенорны
275.	газлифт	газлифт
276.	газоактивный объем	газактивті көлем
277.	газобаллонное сооружение	газбаллондық құрылысжай
278.	газовая залежь	газды жатын
279.	газовая залежь с нефтяной оторочкой	мұнай жиекті газ жатыны
280.	газовая часть залежи	жатынның газ бөлігі
281.	газоводяной контакт	газ-су жапсары
282.	газовые гидраты	газды гидраттар
283.	газовый бензин	газды бензин
284.	газовый каротаж	газдық каротаж
285.	газовый огонь	газды жанарғы
286.	газоконденсат	газконденсат
287.	газоконденсатная залежь	газконденсат жатыны
288.	газомотокомпрессор	газомотокомпрессор
289.	газонефтяная залежь	газ-мұнай жатыны
290.	газонефтяной контакт	газ-мұнай жапсары
291.	газонефтяной сепаратор	газ-мұнай сеператоры
292.	газообразные топлива	газ тәрізді отындар
293.	газообразный агент	газтәріздес агент
294.	газоотдача газового пласта	газ қабатынан газдың бөлінуі
295.	газоперекачивающий агрегат	газ айдау агрегаты
296.	газопереобработывающий завод	газ өңдеу зауыты

297.	газопровод магистральный	газ өткізгіш магистралі
298.	газораспределительная система	газ бөлу жүйесі
299.	газораспределительные сети	газ бөлу желілері
300.	газорегуляторный пункт	газ реттеу пункттері
301.	газосборная сеть	газ жинау желісі
302.	газосборный коллектор	газ жинау коллекторы
303.	газоснабжение системы	жүйені газбен жабдықтау
304.	газотранспортная система	газ тасымалдау жүйесі
305.	газофракция	газфракциялау
306.	газохимический комплекс	газхимиялық кешен
307.	газохол	газхол
308.	газохранилище	газ сақтау бөлімі
309.	газы сереводородные	күкіртесутекті газдар
310.	газы сухие	кұрғақ газдар
311.	газы углеводородные	көмірсутекті газдар
312.	газы углекислотные	көмірлену газдары
313.	галит	галит
314.	галогенез	галогенез
315.	галолиты	галолиттер
316.	галопелиты	галопелиттер
317.	гамма-каротаж	гамма-каротаж
318.	гамма-методы	гамма-әдістер
319.	ганомалит	ганомалит
320.	геотермический градиент	геотермикалық градиент
321.	геофизические исследования скважин (ГИС)	ұңғымадағы геофизикалық зерттеулер
322.	глины пластичные	иілгіш саз
323.	глины соляные	тұзды саз
324.	глины тонкодисперсные	ұсақдисперсті саз
325.	глины тощие	жұтаң саз
326.	глубина максимального погружения	максимал батыру тереңдігі
327.	глубина минимального погружения	минимал батыру тереңдігі

328.	глубинная потокометрия	тереңдік ағымметриясы
329.	глубинная проба нефти	мұнайдың тереңдік сынамасы
330.	глубинные разломы	терең жарылымдар
331.	горст	горст
332.	грабен	грабен
333.	гравиметрия	гравиметрия
334.	гравиразведка	гравитарлау
335.	градиент напорный	арынды градиент
336.	градиент тектонических движений	тектоникалық қозғалыстар градиенті
337.	градиент-зонд	градиент-зонд
338.	градус Боме	Боме градусы
339.	граница выклинивания пласта-коллектора	жинауыш қабаттың сыналану шекарасы
340.	граница Конрада (поверхность Конрада)	Конрад шекарасы
341.	граница отражающая	шағылысу шекарасы
342.	граница сейсмическая	сейсмикалық шекара
343.	граница эрозионная	эрозия шекарасы
344.	граувакка	граувакка
345.	график геофизических параметров	геофизикалық параметрлер графигі
346.	группирование в сейсморазведке	сейсмикалық барлаудағы топтастыру
347.	групповой состав нефти	мұнайдың топтық құрамы
348.	групповой состав углеводородов нефти	мұнай көмірсутектерінің топтық құрамы
349.	группы запасов	қор топтары
350.	грязь буровая	бұрғылау балшығы
351.	гуминокериты	гуминкериттер
352.	гумификация	карашіріктену
353.	давление внутри Земли	Жер қойнауындағы қысым
354.	давление газа	газ қысымы
355.	давление геостатическое	геостатикалық қысым

356.	давление геотектоническое	геотектоникалық қысым
357.	давление гидравлического разрыва пласта	қабаттың гидравликалық жарылу қысымы
358.	давление гидростатическое условное	шартты гидростатикалық қысым
359.	давление горное	тау-кен қысымы
360.	давление дифференциальное	дифференциал қысым
361.	давление затрубное	кұбырсырты қысымы
362.	давление избыточное гидростатическое	гидростатикалық артық қысым
363.	давление капиллярное	капиллярлық қысым
364.	давление критическое среднее	орташа шекті қысым
365.	давление на устье	ернеудегі қысым
366.	давление насыщения	қанығу қысымы
367.	давление насыщения нефти	мұнайдың қанығу қысымы
368.	давление насыщения нефти газом	мұнайдың газбен қанығу қысымы
369.	давление начала конденсации	конденсацияның басталу қысымы
370.	давление осмотическое	осмостық қысым
371.	давление парциальное	парциалық қысым
372.	давление пластовое	қабаттық қысым
373.	давление пластовое аномальное	аномал қабат қысымы
374.	давление пластовое гидростатическое	гидростатикалық қабаттық қысым
375.	давление пластовое динамическое	динамикалық қабаттық қысым
376.	давление пластовое динамическое в скважине	ұңғымадағы динамикалық қабаттық қысым
377.	давление пластовое избыточное	артық қабаттық қысым
378.	давление пластовое начальное	бастапқы қабаттық қысым

379.	давление пластовое приведенное	келтірілген қабат қысымы
380.	давление пластовое, отличающееся от гидростатического	гидростатикалық қысымнан ерекшеленетін қабат қысымы
381.	давление пластовое, соответствующее гидростатическому	гидростатикалық қысымға сәйкес келетін қабаттық қысым
382.	давление прорыва	жарып өту қысымы
383.	давление псевдокритическое	жалған шекті қысым
384.	движение жидкости ламинарное	сұйықтың ламинар қозғалысы
385.	движение жидкости турбулентное	сұйықтың турбулентті қозғалысы
386.	движение жидкости вихревое	сұйықтың құйынды қозғалысы
387.	движение жидкости капиллярное	сұйықтың капиллярлық қозғалысы
388.	движение жидкости напорное	сұйықтың арынды қозғалысы
389.	движение жидкости неравномерное	сұйықтың әркелкі қозғалысы
390.	движение жидкости неустановившееся	сұйықтың тұрақтанбаған қозғалысы
391.	движение жидкости полунапорное	сұйықтың жартылай арынды қозғалысы
392.	движение жидкости равномерное	сұйықтың бірқалыпты қозғалысы
393.	движение жидкости установившееся	сұйықтың тұрақтанған қозғалысы
394.	движения тектонические вертикальные	тік тектоникалық қозғалыстар
395.	движения тектонические глубинные	терең тектоникалық қозғалыстар
396.	движения тектонические горизонтальные (тангенциальные)	көлбеу (тангенциалдық) тектоникалық қозғалыстар

397.	движения тектонические дифференциальные	дифференциал тектоникалық қозғалыстар
398.	движения тектонические изостатические	изостатикалық тектоникалық қозғалыстар
399.	движения тектонические колебательные	тербелмелі тектоникалық қозғалыстар
400.	движения тектонические конседиментационные	конседименттік тектоникалық қозғалыстар
401.	движения тектонические коровые	қыртыстық тектоникалық қозғалыстар
402.	движения тектонические необратимые	қайтымсыз тектоникалық қозғалыстар
403.	движения тектонические орогенические	орогендік тектоникалық қозғалыстар
404.	движения тектонические подкоровые	қыртысасты тектоникалық қозғалыстар
405.	движения тектонические разрывные	айырылмалы тектоникалық қозғалыстар
406.	движения тектонические рельефобразующие	бедертүзуші тектоникалық қозғалыстар
407.	движения тектонические синорогенические	синорогендік тектоникалық қозғалыстар
408.	движения тектонические складчатые	қатпарлы тектоникалық қозғалыстар
409.	движения тектонические современные	қазіргі тектоникалық қозғалыстар
410.	движения тектонические тафрогенетические	тафрогендік тектоникалық қозғалыстар
411.	движения тектонические эпейорогенические	эпейорогендік тектоникалық қозғалыстар
412.	движения тектоническое	тектоникалық қозғалыс
413.	диоксид кремния	кремний қостотығы
414.	дебит скважины безводный	ұңғыманың сусыз дебиті
415.	дебит скважины безгазовый	ұңғыманың газсыз дебиті
416.	дебит скважины удельный	ұңғыманың меншікті дебиті

417.	дебитограмма	дебитограмма
418.	дебитометр	дебитметр
419.	девонский период	девон кезеңі
420.	девонская система	девон жүйесі
421.	дегазирование нефти	мұнайды газсыздау
422.	дегазированная нефть	газсызданған мұнай
423.	дело скважины	ұңғыма ісі
424.	дельта бухтовая	шығанақ атырауы
425.	делювий	делювий
426.	дешифрирование космических снимков	ғарыштық түсірімдерді айқындау
427.	дисперсность осадков	шөгінді дисперстілігі
428.	дистиллаты нефти	мұнай дистиллаттары
429.	дистилляция нефти	мұнай дистилляциясы
430.	дифференциальное дегазирование нефти	мұнайдың дифференциалды газсыздануы
431.	дифференциальное разгазирование нефти	мұнайдың газдан дифференциалды арылуы
432.	дифференциальное растворение газа в нефти	мұнайдағы газдың дифференциалды еруі
433.	документация геологическая	геологиялық құжаттама
434.	доломит известковый	экті доломит
435.	доломитность	доломиттілік
436.	доломитовая мука	доломит ұны
437.	доломитовый	доломитті
438.	доломиты водорослевые	балдырлы доломиттер
439.	доломиты вторичные	екіншілік доломиттер
440.	доломиты диагенетические	диагенетикалық доломиттер
441.	доломиты замещения	алмасу доломиттері
442.	доломиты метасоматические	метасоматиттік доломиттер
443.	доломиты обломочные	сынықты доломиттер
444.	доломиты первично- осадочные	біріншілік шөгінді доломиттер
445.	доломиты первичные	біріншілік доломиттер

446.	доломиты первичные хомогенные	біріншілік хомогендік доломиттер
447.	доломиты пластовые	қабаттық доломиттер
448.	доломиты седиментационно-диагенетические	седименттік-диагенетикалық доломиттер
449.	доломиты седиментационные	седименттік доломиттер
450.	доломиты сингенетические	сингенетикалық доломиттер
451.	доломиты строматолитовые	строматолиттік доломиттер
452.	доломиты эпигенетические	эпигенетикалық доломиттер
453.	достоверность запасов	қор нақтылығы
454.	достоверность прогноза нефтегазоносности	мұнайгазды болжаудың нақтылығы
455.	достоверность разведки	барлау нақтылығы
456.	дренирование пласта	қабатты сорғыту
457.	дубликаты пробы	сынама телнұсқасы
458.	дуга островная вулканическая	жанартаулық арал доғасы
459.	дуги Венинг-Мейнеса	Венинг-Мейнес доғалары
460.	емкость горной породы	тау жыныстарының сыйымдылығы
461.	емкость горной породы адсорбционная	тау жыныстарының адсорбциялық сыйымдылығы
462.	емкость ловушки	тұзақ сыйымдылығы
463.	желваки водорослевые	балдыр жалбырлар
464.	желваки псевдowodорослевые	жалған балдыр жалбырлар
465.	жила осадочная	шөгінді желі
466.	жила плитообразная	тақта тәрізді желі
467.	журнал буровой	бұрғылау журналы
468.	журнал обработки проб	сынамаларды өңдеу журналы
469.	журнал опробования	сынамалау журналы
470.	заводнение блоковое	блоктық сумен тоғыту
471.	заводнение внутриконтурное	контурішілік сумен тотығу
472.	заводнение законтурное	контурсырттық сумен тоғығу
473.	заводнение избирательное	ішінара сумен тоғыту
474.	заводнение нефтяного пласта	мұнайлы қабатты сумен тоғыту

475.	заводнение очаговое	ошақтық сумен тоғыту
476.	заводнение площадное	аумақтық сумен тоғыту
477.	задачи геофизических методов разведки прямая и обратная	барлаудың геофизикалық әдістерінің тура және кері міндеттері
478.	закирование	кирлену
479.	закон фильтрации нелинейный	бейсызық сүзгілеу заңы
480.	закономерность Rogozina	Рогозин заңдылығы
481.	закономерность Успенского-Вассоевича	Успенский-Вассоевич заңдылығы
482.	закрепление горных пород	тау жыныстарын бекіту
483.	заккрытие воды (тампонач)	суды бітеу (тампонач)
484.	залегание нарушенное	бұзылысты жатыс
485.	залегание ненарушенное	бұзылыссыз жатыс
486.	залегание облегающее	бүркемелі жатыс
487.	залегание опрокинутое	аударыла жатыс
488.	залегание первичное	бастапқы жатыс
489.	залегание перевернутое	төңкеріле жатыс
490.	залегание периклинальное	периклинді жатыс
491.	залегание плащеобразное	желек тәрізді жатыс
492.	залегание центриклинальное	центриклинді жатыс
493.	залежи газа ограниченные	шектелген газ жатыны
494.	залежи газа экранированные	қалқаланған газ жатыны
495.	залежи нефти ограниченные	шектелген мұнай жатыны
496.	залежи нефти экранированные	қалқаланған мұнай жатыны
497.	залежь водонефтяная	су-мұнай жатыны
498.	залежь газоводяная	газ-су жатыны
499.	залежь газогидратная	газгидрат жатыны
500.	залежь газоконденсатная	газконденсат жатыны
501.	залежь газоконденсатная с нефтяной оторочкой	мұнай жиекті газконденсат жатыны
502.	залежь конденсатная с нефтяной оторочкой	мұнай жиекті конденсат жатыны

503.	залежь конденсатная	конденсат жатыны
504.	залежь литологически ограниченная со всех сторон	барлық жағынан литологиялық шектелген жатын
505.	залежь массивная	массивті жатын
506.	залежь массивная в биогермном выступе	биогермдік көтерілімдегі массивті жатын
507.	залежь массивная в структурном выступе	құрылымдық көтерілімдегі массивті жатын
508.	залежь массивная в эрозионном выступе	эрозиялық көтерілімдегі массивті жатын
509.	залежь нефтегазоконденсатная	мұнайгазконденсат жатыны
510.	залежь нефти (газа) вторичная	мұнайдың (газдың) екіншілік жатыны
511.	залежь нефти (газа) козырьковая	мұнайдың (газдың) күнқағар тәрізді жатыны
512.	залежь нефти (газа) массивная	мұнайдың (газдың) массивті жатыны
513.	залежь нефти (газа) рукавообразная	мұнайдың (газдың) жең тәрізді жатыны
514.	залежь нефти висячая	мұнайдың аспалы жатыны
515.	залежь нефти гравитационная	мұнайдың гравитациялық жатыны
516.	залежь нефти запечатанная	бастырылған мұнай жатыны
517.	залежь нефти и газа антиклинальная	мұнай мен газдың антиклин жатыны
518.	залежь нефти и газа гидродинамически экранированная	мұнай мен газдың гидродинамикалық қалқаланған жатыны
519.	залежь нефти и газа дизъюнктивно экранированная	мұнай мен газдың жарылымдық қалқаланған жатыны
520.	залежь нефти и газа литологическая	мұнай мен газдың литологиялық жатыны
521.	залежь нефти и газа неантиклинальная	мұнай мен газдың бейантиклин жатыны

522.	залежь нефти и газа неструктурная	мұнай мен газдың бейқұрылымдық жатыны
523.	залежь нефти и газа samozапечатанная	мұнай мен газдың өздігінен бастырылған жатыны
524.	залежь нефти и газа свободная	мұнай мен газдың бос жатыны
525.	залежь нефти и газа стратиграфическая (стратиграфически экранированная)	мұнай мен газдың стратиграфиялық (стратиграфиялық қалқаланған) жатыны
526.	залежь нефти и газа структурная	мұнай мен газдың құрылымдық жатыны
527.	залежь нефти и газа тектонически экранированная	мұнай мен газдың тектоникалық қалқаланған жатыны
528.	залежь нефти недонасыщенная	мұнайдың қанықпаған жатыны
529.	залежь нефти пластовая	мұнайдың қабаттық жатыны
530.	залежь нефтяная с газовой шапкой	газ қалпақты мұнай жатыны
531.	залежь нефтяная с газоконденсатной шапкой	газконденсат қалпақты мұнай жатыны
532.	залежь пластовая	қабаттық жатын
533.	залежь пластовая литологически экранированная	литологиялық қалқаланған қабаттық жатын
534.	залежь пластовая сводовая	дөңес қабаттық жатын
535.	залежь пластовая стратиграфически экранированная	қабаттық стратиграфиялық қалқаланған жатын
536.	залежь пластовая тектоническая экранированная	қабаттық тектоникалық қалқаланған жатын
537.	замер дебита скважины	ұңғыма дебитін өлшеу
538.	замкнутость нефтегазосного объекта	мұнайгазды объектінің тұйықтығы

539.	замок ловушки	тұтқыш құлпы
540.	запасы активные и пассивные	белсенді және белсенді емес қорлар
541.	запасы геологические	геологиялық қорлар
542.	запасы доказанные	дәлелденген қорлар
543.	запасы извлекаемые остаточные	өндірілетін қалдық қорлар
544.	запасы извлекаемые текущие	ағымдағы өндірілетін қорлар
545.	запасы измеренные	өлшенген қорлар
546.	запасы оперативные	жедел қорлар
547.	запасы подразумеваемые (расчетные)	тұспалды (есептік) қорлар
548.	запасы полезных ископаемых промышленные	пайдалы қазбалардың өндірістік қорлары
549.	запасы подтвержденные	расталған қорлар
550.	запасы предварительно оцененные	алдын ала бағаланған қорлар
551.	запасы принятые	қабылданған қорлар
552.	запасы промышленные	өндірістік қорлар
553.	запасы удельные	меншікті қорлар
554.	запасы установленные	белгіленген қорлар
555.	запасы утвержденных	бекітілген қорлар
556.	затраты замыкающие	тұйықтау шығындары
557.	затраты на поиски и разведку	іздеу және барлау шығындары
558.	затраты удельные	меншікті шығын
559.	затухание сейсмических волн	сейсмикалық толқындардың басылуы
560.	захоронение остатков растений	өсімдік қалдықтарының қорымдануы
561.	землетрясения техногенные	техногендік жер сілкінісі
562.	зона весьма затрудненного водообмена	суалмасуы едәуір қиындаған аймақ
563.	зона восстановительная	тотықсыздану аймағы
564.	зона гидродинамическая	гидродинамикалық аймақ
565.	зона замедленного водообмена	суалмасу баяулаған аймақ

566.	зона застойных вод	іркiндi сулар аймағы
567.	зона затрудненного водообмена	суалмасу қиындаған аймақ
568.	зона капиллярного поднятия	капиллярлық көтерілім аймағы
569.	зона кольматации	кольматациялану аймағы
570.	зона литоральная	литорал аймақ
571.	зона малых скоростей	төмен жылдамдықтар аймағы
572.	зона насыщения	қаньғу аймағы
573.	зона недостаточного увлажнения	жеткіліксіз ылғалданған аймақ
574.	зона неустойчивого увлажнения	тұрақсыз ылғалдану аймағы
575.	зона нефтегазонакопления	мұнайгазқорланым аймағы
576.	зона нефтегазообразования оптимальная	мұнай-газ қалыптасуының оңтайлы аймағы
577.	зона осадкообразования	шөгінділену аймағы
578.	зона переходная	ауыспалы аймақ
579.	зона пластичности	иілімелі аймақ
580.	зона пониженных скоростей	баяу жылдамдықтар аймағы
581.	зона прискважинная	ұңғымаға жанасқан аймақ
582.	зона промытая	жуылған аймақ
583.	зона проникновения	ену аймағы
584.	зона разгрузки	жүктемені азайту аймағы
585.	зона свободного водообмена	еркін суалмасу аймағы
586.	зона структурно-фациальная	құрылымдық-фациялық аймақ
587.	зона трещинная	жарықшақты аймақ
588.	зона трудной циркуляции	айналымы қиындаған аймақ
589.	зона тупиковая	тұйық аймақ
590.	зона фациальная	фациялық аймақ
591.	зональность гидрогеодинамическая	гидрогеодинамикалық аймақтылық
592.	зональность гидрогеотермическая	гидрогеотермикалық аймақтылық
593.	известково-щелочная серия	әкті-сілтілі серия

594.	известняк деломитизированный	доломиттенген әктас
595.	известняк доломитистый	доломитті әктас
596.	известняки биогенные (органогенные)	биогендік (органогендік) әктастар
597.	известняки биокластические	биокластикалық әктастар
598.	известняки битуминозные	битуминоз әктастар
599.	известняки вторичные	екіншілік әктастар
600.	известняки желваковые	жалбырлы әктастар
601.	известняки кластические	кластикалық әктастар
602.	известняки кластогенные	кластогендік әктастар
603.	известняки обломочные	сынықты әктастар
604.	известняки оолитовые	оолитті әктастар
605.	известняки органогенно- обломочные	органогендік сынықты әктастар
606.	известняки органогенные	органогендік әктастар
607.	известняки перекристаллизованные	қайта кристалданған әктастар
608.	известняки рифовые	кедертасты әктастар
609.	изменения осадочных пород вторичные	шөгінді жыныстардың екіншілік өзгерістері
610.	измерения геотермические (термокаротаж)	геотермиктік өлшемдер (термокаротаж)
611.	измерения инклинометрические	инклинметрлік өлшемдер
612.	измерения резистивиметрические	резистивиметрлік өлшемдер
613.	изогипсы	изогипстер
614.	изолинии	изосызықтар
615.	изолированность нефтегазозного объекта	мұнайгазды объектінің оқшауланғандығы
616.	изоляционные работы в скважине	ұңғымадағы оқшаулау жұмыстары
617.	изопахиты	изопахиттер

618.	изопреноиды	изопреноидтар
619.	изостазия	изостазия
620.	изохоры	изохорлар
621.	изохрона пласта	қабат изохроны
622.	изохроны	изохрондар
623.	индекс зрелости	жетілу индексі
624.	индикаторы радиоактивные	радиоактивті индикаторлар
625.	индикаторы солености	тұздылық индикаторлары
626.	инклометрия скважины	ұңғыма инклинометриясы
627.	интеграция (смешение) вещества осадочная (седиментационная)	заттектердің шөгінді интеграциясы (седиментациялық)
628.	интервал перфорации	перфорациялау интервалы
629.	интерпретация геологическая геофизических данных	геофизикалық мәліметтерді геологиялық нұсқалау
630.	интерференция скважин	ұңғымалардың интерференциясы
631.	ископаемые горючие	жанғыш қазбалар
632.	ископаемые неметаллические (нерудные)	бейметалл (бейкенді) қазбалар
633.	искривление скважины искусственное	ұңғыманың жасанды қисаюы
634.	испытание пластов в процессе бурения	бұрғылау үдерісі барысында қабаттарды сынау
635.	испытание пластов опробователем на каротажном кабеле	каротаж кәбіліне бекітілген аспаппен қабаттарды сынау
636.	испытание пластов пластоиспытателем на трубах	құбырларға бекітілген қабатсынаушымен қабаттарды сынау
637.	исследование скважин на приток	ұңғымадан мұнай ағуы барысын зерттеу
638.	исследования в скважинах при бурении на нефть и газ	мұнай мен газды бұрғылау ұңғымаларындағы зерттеулер
639.	истинное пластовое давление в продуктивном пласте	өнімді қабаттағы нақты қабаттық қысым

640.	источник нефтяной	мұнай көзі
641.	источник сноса	мұжылу орны
642.	каверзность горных пород	тау жыныстардың қуыстылығы
643.	канал сейсмический	сейсмикалық арна
644.	каналы капиллярные	капиллярлық арналар
645.	капиллярность	капиллярлық
646.	карбониды	карбонидтар
647.	карбон	карбон
648.	карбонатизация	карбонаттану
649.	карбонатность осадочных пород	шөгінді таужыныстардың карбонаттылығы
650.	карбонаты (минералы карбонатные)	карбонаттар (карбонатты минералдар)
651.	карниз денудационный	денудациялық карниз
652.	карниз соляной	тұзды карниз
653.	карниз структурный	құрылымдық карниз
654.	каротаж акустический	акустикалық каротаж
655.	каротаж боковой	бүйірлік каротаж
656.	каротаж диэлектрический	диэлектрлік каротаж
657.	каротаж импульсный нейтронный	импульстік нейтрондық каротаж
658.	каротаж индукционный	индукциялық каротаж
659.	каротаж магнитный	магниттік каротаж
660.	каротаж методом естественного электрического поля	табиғи электр өрісі әдісінің каротажы
661.	каротаж механический	механикалық каротаж
662.	каротаж микрондами	микрондтармен каротаждау
663.	каротаж нейтрон-нейтронный	нейтрон-нейтрондық каротаж
664.	каротаж нейтронный	нейтрондық каротаж
665.	каротаж нейтронный активационный	нейтрондық белсенділік каротажы
666.	каротаж нейтронный импульсный	нейтрондық импульстік каротаж

667.	каротаж радиоактивный	радиобелсенді каротаж
668.	каротаж рентгено-радиометрический	рентген-радиометрлік каротаж
669.	каротаж сейсмический	сейсмикалық каротаж
670.	каротаж сопротивления	кедергі каротажы
671.	каротаж стандартный	стандарттық каротаж
672.	каротаж электрический	электрлік каротаж
673.	каротаж электромагнитный	электромагниттік каротаж
674.	каротаж ядерный	ядролық каротаж
675.	каротажная кривая	каротаждық қисық
676.	каротажная лебедка	каротаж шығыры
677.	каротажный кабель	каротаж кәбілі
678.	карст	карст
679.	карта водонефтяного контакта	су-мұнай жапсарының картасы
680.	карта геоизотермическая	геоизотермикалық карта
681.	карта геологическая	геологиялық карта
682.	карта геотермическая	геотермалық карта
683.	карта гидрогеодинамическая	гидрогеодинамикалық карта
684.	карта гидрогеологическая	гидрогеологиялық карта
685.	карта гипсометрическая	гипсметрлік карта
686.	карта глубинного строения	тереңдік құрылыс картасы
687.	карта горизонтального среза	көлбеу тілінді картасы
688.	карта граничных скоростей	шектік жылдамдықтар картасы
689.	карта графиков геофизических параметров	геофизикалық параметр графиктерінің картасы
690.	карта изобар	изобарлар картасы
691.	карта изогеотермическая	изогеотермикалық карта
692.	карта изохор (карта схождения)	изохорлар картасы (тоғысу картасы)
693.	карта литологическая	литологиялық карта
694.	карта литологической изменчивости	литологиялық өзгергіштік картасы

695.	карта литолого-палеогеографическая	литологиялық-палеогеографиялық карта
696.	карта литолого-фаціальная	литология-фациялық карта
697.	карта мощностей	қалыңдық картасы
698.	карта накопленных отборов и закачки	жинақталған су алымдары мен айдамдары картасы
699.	карта нефтегазоносности	мұнайгаздылық картасы
700.	карта палеогеологическая	палеогеологиялық карта
701.	карта палеоструктурная	палеоқұрылымдық карта
702.	карта палинспастическая	палинспастикалық карта
703.	карта петроплотностная	петротығыздық картасы
704.	карта петрофизическая	петрофизикалық карта
705.	карта пластовая	қабат картасы
706.	карта пластовых скоростей	қабаттық жылдамдықтар картасы
707.	карта полевая	далалық карта
708.	карта проводимости	өткізгіштік картасы
709.	карта пустотности	қуыстылық картасы
710.	карта пьезопроводности	пьезоөткізгіштік картасы
711.	карта равных мощностей	теңдес қалыңдықтар картасы
712.	карта распространения коллекторов	жинағыштың таралу картасы
713.	карта регистрационная месторождений полезных ископаемых	пайдалы қазба кенорындарын тіркеу картасы
714.	карта структурная	құрылымдық карта
715.	карта суммарных отборов и закачки	жиынтық су алымдары мен су айдамдарының картасы
716.	карта схематическая	сұлба-карта
717.	карта тектоническая	тектоникалық карта
718.	карта тектоническая региональная	өңірлік тектоникалық карта
719.	карта тектоническая специальная	арнаулы тектоникалық карта

720.	карта фактического материала	нақты материал картасы
721.	карта фаций	фациялар картасы
722.	кембрий	кембрий
723.	кембрийская система	кембрий жүйесі
724.	кембрийский период	кембрий кезеңі
725.	кепрок	қалқатас
726.	керабитумы	керабитумдар
727.	кериты	кериттер
728.	керна буровой	бұрғылау керні
729.	кернокол	кернжарғыш
730.	кероген	кероген
731.	керосин прямогонный	тікайдау керосині
732.	кинематические признаки сейсмических волн	сейсмикалық толқындардың кинематикалық белгілері
733.	<i>кир (геол.)</i>	<i>кир (геол.)</i>
734.	кислоты нафтеновые	нафтен қышқылдары
735.	кислоты оксигуминовые	оксигумин қышқылдар
736.	кларк	кларк
737.	классификация битумов	битум жіктелімі
738.	классификация давлений в скважине	ұңғымадағы қысымдар жіктелімі
739.	классификация нефтегазоносных территорий	мұнайгазды аумақтар жіктелімі
740.	классификация нефтей	мұнай жіктелімі
741.	классификация нефтепроявлений	мұнайбілінімдер жіктелімі
742.	классификация осадочных пород	шөгінді таужыныстар жіктелімі
743.	классификация подземных вод по условиям залегания	жерасты суларының жатыс жағдайына қарай жіктелімі
744.	классификация подземных вод по химическому составу	жерасты суларының химиялық құрамына қарай жіктелімі

745.	классификация природных газов	табиғи газдар жіктелімі
746.	классификация рассеянного органического вещества	шашыранды органикалық заттектер жіктелімі
747.	классификация скважин	ұңғымалар жіктелімі
748.	классификация слойчатости	қабаттастық жіктелімі
749.	классификация стратиграфическая	стратиграфиялық жіктелім
750.	классификация трещинных коллекторов	жарықшақты жинауыштар жіктемесі
751.	кластиты	кластит
752.	кластический осадок	кластикалық тұнба
753.	кластогенный кварц	кластогендік кварц
754.	кливаж	кливаж
755.	коллектор	коллектор
756.	коллектор вторичный	екіншілік коллектор
757.	коллектор гранулярный	түйіршікті коллектор
758.	коллектор карбонатный	карбонатты коллектор
759.	коллектор терригенный	терригенді коллектор
760.	коллектор трещинного типа	жарықшақ типті коллектор
761.	коллектор трещинно-нормальный	жарықшақ-қалыпты коллектор
762.	коллектор трещинный	жарықшақты коллектор
763.	коллектор эффективный	тиімді коллектор
764.	коллекторы нормального типа	қалыпты типті коллекторлар
765.	коллекторы порового типа	кеуек типті коллекторлар
766.	коллекторы смешанных типов	аралас типті коллекторлар
767.	коллоидные системы	коллоидты жүйелер
768.	коллоиды	коллоидтар
769.	коллювиальные отложения	коллювий шөгіндісі
770.	коллювий	коллювий

771.	колонка стратиграфическая	стратиграфиялық бағана
772.	комплекс водоносный	сулы кешен
773.	комплекс геофизических методов	геофизикалық әдістер кешені
774.	комплекс конкреционный	тасберішті кешен
775.	комплекс литолого-стратиграфический	литологиялық-стратиграфиялық кешен
776.	комплекс молласовый	молласалы кешен
777.	комплекс отложений генетический	шөгіндінің генетикалық кешені
778.	комплекс структурно-фациальный	құрылымдық-фациялық кешен
779.	комплекс структурно-формационный	құрылымдық-формациялық кешен
780.	комплекс формаций	формация кешені
781.	комплексность в разведке	барлаудағы кешенділік
782.	компоненты аутигенные осадочных пород	шөгінді таужыныстардың аутигендік құрамбөліктері
783.	компоненты газовые	газ құрамбөлігі
784.	компоненты смолисто-асфальтеновые	шайырлы-асфальтенді құрамбөліктер
785.	конденсат сырой	шикі конденсат
786.	конденсаторная вода	конденсатор суы
787.	консервация	консервілеу
788.	конструкция скважины	ұңғыма конструкциясы
789.	контакт газонефтяной	газ-мұнай жапсары
790.	контактное дегазирование нефти	мұнайдың жапсарлық газсыздануы
791.	контактное растворение газа в нефти	мұнайда газдың жапсарлық еруі
792.	контакты наклонные	көлбеу жапсар
793.	контроль бурения скважин геологический	бұрғылау ұңғымаларын геологиялық қадағалау
794.	контроль опробования	сынамалауды бақылау

795.	контроль технического состояния скважины	ұңғыманың техникалық жағдайын бақылау
796.	контроль цементирования акустический	керіштеуді акустикалық бақылау
797.	контур газоносности	газдылық контуры
798.	контур газоносности внешний	газдылықтың сыртқы контуры
799.	контур газоносности внутренний	газдылықтың ішкі контуры
800.	контур газоносности начальный	бастапқы газдылық контуры
801.	контур залежи	жатын контуры
802.	контур нефтеносности начальный	мұнайлылықтың бастапқы контуры
803.	контур питания скважины	ұңғыманың коректену контуры
804.	концентрация газа	газ концентрациясы
805.	коронка буровая	бұрғылау оймақашауы
806.	корреляция пластов	қабат корреляциясы
807.	корреляция разрезом скважин	ұңғыма қималарының корреляциясы
808.	котловина	қазаншұңқыр
809.	коэффициент анизотропии	анизотропия коэффициенті
810.	коэффициент битумоидный	битумтекестік коэффициенті
811.	коэффициент водонасыщенности	сумен қанығу коэффициенті
812.	коэффициент водообмена	су алмасу коэффициенті
813.	коэффициент водопроницаемости горных пород	таужыныстардың сүеткізгіштік коэффициенті
814.	коэффициент восстановления нефтепроницаемости	мұнайөткізгіштікті қалыпқа келтіру коэффициенті
815.	коэффициент выработанности запасов	қорлардың өндіріліп алыну коэффициенті
816.	коэффициент вытеснения	ығыстыру коэффициенті
817.	коэффициент вытеснения потенциальный	ығыстырудың әлеуетті коэффициенті

818.	коэффициент газонасыщенности	газға қаныққандық коэффициенті
819.	коэффициент глинистости	саздылық коэффициенті
820.	коэффициент заводнения	суайдау коэффициенті
821.	коэффициент извлечения конденсата	конденсат алу коэффициенті
822.	коэффициент карбонатности пород	таужыныстардың карбонаттылық коэффициенті
823.	коэффициент конденсатоотдачи	конденсат беру коэффициенті
824.	коэффициент конечного нефтеизвлечения	түпкілікті мұнай алу коэффициенті
825.	коэффициент конечной нефтеотдачи	түпкілікті мұнай беру коэффициенті
826.	коэффициент мономинеральности	мономинералдық коэффициенті
827.	коэффициент нефтеотдачи пласта	қабаттың мұнай беру коэффициенті
828.	коэффициент нефти пересчетный	мұнайды қайта есептеу коэффициенті
829.	коэффициент объемный	көлем коэффициенті
830.	коэффициент объемный пластового газа	қабат газының көлем коэффициенті
831.	коэффициент объемный пластовой воды	қабат суының көлем коэффициенті
832.	коэффициент объемный пластовой нефти	қабат мұнайының көлем коэффициенті
833.	коэффициент окисный	тотығу коэффициенті
834.	коэффициент открытой пустотности	ашық қуыстық коэффициенті
835.	коэффициент относительной проницаемости	салыстырмалы өтімділік коэффициенті
836.	коэффициент охвата заводнением	сумен тоғытумен қамту коэффициенті
837.	коэффициент палеогеографический	палеогеографиялық коэффициент

838.	коэффициент песчанности	құмдылық коэффициенті
839.	коэффициент продуктивности осадочных отложений	шөгінді түзілімдер өнімділігінің коэффициенті
840.	коэффициент продуктивности скважин	ұңғыма өнімділігінің коэффициенті
841.	коэффициент проницаемости породы	таужыныстың өткізгіштік коэффициенті
842.	коэффициент пьезопроводности	пьезоөткізгіштік коэффициенті
843.	коэффициент разгазирования нефти	мұнайдың газдан арылу коэффициенті
844.	коэффициент растворимости газа в нефти	газдың мұнайда еру коэффициенті
845.	коэффициент расчлененности	бөлшектену коэффициенті
846.	коэффициент сжимаемости газа	газдың сығылғыштық коэффициенті
847.	коэффициент сжимаемости жидкости	сұйықтың сығылу коэффициенті
848.	коэффициент сжимаемости нефти	мұнайдың сығылғыштық коэффициенті
849.	коэффициент сжимаемости породы	таужыныстың сығылғыштық коэффициенті
850.	коэффициент теплового расширения нефти	мұнайдың жылумен ұлғаю коэффициенті
851.	коэффициент теплового расширения пластовой воды	қабат суының жылулық ұлғаю коэффициенті
852.	коэффициент трещиноватости	жарықшақтылық коэффициенті
853.	коэффициент упругого расширения воды	судың серпімді ұлғаю коэффициенті
854.	коэффициент упругого расширения газа	газдың серпімді ұлғаю коэффициенті
855.	коэффициент упругого расширения нефти	мұнайдың серпімді ұлғаю коэффициенті

856.	коэффициент упругости пласта	қабаттың серпімсіымдылық коэффициенті
857.	коэффициент упругости воды	судың серпімділік коэффициенті
858.	коэффициент фильтрации	сүзілу коэффициенті
859.	коэффициенты гранулометрические	түйірөлшемдік коэффициенттер
860.	край соляной залежи	тұз жатынының шеті
861.	край материковой отмели	материк қайраңының шеті
862.	край шельфа	қайраң шеті
863.	кратность запасов	қорлар еселігі
864.	кратон (геол.)	кратон (геол.)
865.	кремнезём	кремнезем
866.	кремнистый доломит	кремнийлі доломит
867.	крепление скважин	ұңғыманы бекіту
868.	кривая батиметрическая	батиметриялық қисық
869.	кривая бокового каротажного зондирования	бүйірлік-каротаждық зондтау қисығы
870.	кривая восстановления забойного давления	кенжар қысымын қалпына келтіру қисығы
871.	кривая компрессионная	компрессиялық қисық
872.	крип	крип
873.	кристаллический фундамент	кристалды іргетас
874.	критерий нефтегазоносности гидрогеологические	мұнайгаздылықтың гидрогеология өлшемшарттары
875.	критерий окислительно-восстановительного режима	тотығу-тотықсыздану режимі өлшемшарттары
876.	критерий поисковые	іздеу өлшемшарттары
877.	крыло складки	қатпар қанаты
878.	купол соляной	тұзкүмбез
879.	летоисчисление геологическое	геологиялық жылсанақ
880.	лигроин	лигроин
881.	лидиты	лидиттер
882.	линеамент	линеамент

883.	линейность	сызықтық
884.	линия геологического профиля	геологиялық қима сызығы
885.	линия корреляции	корреляция сызығы
886.	линия разведочная	барлау сызығы
887.	липоиды	липоидтар
888.	литификация	литификаттану
889.	литогенез	литогенез
890.	литостатическое равновесие	литостатикалық тепе-теңдік
891.	люминоскоп	люминоскоп
892.	макронеоднородность	макроэртектілік
893.	макроскладка	макроқатпар
894.	макротвердость	макроқаттылық
895.	макротрещины	макрожарық
896.	мальта (нефть)	мальта (мұнай)
897.	масла минеральные	минерал май
898.	массив срединный	орталық массив
899.	материальный баланс нефтеобразования	мұнайтүзілудің материалдық балансы
900.	мезозона	мезоаймақ
901.	мергель	мергел
902.	месторождение нефтегазоконденсатное	мұнайгаз конденсат кенорны
903.	месторождение однопластовое	бірқабатты кенорны
904.	месторождение складчатой области	қатпарлы аймақ кенорны
905.	метагенез	метагенез
906.	метаморфизм	метаморфизм
907.	модуль объемной упругости	көлемдік серпімділік модулі
908.	нафтиды	нафтид
909.	начальные извлекаемые запасы	бастапқы алынатын қор
910.	нефтеперерабатывающая промышленность	мұнай өңдеу өнеркәсібі

911.	нефтепродукты	мұнай өнімдері
912.	нефтехимическая промышленность	мұнайхимия өнеркәсібі
913.	нефтехимические продукты	мұнайхимиялық өнімдер
914.	нефтехимия	мұнай химиясы
915.	нефтяная залежь	мұнай жатыны
916.	нефтяная эмульсия	мұнай эмульсиясы
917.	нефтяное месторождение	мұнай кенорны
918.	нефтяное сырье	мұнай шикізаты
919.	нефтяной газ	мұнай газы
920.	нефтяные попутные газы	мұнай ілеспе газдары
921.	нефтяные фракции	мұнай фракциялары
922.	нижняя зона подземных вод	жерасты суларының төменгі аймағы
923.	обменные волны	ауыспалы толқындар
924.	обогреваемая камера	қыздырылатын камера
925.	оборудование устья скважины	ұңғыма сағасы жабдықтары
926.	обработанная кислота	өңделген қышқыл
927.	обработка пенами	көбікпен өңдеу
928.	обработка проб	сынамаларды өңдеу
929.	образование радикалов	радикалдардың түзілуі
930.	обратимый процесс	қайтымды үдеріс
931.	обсадная колонка	шегендеу құбыры
932.	общая геологическая съемка	жалпы геологиялық түсірілім
933.	оптимальный режим бурения	бұрғылаудың оңтайлы режимі
934.	оптические свойства нефти	мұнайдың оптикалық қасиеті
935.	опытнопромышленные установки	тәжірибелік-өнеркәсіптік қондырғылар
936.	органические растворители	органикалық еріткіштер
937.	ороген	ороген
938.	основные компоненты	негізгі құрамбөліктер
939.	осушка газа	газды құрғату
940.	отделение попутного газа	ілеспе газды бөлу

941.	отложение солей	тұздар шөгіндісі
942.	отраженная волна	шағылысқан толқын
943.	параклазы	параклаздар
944.	парамагнетизм битума	битумның парамагниттілігі
945.	парамагнитные центры	парамагниттік орталықтар
946.	парафинистые отложения	парафиндік шөгінділер
947.	парафиновые соединения	парафинді қосылыстар
948.	парафиновые углеводороды	парафинді көмірсутектер
949.	парафиносмолистые отложения	парафиншайырлы шөгінділер
950.	патентные данные	патенттік мәліметтер
951.	пенеплен	пенеплен
952.	первичная переработка	біріншілік өңдеу
953.	первичные процессы	біріншілік үдеріс
954.	песчаный доломит	кұмтасты доломит
955.	плазменная обработка	плазмалық өңдеу
956.	поддержание пластового давления	қабат қысымын ұстау
957.	подземный газ	жерасты газы
958.	подземный ремонт скважины	ұңғыманы жерасты жөндеу
959.	подошва пласта	қабат табаны
960.	подошвенная вода	табандық су
961.	подсолевая вода	тұзасты суы
962.	поиск нефти	мұнай іздеу
963.	поиски месторождений	кенорындарын іздеу
964.	поисково-разведочные работы	іздеу-барлау жұмыстары
965.	полярная диаграмма трещинной проницаемости	жарықшақ өткізгіштігінің полюстік диаграммасы
966.	пористая масса	кеуекті масса
967.	пористая структура	кеуекті құрылым
968.	пористая структура пласта	қабаттың кеуекті құрылымы
969.	пористость абсолютная (общая, полная)	абсолют кеуектік

970.	пористость горной породы	тау жыныстарының кеуектігі
971.	пористость общая	жалпы кеуектік
972.	пористость открытая (коэффициент открытой пористости)	ашық кеуектік (ашық кеуектік коэффициенті)
973.	пористость полная	толық кеуектік
974.	пористость трещинная	жарықшақтық кеуектік
975.	поровая вода	кеуек суы
976.	предельные углеводороды	қаныққан көмірсутектер
977.	проба газа	газ сынамасы
978.	производные карбоновых кислот	карбон қышқылының туындылары
979.	производные сульфокислот	сульфоқышқылдар туындылары
980.	псаммит	псаммит
981.	псефит	псефит
982.	разведанные запасы	барланған қорлар
983.	расход скважины	ұңғыма шығымы
984.	расширение горной породы	таужынысын кеңейту
985.	расширение растворенного газа	ерітілген газды кеңейту
986.	сапропелит	сапропелит
987.	сейсмический луч	сейсмикалық сәуле
988.	система поисков и разведки залежей	жатындарды іздеу және барлау жүйесі
989.	система разведки	барлау жүйесі
990.	система размещения скважин	ұңғымаларды орналастыру жүйесі
991.	скорость бурения	бұрғылау жылдамдығы
992.	смолы	шайырлар
993.	смолы ископаемые	қазба шайырлар
994.	смолы нейтральные	бейтарап шайырлар
995.	смолы пиролиза	пиролиз шайырлары
996.	смолы силикагелевые	силикагелді шайырлар
997.	смолы спирто-бензоловые	спиртті-бензолды шайырлар
998.	соединения нефти азотистые	азотты мұнай қосылыстары

999.	соединения нефти кислородные	оттекті мұнай қосылыстары
1000.	соединения нефти сернистые	күкіртті мұнай қосылыстары
1001.	соединительная муфта	қосқыш муфта
1002.	сопутствующие газы	ілеспе газдар
1003.	средняя зона подземных вод	жерасты суларының ортаңғы аймағы
1004.	стандартная свободная энергия	стандартты бос энергия
1005.	твердые топлива	қатты отындар
1006.	тектогенез	тектонгенез
1007.	тектоносфера	тектонсфера
1008.	текущие запасы	ағымдағы қорлар
1009.	теория литогенеза	литогенез теориясы
1010.	тиоспирты (меркаптаны)	тиоспирттер (меркаптандар)
1011.	транзитная система перекачки	айдаудың транзиттік жүйесі
1012.	транспорт газа	газ тасымалы
1013.	транспорт нефти	мұнай тасымалы
1014.	третичные амины	үшіншілік аминдер
1015.	третичный алкил	үшіншілік алкил
1016.	трехколонная конструкция скважины	ұңғыманың үшбағанды конструкциясы
1017.	трехмерные полимеры	үшөлшемді полимерлер
1018.	трещинно-жильная вода	жарықшақ-желілік су
1019.	трещиноватые породы	жарықшақ тау жыныстары
1020.	трещины	жарықшақтар
1021.	углеводородная цепь	көмірсутек тізбегі
1022.	углеводороды ароматические	ароматты көмірсутектер
1023.	углеводороды бензольные	бензол көмірсутектері
1024.	углеводороды нефти	мұнай көмірсутектері
1025.	фотохимическое галогенирование	фотохимиялық галоидтау
1026.	химический состав	химиялық құрам
1027.	химические методы удаления	химиялық жою әдістері

«ЖАҒАНДАНУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ТҮРКІ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ» ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ КОНФЕРЕНЦИЯ

Қарлығаш ҚАБАЙ*

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Тіл саясаты комитетінің тапсырысымен Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы Астана қаласында Ә. Қайдар мен Р. Сыздықтың 100 жылдығына орай «Жаһандану кезеңіндегі түркі терминологиясы» тақырыбында халықаралық ғылыми-практикалық конференция өткізді.

Ғылыми басқосу Тіл саясаты комитетінің төрағасы Ербол Тілешовтің кіріспе сөзімен басталды. Ол түркі тілдерінің бірізді терминқорын жасау бұдан жүз жыл бұрын Ахмет Байтұрсынұлының кезінде басталғанын алға тарта отырып, бұл мәселенің қазіргі таңда да маңызды, өзекті екендігін айтты. Техника мен технологияның, жаңа халықаралық сөздердің қолданысқа енуі бұл салада үздіксіз дамудың, толықтырудың қажет екендігін көрсетеді. Ал жаһандану дәуірінде түркі тілдерінің тұтастығын сақтап қалу үшін ғалымдардың, түрлі сала мамандарының бірігуінің маңызын тілге тиек ете отырып, Ербол Ердембекұлы конференция отырысына сәттілік тіледі.

Халықаралық «Қазақ тілі» қоғамының ғылым жөніндегі вице-президенті, ҚРҰҒА академигі Шерубай Құрманбайұлы түркі терминологиясын тіларалық біріздендіру мәселелеріне тоқталды. «Түркі тілдері арасында ортақтық пен үйлесім азайып, алшақтық ұлғайып барады. Әр ұлт өз алдына термин жасай берсе, тілдік ұқсастығымыз ажырайды. Сондықтан түркі тілдері арасында тіларалық, халықаралық біріздендіруді қолға алып, электронды база жасау керек. Ал бұл мәселе ортақ, халықаралық ұйым не жауапты мекеме құрмай шешілмейді», – деген ұсынысын жеткізді.

Ал Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің ректор өкілі, профессор Наджи Генч техникалық терминдер сөздігін әзірлеу әдістерімен бөлісті. Ол бекітілген терминді қолданысқа енгізуді мектеп оқулықтары мен жоғары оқу орындарындағы салалық кітаптардан бастау керектігін алға тартты.

Халықаралық конференцияда ф.ғ.д., профессор Саялы Садықова (Әзербайжан), ф.ғ.д. Мұрадқасым Әбдиев (Өзбекстан), ф.ғ.д., доцент

* Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ҰҒПО, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Түркология зерттеу институты ғылыми қызметкері, Орду университеті Ғылым және әдебиет факультеті Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің докторанты

Хусейн Йылдыз бен ф.ғ.д., доцент Абдулкадир Өзтүрк (Түркия), ф.ғ.д. Гүлназ Ягафарова (Уфа), ф.ғ.к. Ольга Галимова (Татарстан), профессор Исмайыл Қадыров (Қырғызстан) пен отандық ғалымдар түркі тілдеріндегі терминжасамның дамуы мен қазіргі үдерістері жайында баяндама жасады. Ғалымдар жаһандану кезеңіндегі түркі тілдері терминологиясының жай-күйі, ұлттық терминологиялық жүйені жетілдіру мен біріздендіру мәселелерін талқылады. Саламамандары түркі терминологиясы базасын қалыптастырудың, толықтырудың өзекті мәселелеріне тоқталып, салалық терминдердің түркі тілді мемлекеттерде игерілу деңгейін жан-жақты қарастырды. Тамыры бір түркі тілдеріндегі шеттілдік терминдерді аударудағы тиімді, жаңа әдістерді зерделеу арқылы өзара тәжірибе алмасты. Конференция материалдарының ішінен қазақ тіліне аударылған бірнеше мақала төменде беріліп отыр.

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ТАТАР ТІЛІ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫҢ ДАМУЫ

DEVELOPMENT OF THE TATAR LANGUAGE TERMINOLOGY IN THE 21st CENTURY

Ольга ГАЛИМОВА*

Аңдатпа

Мақалада әскери, биологиялық және компьютерлік терминдер жүйесін мысалға алына отырып XXI ғасырдағы татар тілі терминологиясының дамуы қарастырылады. Терминологиялық сөздіктердегі ақпарат көлемі жыл сайын артып келе жатқаны анықталды. Бұған сөздіктердің көп тілді болуы, тіркелген терминдер санының өсуі, түсіндірмелер мен қосымша ақпараттың енгізілуі ықпал етеді. Татар тілінің терминологиялық қоры төл термин жасау және кірме терминдерді қабылдау процестері нәтижесінде белсенді түрде толығып жатқаны анықталды.

Кілт сөздер: татар тілі, терминология, терминологиялық сөздіктер, кірме және калькаланған терминдер.

Abstract

The article on the example of military, biological, computer terminological system examines the development of the Tatar language terminology in the 21st century. It has been established that the amount of information in terminological dictionaries is growing every year, which is facilitated by the multilingualism of dictionaries, an increase in the number of fixed terms, the inclusion of interpretations and other information. It was revealed that the terminological fund of the Tatar language is actively replenished due to the processes of primordial term formation and borrowing.

Key words: The Tatar language, terminology, terminology dictionaries, borrowed and traced terms.

Кіріспе

Белгілі болғандай, терминология мәселелері бүгінде тіл білімінде ең өзекті мәселелердің бірі болып саналады [40; 145–146]. В.И. Сифоров пен Т.Л. Канделакидің терминология мәселелері тек ұлттық-тарихи мәселе ғана емес,

* Татарстан Республикасы Ғылым академиясы Г. Ибрагимов атындағы Тіл, әдебиет және өнер институтының аға ғылыми қызметкері, филология ғылымдарының кандидаты, Olga_n_77@mail.ru, ORCID: 0000-0003-2316-2611

сонымен қатар дүниежүзілік ғылым тарихы, адамзат өркениеті тарихы және халықтар арасындағы өзара түсіністікті іздеу жолдарына қатысты халықаралық мәселе болып табылатынын айтады [35; 47]. Еуропа кеңесі терминологияны тіпті ХХІ ғасырдың негізгі проблемасы ретінде таниды [44; 140].

Жаһандану мәселелеріне байланысты терминологияны ұлттық және жаһандық деңгейде дамыту процестеріне назар аударылады. Татар ғалымы М. Хайруллин жаһандану мен халықаралық терминологияның дамуын зерттей отырып, жаһанданудың татар тіліне кері әсерін тигізетінін, сонымен қатар халықаралық терминдердің тілге енуіне жол бермеу мүмкін еместігін атап өтеді. Екінші жағынан, терминдердің көптеген тілдер үшін ортақ болуы белгілі бір дәрежеде пайдалы әрі қажетті факт деп есептейді [47; 44, 46].

Терминологияны ұлттық деңгейде дамыту дегеніміз – ғылымның барлық салаларында ұлттық терминология қалыптастыру дегенді білдіреді [44; 140].

«Татар тіліндегі салалық терминология өз ұлттық дәстүрлері негізінде қалыптасқан» [41; 271]. Оның терминологиялық сөздіктер жасауда да бай тәжірибесі бар. Алғашқы терминологиялық сөздіктердің Қ. Насыйри есімімен байланысты екені белгілі. 1890 жылы оның *«Истиляхате жәғғрафия»* («География терминдері») атты еңбегі басылып шыққан. Сонымен қатар, 1892 жылы шыққан *«Русиа-татарша лөгат»* («Орысша-татарша сөздік») еңбегіне қосымша ретінде ғылым терминдері мен кірме сөздердің сөздігін де ұсынған.

1894 жылы жарық көрген *«Гөлзар вә чәмәнзар, яғъни үләнлек вә чәчәклек»* («Шөптер мен гүлдер бақшасы») кітабында «аталған өсімдіктердің орысша және латынша атауларының» сөздігі берілген. Ғалым терминологияны татар тілі негізінде дамыту, халықтың ана тілі сөздерін термин ретінде пайдалану қажеттігін дәлелдеп, өз еңбектерінде татар сөздерін термин ретінде қолдану мүмкіндіктерін көрсеткен.

Қ. Насыйридың осы салада бастаған жұмысы туралы көптеген еңбектерде жан-жақты жазылған [46; 101, 11:41; 271–272: 14; 179–180].

Татар терминологиясының дамуында екі өрлеу кезеңін көрсетуге болады: 1) ХХ ғасырдың 20–30-жылдары; 2) ХХ ғасырдың 90-жылдары. Әр екі жағдайда да қозғаушы күш ретінде экстралингвистикалық факторлар әрекет етеді. Мысалы, ХХ ғасырдың 90-жылдарындағы даму «Татарстан Конституциясында татар тілінің мемлекеттік тіл ретінде белгіленуі, оның қоғамда қолдану аясын кеңейту, ұлттық сананың өсуі, қоғамның демократиялануы, ұлттық мектептердің дамуы, жоғары оқу орындарында пәндерді татарша оқыта бастау және жалпы ұлттық білім беру жүйесіндегі өзгерістер, сондай-ақ «Татарстан Республикасы халықтарының тілдерін сақтау, үйрену және дамыту бойынша мемлекеттік бағдарлама» қабылдануымен [41; 271] байланысты болған.

Бұл жылдары ғалымдардың мәліметінше, 15-тен астам сөздік жарық көрген [14; 186–187]. Бұл өрлеу ХХІ ғасырда да жалғасын тапты: 2000-жылдардың басында шыққан сөздіктер сол даму процесінің нәтижесі болып табылады.

ХХІ ғасыр – ғылымдардың жедел дамыған, интернет желісін кең көлемде пайдаланатын, ақпарат алмасудың артқан дәуірі. Бұл, өз кезегінде, терминологияға да әсер етті. Қазіргі кезеңдегі терминология дамуының айқын ерекшелігі — оның қарқынды өсуінде. Ғылымдардың ұсақ салаларға тармақталуы, бір немесе бірнеше ғылым тоғысында жаңа салалардың пайда болуы қазіргі салалық терминдердің өзіндік дара түрде қалыптасуына алып келуде.

Жаңашылдықтар жаңа терминологиялық сөздіктер құруды, жеке ғылымдардың сөздіктерін жаңартуды, пайда болған жаңа атауларды жинақтап, жүйелеуді талап етеді. Сонымен қатар, «2014–2022 жылдары Татарстан Республикасының мемлекеттік тілдері мен басқа да тілдерін сақтау, үйрену және дамыту» мемлекеттік бағдарламасы аясында жұмыстарды басып шығару терминологияны жүйелеуге және дамытуға елеулі үлес қосты.

Бүгінгі таңда татар тілінде 20-дан астам ғылым және шаруашылық саласы бойынша терминологиялық сөздіктер құрастырылған (сызбаны қараңыз).

Татар тіліндегі терминологиялық сөздіктер (ғылым салалары бойынша) төмендегідей салаларды қамтиды:

ХХІ ғасырда сөздік терминологиясы тіркелген, бірақ жылдар бойы даму мен өзгерістерге ұшыраған, байыған ғылыми салалардың атауларын да, ғылымның жаңа тармақтары атауларын да жинайды. Мысалы, математика терминдері

алғаш рет «Орысша-татарша атаулар сөздігі: физика, математика, астрономия бойынша» (1931) сөздігінде берілген, одан кейін Х. Халиков, И. Алексеева, З.Ишаевтың «Элементар математика терминдері жинағы» (1935), И. Алексеева, Х. Халиковтың «Орысша-татарша математикалық терминдер сөздігі» (1949), В.З. Закиров, З.Г. Мортазинның «Орысша-татарша математикалық терминдер сөздігі» (1970), авторлар ұжымы жасаған «Математикадан орысша-татарша анықтамалы сөздік» (1997) және «Математикалық терминдердің орысша-татарша анықтамалы сөздігі» (2013), Л.Л. Салехова, Н.К. Тұқтамышовтың «Математика: орысша-татарша-ағылшынша терминологиялық сөздігі» (2014) тіркелген. Биология терминдерін М. Қорбан редакциясында шыққан «Табиғат және биология терминдері» (1935), авторлар ұжымы жасаған «Орысша-татарша биология терминдері сөздігі» (1972, 1985), «Биологиядан орысша-татарша анықтамалы сөздік» (1998), сондай-ақ «Табиғат әліппесі» сериясында 6 кітап болып шыққан «Орысша-татарша, татарша-орысша биология терминдері сөздіктері» (1996–2001), Г. Саберованың «Татарша-орысша-латынша өсімдік атаулары сөздігі» (2002) және Э. Сафиананың «Татарша-орысша-латынша құс атаулары сөздігі» (2018), О. Галимованың «Балық атауларының татарша-орысша-латынша анықтамалы сөздігі» (2019), И. Сабитова мен Г. Саберованың «Өсімдік атауларының татарша-орысша анықтамалы сөздігін» (2020) табуға болады. Соңғы сөздіктер оқырманға биология ғылымының арнайы тармақ атауларын ұсынады.

Ғылымның жаңа салаларының терминдерін жинақтап, ХХІ ғасырда басылып шыққан сөздіктер арасында төмендегілерді айтуға болады: Ж.Сөлейманов, Ә.Ғалимжановтың «Информатика бойынша орысша-татарша сөздігі» (2001), Ж. Сөлейманов, Ә. Ғалимжанов, М. Вәлиевтің «Информатика және ақпараттық технологиялар терминдері: ағылшынша-татарша-орысша анықтамалы сөздігі» (2006), А.Ә. Тимерханов, Ф.И. Таһирова, Р.Т.Сәфәровтың «Ағылшынша-орысша-татарша компьютер терминдері сөздігі» (2015); Ф.Хәкимжанов, Р. Шакиржанов, З. Хәбилова, М. Минһажевтің «Орысша-татарша мұнай өнеркәсібі сөздігі» (2004); Т. Якуповтың «Орысша-татарша биохимиялық атаулар сөздігі» (2000), М. Ғиләжев, С. Мортазина, Ф.Ғаффарованың «Агрехимия және топырақтану терминдерінің орысша-татарша анықтамалы сөздігі» (2003); Н. Ғарифуллиннің «Менеджмент: Орысша-ағылшынша-татарша анықтамалы сөздігі» (2010), «Кәсіпкерлік, менеджмент, маркетинг және сауда ісі: Орысша-ағылшынша-татарша анықтамалы сөздігі» (2006, 2014).

ХХІ ғасыр сөздіктері туралы сөз болғанда, татар халқының көне кәсібі (егіншілік, мал шаруашылығы, тоқымашылық, тігіншілік, арашы, теміршілік,

зергерлік, құрылыс жұмыстары, оқу-оқыту, сауда-саттық, киіз етік басу, шал байлау және басқа да) салаларымен байланысты атауларды жинақтаған сөздіктерге де үлкен назар аударылып жатқанын айту қажет. «Көптеген халықтарға бұл кәсіптердің белгілі болуы, оларға қатысты кәсіби лексиканың түсініктілігі оның терминологиясын жалпы халық лексикасына жақындатқан» [41; 271]. Бүгінгі күні осы топтағы атаулардың сирек қолданылатыны байқалады, сондықтан оларды сөздіктерге тіркеп қою қажеттілігі туындайды. Р.К. Рәхимованың экспедицияларда жүріп, татар тілдері арасында жинап, зерттеп құрастырған «Татар зергерлік кәсібінің лексикасы мен сөздігі» (2002), «Татарша-орысша тоқымашылық және тігіншілік атаулары сөздігі» (2018) [21, 22] осы мақсатқа қызмет етеді.

Жалпы алғанда, ХХІ ғасырдың бірінші ширегінде басылған терминологиялық сөздіктердің саны, біздің есептеуіміз бойынша, 30-дан астам болады. Олардың арасында үш тілде жасалған түсіндірмелі сөздіктер де бар. Бұл сөздіктердің пайдаланушыға көбірек және толық ақпарат беретінін көрсетеді.

Терминологияның даму бағыттарын анықтау үшін, енді қалыптасып келе жатқан терминология, әдетте, «ескі» терминологияның даму кезеңдерін қайталайды деп айтуға болады. Осы тұрғыдан алғанда, құрамында бабалық терминдер, яғни прототерминдер көп болатын әскери терминология мен биология терминологиясы, әсіресе оның зоология саласы, салыстырмалы түрде жаңа болған компьютер терминологиясы қарастырылды. Бұл әртүрлі уақытта пайда болған терминдік жүйелердің қазіргі даму кезеңіне тән ортақ және ерекшелік тұстарын айқындауға, сондай-ақ терминология дамуының жалпы тенденцияларын анықтауға көмектеседі.

Салыстыру үшін әртүрлі жылдары шыққан бірдей салалық атаулар сөздіктеріне назар аударылды. Мысалы, «Қысқаша орысша-татарша әскери терминдер сөздігі (толмач)» (1926) сөздігінде 1860-тан астам термин және терминологиялық сөз тіркестері, Р. Мұғиновтың «Орысша-татарша әскери терминдер сөздігі» (2000) сөздігінде 8000-нан астам бірлік, Р. Сафаровтың «Татарша-орысша әскери лексика сөздігі» (2000) сөздігінде 1000-нан астам сөз берілген. Сан жағынан алғанда үшінші сөздікте артықшылық жоқ, бірақ ол татар халқының мақал-мәтелдерінде, ескі әдебиетте, тарихи романдарда кездесетін әскери сөздерді жинақтауымен ерекшеленеді. Бұл еңбекте ғана, мысалы, «арсенал» сөзінің қайнар көздердегі қару-жарақ қоймасы баламасын, «арьергард» сөзіне сәйкес келетін татар дастандарында кездесетін «аркавыл» сөзін, «жауынгерлік айқай» мағынасына ие «әвер» сөзін табуға болады.

Орыс тіліндегі «разведка» (барлау) сөзінің баламалары ретінде авторлар орыс тілінен алынған «разведка», татар тілінің өз құралдары арқылы жасалған

«күзетшілік» сөздерін ұсынады. «Қысқаша орысша-татарша әскери терминдер сөздігі (толмач)» (1926) еңбегінде «мишень» сөзінің татар тіліндегі баламасы көрсетілмейді, ал Р. Мұғинов пен Р. Сафаровтың сөздіктерінде "мәрә"/"мәрәй" сөздері беріледі. Бұл татар тілінің өз тіл байлығы, ежелден сақталып қалған лексемалардың зерттелуі, жалпы терминологияның көптеген аспектілерін қарастыру нәтижесі болып табылады.

Әскери терминологияда шетел сөздерінің көлемі аз емес. Татар тілінің әскери лексикасын терең зерттеген Р. Сафаров орыс және еуропа кірме терминдерінің XVIII–XIX ғасырдың басында, ал араб және парсы кірме терминдерінің X ғасырдың басында енгенін, ең көне кірме терминдердің қытай мен ежелгі парсы тілдеріне жататынын айтады [31; 90-91]. Бүгінгі күні де әскери терминологияда, экстралингвистік факторларға байланысты, кірме терминдердің саны артатыны байқалады, олар да татар тілінің сөздіктеріне кірген. Мысалы, тілге енген "дрон", "коптер", "квадрокоптер" және басқа сөздер. Бұқаралық ақпарат құралдарында сондай-ақ *пилотсыз очкыч* "пилотсыз ұшақ", *пилотсыз квадрокоптер* "пилотсыз квадрокоптер", *пилотсыз очу аппаратлары* "пилотсыз ұшу аппараттары", *пилотсыз очу системасы* "пилотсыз ұшу жүйесі" сөз тіркестері қолданылады [20].

Биология терминологиясы күрделі жүйені құрайды және көптеген терминдерді біріктіреді. Татар терминологы Ф. Фасеев осы саланың объектілерінің көптігі жұмысты қиындататынын, дайын терминдерді табу мүмкін еместігін, сондықтан кірме терминдерді қабылдап, калькалар жасау қажеттігін айтады. Бұл салада терминдерді тәртіпке келтіру және биологиядағыдай нақты ғылыми унификация қажет екенін атап өтеді, оның практикалық маңызының үлкен екеніне баса назар аударады. Ғалым татар терминологиясы туралы еңбегін XX ғасырдың 60-жылдарында жазған. Мұнда ол бұрын шыққан сөздіктерді талдай отырып, орысша-татарша қарапайым аударма сөздігінің жетіспейтінін, ал орысша-латынша-татарша түсіндірмелі және суретті сөздіктердің қажеттігін айтады. Ф. Фасеевтің татар тіліндегі биологиялық терминологияны унификациялау жөніндегі берген бағыты бүгін де маңызды болып табылады және соңғы жылдары шыққан сөздіктерде жүзеге асырылуда.

Айтқанымыздай, биология терминдері сөздіктері көп. Оларда терминдердің саны төмендегідей өзгеріп отырады: «Табиғат және биология терминдері» (1935) сөздігінде 5250-ге жуық атау тіркелген, «Орысша-татарша биология терминдері сөздіктерінде» (1972, 1985) 6700 шамасында атау, «Биологиядан орысша-татарша түсіндірмелі сөздікте» (1998) 10 000-ға жуық атау бар. Бұл сөздіктерде биологияның әртүрлі бөлімдеріне қатысты терминдер мен терминологиялық сөз тіркестері тіркелген, ал «Табиғат әліппесі» сериясында

шыққан «Орысша-татарша, татарша биология терминдері сөздіктерінде» (2001) жеке бөлімдердің – ихтиология, герпетология, орнитология терминдері жинақталған. Балықтар, жер-суды мекендейтін жануарлар, жылантәрізділер кітабында 1000-нан астам атау, (оның 500-ден астамы ихтионим), құстар кітабында 1400-ден астам атау келтірілген (оның 1200-ден астамы орнитоним). 2018 және 2019 жылдары шыққан Э. Сафинаның түзген «Татарша-орысша-латынша құс атаулары сөздігіне» және О. Ғалимова түзген «Балық атауларының татарша-орысша-латынша түсіндірмелі сөздігіне» 1700-ден астам орнитоним және 1800-ден астам ихтионим жиналған. Бұл сөздіктердің татар тіліндегі терминологиясы үшін маңызы тағы да сол: оларда классификация терминдері (отряд, тұқымдас, туыс атаулары) жүйеленіп берілген, ал бұл салада татар тілінде шатасулар байқалған еді, диалектілерде қолданылған атаулар терминдер категориясында көрсетілген (барлығы 279 диалектизм; 113 – диалектілік орнитоним, 166 – ихтионим), осылайша диалектілік атаулар жеке бөлініп көрсетілген. Жалпы, айтылған екі сөздікке 3500-ден астам зоология термині жиналған.

Өсімдік атаулары сөздіктерінде де терминдердің санының артуы байқалады: Г. Саберованың «Татарша-орысша-латынша өсімдік атаулары сөздігінде» (2002) 1700 сөз болса [43], И. Сабитова мен Г. Саберованың «Өсімдік атауларының татарша-орысша түсіндірмелі сөздігінде» (2020) 1900 сөз берілген [29] (кестені қараңыз).

Осылайша, 2018–2020 жылдары шыққан үш сөздікте биологияның бірнеше саласынан 5400-ге жуық атаулар жүйеленіп берілген. Сондай-ақ, бұл сөздіктер ғылымның белгілі бір салаларының атауларын тереңдетіп зерттеу нәтижесінде құрастырылғанын да айта кеткен жөн.

Бірліктер саны	Сөздік атауы
5250	«Табиғат және биология терминдері» 1935
6700 шамасы	«Орысша-татарша биология терминдері сөздігі» 1972
6700-ден астам	«Орысша-татарша биология терминдері сөздігі» 1985
10 000	«Биологиядан орысша-татарша түсіндірмелі сөздік» 1998
1400	«Табиғат әліппесі. Құстар» 2001
1700	«Татарша-орысша-латынша құс атаулары сөздігі» 2018
1 000	«Табиғат әлифбасы. Балықтар. Қосмекенділер. Жорғалаушылар» 2001
1800	«Балық атауларының татарша-орысша-латынша түсіндірмелі сөздігі» 2019

1700	«Татарша-орысша-латынша өсімдік атаулары сөздігі» 2002
1900	«Өсімдік атауларының татарша-орысша түсіндірмелі сөздігі» 2020

Сөздіктерде терминдердің көбеюі күтілген құбылыс, өйткені ғалымдардың айтуынша, жаңа объектілерді атау үшін тілде жаңа сөздер күн сайын пайда болады немесе таныс сөздер жаңадан қолданыла бастайды. Зерттеулер көрсеткендей, жаңа сөздердің бір бөлігі кірме терминдерден тұрады. Мысалы, балықшылық лексикасында кірме атаулар 41%-ды құрайды, сондай-ақ татар орнитологиялық лексикасында да кірме терминдер айтарлықтай көп. Шет тілдерден алынған сөздер, әдетте, жаңа құбылыстарды, заттарды немесе татар халқына әлі таныс емес жаңа жануар түрлерін атауға пайдаланылады. Мысалы, «Табиғат әліппесі» сериясынан шыққан сөздіктерде ауха, вырезуб, палия, луфарь, лялиус сияқты атаулар тіркелген болса, «Татарша-орысша-латынша құс атаулары сөздігі» мен «Балық атауларының татарша-орысша-латынша түсіндірмелі сөздігі» кітаптарында кариама, зонострихия, люрик, якана, юнко, бишир, дианема, дискус, дорас, уару сияқты атаулар ұсынылған. «Tatarica онлайн-энциклопедиясында» да жануарлар туралы жазғанда көптеген шет тілдерден алынған сөздер пайдаланылады (моноплакофор, ахатина, вальват, монодакна), бірақ олар әлі сөздіктерге тіркелмеген [7; 1689].

Зоология терминдерінде де атаулардың орыс тілінен калькалануы жиі кездеседі. Мысалы, лягушкорот – *бакаавыз*, кулик-сорока – *шөлди-саескан*, бананоед – *бананашар*, остронос – *очлыборын*, синеглазка – *зәңгәркүз*, львиноголовка – *арысланбаш* сияқты атаулар тіркелген. Сонымен қатар, зоонимдердің түр компонентімен жасалуы да байқалады: *нурбалык*, *зебра балык* [6;100, 61], *атбалык* [2; 23], *ташучы кош*, *үлән шөлди* [33; 136, 141] сияқты атаулар да кездеседі. Бұл әдіс зоология терминдерін жасауда өнімді болып келеді.

Екінші жағынан, татар әдеби тілінде бұрыннан қолданылып келген сөздердің терминологиялық мағына алуы, диалектизмдердің терминологиялық жүйеге кіріп кетуі де байқалады. Мысалы, араб тілінен алынған *былбыл* сөзі әдебиетте "*сандугач*" мағынасында және сүйікті адамға арналып қолданылатын сөз ретінде пайдаланылып келген. «Татарша-орысша-латынша құс атаулары сөздігі» бойынша, ол «былбыл құстар отбасынан сойыршақ үлкендіктегі шағын ғана сайрағыш құс» мағынасында және орысша "бюльбюль" орнитонимінің эквиваленті ретінде беріледі. *Мелтәй* диалектизмі *менәк* сөзін алмастырады. Бұлар туған тілдің лексикалық байлығын пайдаланудың айқын көрінісі болып табылады.

Зоология терминологиясында жануарлар атауларының қабаттары бүгінгі

таңда жаңа түрлердің атаулары есебінен де кеңейіп жатыр. Олар екі не одан да көп компоненттен тұрады. Мысалы, «Табиғат әліппесі» сериясындағы орысша-татарша терминологиялық сөздіктерде *ләкләк* сөзі астында ақ ләкләк, Шығыс Азия ләкләғы, үлкен тұмсықты ләкләк, ашық ауызды ләкләк, қара ләкләк, ал *ақула* сөзі астында алып ақула, кит тәрізді ақула, тікенекті ақула, мойынды ақула, плащты ақула, поляр ақуласы, қарапайым ақула деген атаулар берілген. «Татарша-орысша-латынша құс атаулары сөздігі» (2018) шығарылымында *ләкляк* сөзі астында Африка ашық ауызды ләкләғы, кит бастық ләкләк, король ләкләғы, марабу ләкләғы сияқты орнитонимдер, ал «Балық атауларының татарша-орысша-латынша түсіндірмелі сөздігі» (2019) басылымында ақула сөзі астында зебра ақуласы, қара ауызды ақула, жеті саусақты ақула, аллигатор ақуласы, кішкентай ақула, күрек ақула сияқты ихтионимдер көрсетілген [6; 15–22].

Информатика және компьютер технологиялары терминологиясы – жаңа қалыптасып келе жатқан терминологиялардан бірі. Дегенмен, компьютер дәуірі болғандықтан, жаңа болуына қарамастан, бүгін пайда болған терминдер тез арада тілге еніп, татар тілді қолданушылар тарапынан белсенді түрде қолданылуда. Мамандардың айтуынша, компьютер технологиялары мен информатика терминологиясы татар тілінде 1990-жылдары қалыптаса бастады. Осы жылдары алғашқы татар редакторлары, мәтін корректорлары, морфологиялық талдаушылар, мамандардың татарша-орысша интерфейсті автоматтандырылған жұмыс орындары пайда болды [37; 61]. Бұл арнайы атауларды жасау, жүйелендіру мәселесін көтерді.

Татар тілінде, айтқанымыздай, осы сала атауларын жинақтаған бірнеше сөздік бар. Олардың алғашқысына Ж. Сөлейманов пен Ә. Ғалимжановтың «Информатика бойынша орысша-татарша сөздік» (2001) 2000-нан астам сөз [36], ал «Ағылшынша-орысша-татарша компьютер терминдері сөздігіне» (2015) 3000-нан астам сөз енгізілген [3].

Белгілі болғандай, ұлттық тілдерде компьютер терминологиясы қазіргі таңда кірме терминдер мен калькалар арқылы кеңейіп жатыр. Жалпы, әлемнің көптеген тілдеріндегі компьютер терминологиясы ағылшын тіліндегі компьютер терминологиясына қатысты екінші реттік сипатқа ие, терминдер ағылшын тілінен алынып, калькаланады [15; 4]. Орыс тілінде де, оның орыс тілі аумағында қалыптаса бастағанына қарамастан, ағылшын тілінің әсеріндегі терминология екендігі айтылады [19]. Мысалы сканер, монитор, модем, нетбук, мультимедиа, гаджет сияқты терминдер ағылшын тілінен алынған. Татар тілінде терминдер, әдетте, орыс тілінен калькаланады. Мысал ретінде, многопотоковость – күпагымлылык, многопользовательский – күпкулланучылы, человеко-лет – кеше-ел сияқты сөздерді келтіруге болады [3; 157,

147]. Сонымен қатар, компьютер терминологиясында басқа терминологиялық жүйелерден алынған тәймә, керенте, тапқырлаучы, тәрәзә, өзеклек, йозак, юл, исемлек, челтәр сияқты атауларды да, жаңа жасалған «волосяная линия» мағынасындағы кылсызык, «анонимайзер» мағынасындағы исем яшергеч сияқты неологизмдерді де көруге болады [3; 138, 139, 114, 126, 157, 146]. Жаңа сөздер туралы сөз қозғалғанда, компьютер технологиялары саласының мамандары кірме терминдер татар тілінің талаптарына, ережелеріне сай келмейді деп [37], тілдің өз құралдары арқылы жаңа атаулар жасауға тырысатынын да айта кету керек. Мысалы, олар компьютер мағынасында жасанды санақ сөзін ұсынған [36; 42]. Бұл сөз кең қолданысқа кірмесе де, сөздіктерге тіркелген [3; 142] және терминдер саласындағы ізденістерді көрсетіп тұр.

Сөздіктерге жасалған талдау осы салада терминологиялық сөзтізбелердің көп екенін және жыл сайын көбірек тіркеліп жатқанын көрсетеді. Мысалы, «хәтер» сөзі (ол анықтаушы компонент ретінде де, анықталушы компонент ретінде де қолданыла алады) негізінде жасалған «ирекле эш хәтере», «туры эш хәтере», «оператив хәтер», «ЭВМ хәтере», «турыдан-туры эш хәтере», «хәтер чыбы», «хәтер күләме», «хәтер модуле», «хәтер сегменты», «хәтерне саклау» сияқты сөзтізбелер, 2015 жылы шыққан терминологиялық сөздіктен көрініп тұрғандай, «хәтер микросхемасы», «хәтер киңәйтү платасы», «хәтер диспетчеры», «компьютер хәтере» сияқты жаңа сөзтізбелермен байыған [3; 151]. «Тычкан» сөзінің де сөзтізбелері көп: «тычкан тәймәсе», «тычкан белән чиртү», «тычкан курсоры», «тычканаслыгы», «тычкан порты», «чыбыксыз тычкан» [3; 156, 65]. Сөзтізбелер негізінен екі-үш компонентті: «китапча урнаштыру», «калыкма тәрәзә», «өстенлекле көйләүләр», «тычканның төп тәймәсе», «кулланучының көйләү параметрлары» [3; 181, 183, 184, 186] және басқалар. Сөзтізбелердің, мысалы, бұрын биология саласында байқалғандай, қысқаруға ұмтылысын да көруге болады: «программалаштыру системасы – ПС», «ясалма интеллект – ЯИ», «даими хәтер жайланмасы – ДХЖ», «Глобаль мобиль элемент системасы – ГМЭС», «гамәли программалар пакеты – ГПП» [3; 111, 25, 188, 192, 23]. Сөзтізбелердің тағы бір түрін қысқартылған сөзтізбелер құрайды. Қысқартылған сөзтізбелер әлі де қысқа. Алайда, бұл құбылыс біздіңше, қысқартулардың да, мағынаны нақтылау себепті, кеңеюге ұмтылысын көрсетеді. Қысқартулар кірме термин болуы да, татар тіліндегі терминнің қысқарып жасалуы да мүмкін: «GPS алгыч», «ANSI символары жыелмасы», «CD яздыру тизлеге», «CASE технологиясе», «ЦМД хәтере», «МБ вакыйгасы», «МБИС кушымтасы» [3; 116, 21, 44, 55, 40, 74] және басқалар.

Сонымен, белгілі бір сала терминдерін жинақтаған сөздіктердің саны

да, оларға жиналған бірліктердің саны да жыл өткен сайын артып келеді. Сөздіктердегі атаулардың саны көбейіп, ғылым саласына, қойылған мақсатқа және басқа факторларға байланысты болса да, қазіргі уақытта сала терминологиясының көлемі бойынша өскенін де көрсетеді.

Көрсетілген салалардың терминдері бүгінгі таңда әрі кірме, әрі тілдің өз құралдары арқылы жасалған атаулар есебінен байып келеді. Терминдер жасауда дәстүрлі модельдер әлі де белсенді, сондай-ақ әдеби тіл сөздерін терминдеу, диалектілерден сөздер алу үрдісі байқалады. Терминологияны айтарлықтай байытатын бірліктердің рөлін екі немесе одан да көп компоненттен тұратын сөзтізбелер, түрлі атаулар атқарады. Айрықша салаларда қысқартылған сөзтізбелер де жасалады. Бұл құбылыс мағынаны нақтылаудың әлі толық емес екенін, қысқартулардың кеңеюге бағыт алғанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Азбука природы. Птицы. Русско-татарский, татарско-русский словарь биологических терминов [= Табигать элифбасы. Кошлар. Русча-татарча, татарча-русча биология терминнарысүзлеге] / сост.: А.Б. Халидов, В.И. Гаранин. – Казань: Магариф, 2001. – 95 стр.

2. Азбука природы. Рыбы. Земноводные. Пресмыкающиеся Русско-татарский, татарско-русский словарь биологических терминов [= Табигать элифбасы. Балықлар. Жир-су хайваннары. Сөйрәлүчеләр. Русча-татарча, татарча-русча биология терминнарысүзлеге] / сост.: А.Б. Халидов. – Казань: Магариф, 2001. – 79 стр.

3. Англо-русско-татарский словарь компьютерных терминов / сост. А.А. Тимерханов, Ф.И. Тагирова, Р.Т. Сафаров; науч. ред. Д.Ш. Сулейманов, А.А. Тимерханов. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2015. – 239 с.

4. Биологический русско-татарский толковый словарь: ок. 10 000 слов [= Биологиядәнрусча-татарчааңлатмалысүзлек: якынча 10 000 сүз] / авт.: Ф.Г. Ситдинов, Р.К. Закиев, А.Б. Халидов, И.Ш. Макалеев, Р.Х. Файзрахманова, И.И. Рахимов, Ф.Г. Иштирякова; под ред. Ф.Г. Ситдинова, Р.К. Закиева. – Казань: Магариф, 1998. – 656 стр.

5. Бятиева О.Н. Лексика рыболовства в татарском литературном языке. – Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2005. – 151 стр.

6. Галимова О.Н. Балык атамаларының татарча-русча-латинча аңлатмалы сүзлеге. – Казан: ТӘҺСИ, 2019. – 204 б.

7. Галимова О.Н. Малаконимы в татарском языке: формирование и развитие // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов, 2024. – Т. 17. Вып. 5. – Стр. 1683–1691.

8. Гарифуллин Н.К. Менеджмент буенча татарча-инглизчә-русча сүзлек [= Татарско-англо-русский словарь по менеджменту]. – Казан: Казан дәүләт фин.-экон. ин-ты нәшр., 2006. – 62 б.

9. Гарифуллин Н.К. Предпринимательство, менеджмент, маркетинг и торговое дело: Русско-англо-татарский толковый словарь: 1222 термина и 777 слов. статей [= Business, Management, Marketing and Trading: Russian-English-Tatar Explanatory Dictionary: 1222 terms and 777 dictionary entries = Эшмәкәрлек, менеджмент, маркетинг һәм сәүдә эше: Русча-инглизчә-татарча аңлатмалы сүзлек: 1222 термин һәм 777 аңлатма мәкалә] / под общ. ред. Ш.М. Валитова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. – 287 с.

10. Гринёв-Гриневиц С.В., Сорокина Э.А., Молчанова М.А. Терминоведение. Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: ЛЕНАНД, 2023. – 500 стр.

11. Закиров В.З., Муртазин З.Г. Русча-татарча математик терминнар сүзлеге [= Русско-татарский словарь математических терминов]. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1970. – 204 б.

12. Информатика һәм мәгълүмат технологияләре терминнары: инглизчә-таатрча-русча аңлатмалы сүзлек / Авт.-төз.: Ж.Ш. Сөләйманов, Ә.Ф. Галимжанов, М.Х. Вәлиев. – Казан: Мәгариф, 2006. – 383 б.

13. Краткий русско-татарский словарь военных терминов: (толмач) / Штаб РККА. Управление по исследованию и использованию опыта войн. – М.: типо-хромолитогр. «Искра революции», 1926. – 176 с.

14. Лексикология татарского языка: в 3-х т. – Казань: ИЯЛИ, 2022. – Т 2. – 392 с.

15. Лобанова М.А. Структурно-семантические особенности современной компьютерной терминологии (на материале испанского языка): автореф. дисс. к. филол. н. – Екатеринбург, 2009. – 19 с.

16. Математикаданрусча-татарчабелешмә-сүзлек [= Русско-татарский словарь-справочник математических терминов] / төз. И.Г. Галәветдинов, Г.Г. Гафуров, В.З. Закиров, М.З. Хөснетдинов; И.Г. Галәветдинов ред. – Казань: Мәгариф, 1997. – 208 б.

17. Математика: русско-татарско-английский терминологический словарь / сост. Л.Л. Салехова, Н.К. Туктамышов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2014. – 122 с.

18. Математический русско-татарский толковый словарь: ок. 2000 терминов [= Математикаданрусча-татарчааңлатмалысүзлек: як. 2000 термин] / авт. -сост.: Л.И. Галиева, И.Г. Галяутдинов, М.З. Хуснетдинов, И.Б. Гарипов, Ф.Г. Мухлисов; под общ. ред. Л.И. Галиевой, И.Г. Галяутдинова. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2013. – 376 стр.

19. Мокрогуз Е.Д. Компьютерная терминология // Universum: Филология

и искусствоведение: электрон. научн. журн., 2015. – № 8 (21). URL: <http://7universum.com/ru/philology/archive/item/2568>(мөрәжәгать вакыты: 15.10.2024).

20. Письменный корпус татарского языка. URL: <https://search.corpus.tatar/index.php?of=search/search.php> (мөрәжәгать вакыты: 20.10.2024).

21. Рәхимова Р.К. Татар ювелирлык эше лексикасы һәм сүзлеге. – Казан, Фикер, 2002. – 192 б.

22. Рәхимова Р.К. Татарча-русча тукучылык һәм тегүчелек атамалары сүзлеге = Татарско-русский словарь лексики ткачества и швейного дела [= Татарско-русский словарь лексики ткачества и швейного дела] / фәнни ред. О.Н Галимова. – Казан: ТӘҺСИ, 2018. – 208 стр.

23. Русско-татарский нефтепромысловый словарь: более 27 000 слов [= Русча-татарча нефть сәнәгатесүзлеге: 27 000 нәнартыксүз /сост. Ф.С. Хакимянов, Р.А. Закирзянов, З.Г. Хабипова, М.Н. Мингазов; под общ. ред. Ф.С. Хакимянова, Р.А Шакирзянова]. – Казан: Мәгариф, 2004. – 416 стр.

24. Русско-татарский словарь военных терминов / автор-сост. Р.А. Мугинов.– Казань: Татар. кн. изд-во, 2000. – 151 стр.

25. Русско-татарский толковый терминологический словарь по агрохимии и почвоведению: ок. 3000 слов [= Агрохимия һәм туфрак белеме терминнарының русча-татарча аңлатмалы сүзлеге: якынча 3000 сүз] / сост.: М.Ю. Гилязов, С.Г. Муртазина, Ф.Ф. Гаффарова; науч. ред. И.А. Гайсин. – Казань: Магариф, 2003. – 136 с.

26. Русча-татарча биология терминнары сүзлеге: урта мәктәп өчен [= Русско-татарский словарь биологических терминов: для средней шк.] / төз.: Р.Г. Минибаев, Р.Ш. Гильдеев, Р.Х. Фәйзрахманова, Ә.Х. Гарифуллина, И.Ш. Макалеев, Н.А. Бакеева, Ә.А. Мостафин, О.Ж. Курмаев, М.А. Габбасова; О.Ж. Курмаев жит. – Казан: Татар.кит. нәшр., 1972. – 168 б.

27. Русча-татарча биология терминнары сүзлеге [= Русско-татарский словарь биологических терминов] / төз.: Ф.Г. Ситдинов, Н.А. Бакеева, Ә.Х.Гарифуллина, И.Ш. Макалеев, Р.Х. Фәйзрахманова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 200 б.

28. Русча-татарча математик терминнарсүзлеге [= Русско-татарский словарь математических терминов] / Төз. И. Алексеев, Х. Халиков. – Казань: Татгосиздат, 1949. – 98 б.

29. Сабитова И.И, Саберова Г.Г. Татарско-русский толковый словарь фитонимов [= Үсемлек атамаларының татарча-русча аңлатмалы сүзлеге]. – Казан: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2020. – 216с.

30. Садыкова З.Р. Зоонимическая лексика татарского языка. – Казань, 1994. – 130 стр.

31. Сафаров Р.Т. Военная лексика татарского языка. – Казан, 2015. – 196 стр.
32. Сафина Э.И. Названия птиц в татарском языке и их лексикографирование. Казань: Дом печати, 2006. – 160 стр.
33. Сафина Э.И. Татарча-русча-латинча кош атамалары сүзлеге. – Казан: ТӘҺСИ, 2018. – 184 б.
34. Сәфәров Р.Т. Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге. – Казан: ТӘҺСИ, 2017. – 112 б.
35. Сифоров В.И., Канделаки Т.Л. Методологические аспекты терминологической работы (из опыта КНТТ) // Международный симпозиум «Теоретические и методологические вопросы терминологии». – М., 1979. – Стр. 110–115.
36. Сөләйманов Ж.Ш. Галимжанов Ә.Ф. Информатика буенча русча-татарча сүзнамә. – Казан: Республика яшьләренең сәләт фонды, 2001. – 95 б.
37. Сулейманов Д.Ш., Галимьянов А.Ф. Система татарских терминов в компьютерных технологиях и информатике. URL: https://kpfu.ru/staff_files/F2123973830/%C3%E0%EB%E8%EC%FF%ED%EE%E2.pdf (мөрәжәгать вакыты: 15.10.2024).
38. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории / Отв. ред. Т.Л. Канделаки. – М.: ЛЕНАНД, 2023. – 248 стр.
39. Табигатьһәм биология терминнары сүзлеге / ред. М. Корбан. – Казан, 1935. – 123 б.
40. Таранова Е.Н. Проблематика современного теоретического терминоведения, достижения и недостатки терминологических исследований // Научные ведомости. Серия: Гуманитарные наук, 2011. – № 24 (119). Вып. 12. – Стр. 142–149.
41. Татар лексикологиясе: өч томда/ ред. Г.Р. Галиуллина. –Казан: ТӘҺСИ, 2018. Т. III. 2 кис. – 464 б.
42. Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Итом: А-В. – Казан, ТӘҺСИ, 2015. – 712 б.
43. Татарча-русча-латинчаүсемлекатамаларысүзлеге [= Татарско-русско-латинский словарь названий растений] / авт. -төз. Г.Г. Саберова; ред. Ф.А. Ганиев. – Казан: Фикер, 2002. – 96 б.
44. Ткачёва Л.Б. Терминология как результат взаимообусловленности филологических и технических наук и её востребованность в современных условиях // Омский научный вестник, 2009. – №2 (76). – Стр. 139-141.
45. Урысча-татарча атамалар сүзлеге: I сер. (физика, математика, астрономия). [= Русско-татарский терминологический словарь: Сер. 1. (физика, математика и астрономия)]. – Казан: Татгосиздат, 1931. – 876 б.

46. Фасеев Ф.С. Татар телендә терминология нигезләре. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1969. – 200 б.
47. Хайруллин М.Б. Глобальләштерү һәм халыкара терминология үсеше // Татар теленең терминологиясен камилләштерү проблемалары. – Казан, 2006. – Б. 43–46.
48. Элементар математика терминнары жьентыгы: алгебра, арифметика, геометрия, тригонометрия [= Сборник терминов по элементарной математике: алгебра, арифметика, геометрия, тригонометрия] / төз. Х. Халиков, И. Алексеев, З. Ишаев. – Казан: Татгосиздат, 1935. – 82 б.
49. Якупов Т.Р. Русча-татарча биохимик атамалар сүзлеге [=Русскотатарский словарь биохимических терминов] / Н.З. Хазипов жит. – Казан, 2000. – 12 б.

КӨНЕ ТҮРКІ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНДАҒЫ КІРМЕ ТЕРМИН- ДЕРГЕ ҚАТЫСТЫ ҰСТАНЫМ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ТҮРКІ ЖАЗБА ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАҒДАЙ

ATTITUDES TOWARDS BORROWED TERMS IN OLD TURKIC TERMINOLOGY AND THE SITUATION IN MODERN TURKIC WRITTEN LANGUAGES

Хүсейін ЙЫЛДЫЗ *

Аңдатпа

Түркі тілі пайда болғаннан бүгінгі күнге дейін әр кезеңде көршілес тілдермен сөз алмасып отырды және бұл сөздердің көпшілігінде негізгі сөздерден гөрі терминдік сипаты басым болып келді. Көне түркі тілінің көктүрік, көне ұйғыр және қарахан тармақтарында шет тілдерден енген бұл жаңа терминдерге қарсы үш әдіс қолданылды: сөзбе сөз алу, түріктендіру және тілдің сөздік қорын пайдаланып, жаңа термин жасап шығару. Бұл үш әдіс қазіргі түркі жазба тілдерінде де қолданылғанымен, әдістердің қолданылу жиілігінде айтарлықтай айырмашылықтар бар екені түсінікті.

Түйін сөздер: көне түркі тілі, қазіргі түркі жазба тілдері, терминология, қарыздау әдісі, түріктендіру, жаңадан жасау.

Abstract

From the beginning of the Turkish language until today, words have been exchanged with foreign languages from time to time, and it is seen that most of these words have the characteristics of terms rather than the main basic words. The Kokturk, Old Uighur and Karakhanid branches of Old Turkic applied three methods against these new terms from foreign languages: *borrowing*, *Turkification* and *creation*. Although these three methods continue to be used in Modern Turkic written languages, it is understood that there are significant differences in the frequency of their application.

Keywords: Old Turkic, Modern Turkish written languages, terminology, borrowing, Turkification, creation.

* Орду университеті Ғылым және әдебиет факультеті Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің доценті, филология ғылымдарының докторы, Орду / Түркия, turkbilimci@gmail.com, huseyinildiz@odu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8055-7946

Кіріспе

Түркілердің тарих сахнасына шыққан кезінен бастап орын алған географиялық, діни және мәдени ортадағы өзгерістер түркі тіліне де әсер етіп, алғашқы жазба деректерден бері сөздікқорында өзгерістер мен дамулар орын алған. Ғұндардан бастап Түркістан жерінде өмір сүрген түркілердің ең ежелгі көршілері болған қытайлар, соғдылар, тоқарлар сияқты халықтармен тілдік қарым-қатынастар орнаған. Оның табиғи нәтижесі ретінде тілдер арасында сөз алмасу процесі жүріп отырды. Тарихтың ағымы жалғасқан сайын Түркістан өңірінде өмір сүрген түркілердің тілінде бұл жолы алдымен моңғолдардың, бірнеше ғасырдан кейін орыстардың саяси үстемдігіне байланысты тілдік өзгерістер орын алған; ал батысқа қоныс аударған түркілердің тілінің өзгеріске ұшырауына парсылар, арабтар мен гректер әсер еткен. Соңғы екі ғасырда бүкіл әлемде болып жатқан технологиялық дамуға байланысты неміс, итальян, француз және ағылшын тілдерінің ықпалы түркі тіліне де әсерін тигізіп келеді. Түркі тіліндегі бұл ықпалдарда көршілік (қытай, соғд, тоқар, парсы, грек және т.б.), саяси үстемдік (моңғол, орыс және т.б.) және діни (санскрит, араб және т.б.) факторлар маңызды рөл атқарған. Бұл зерттеуде алдымен шетел тілдерімен қарым-қатынас нәтижесінде көне түркі тіліне енген жаңа терминдерге қатысты ұстанымдары қарастырылады, содан кейін заманауи түркі жазба тілдеріне шетел тілдерінен енген жаңа терминдерге қатысты жағдай сарапталып, кейбір тұжырымдар айтылып, сараптама беріледі.

1. Көне түркі тіліндегі кірме терминдерге қатысты ұстанымдар

Көне түркі кезеңі түркі тілінің белгілі алғашқы жазба деректерінен басталып, шамамен 600 жылға созылып, моңғол шапқыншылығына дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезең жалпы алғанда VII ғасырдан IX ғасырға дейін көктүрік тілімен, IX ғасырдан XIII ғасырға дейін ескі ұйғыр тілімен, ал XI ғасырдан XIII ғасырға дейін Хақания түрікшесімен жазылған мәтіндер арқылы сипатталады. XI ғасырдан XIII ғасырға дейінгі кезеңде бір жағынан ескі ұйғыр тілі, екінші жағынан хақания түрікшесі қатар қолданылғаны – назар аударуға тұрарлық жағдай.

Көне түркі тіліне ескі ұйғыр және Хақания түріктері кезеңінде де жаңа терминдер еніп отырған.

Йенс Вилькенстің «*Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Handwörterbuch des Altuigurischen: Altuigurisch – Deutsch – Türkisch)*» (Ескі ұйғыр тілінің сөздігі) атты сөздігінде 18 түрлі тілден енген сөздер қарастырылады [1]: араб тілі, бактрий тілі, қытай тілі (кеш орта қытай тілі), парсы тілі (орта парсы тілі, жаңа парсы тілі), үндіарий тілі (орта үндіарий), үнді-еуропа тілі, иврит, иран

тілі (орта иран тілі), моңғол тілі (орта моңғол тілі), парфия тілі, сақа тілі (ежелгі хотан сақа тілі, хотан сақа тілі, кеш хотан сақа тілі, тумшық сақа тілі), санскрит, соғды тілі (христиан соғды тілі, манихей соғды тілі), сирия тілі, таңғұт тілі, тибет тілі, тоһар тілі (прототоһар тілі А, тоһар тілі А, тоһар тілі В), грек тілі.

Осман Фикри Серткаяның «*Dîvânü Lügati 't-Türk*»-те кездесетін әрбір сөз түркі тіліне тән бе? немесе Каушқари Махмұдтың «*Dîvânü Lügati 't-Türk*»-індегі бөтен тілдерден енген сөздер [2] атты мақаласында қытай тілінен енген 71, моңғол тілінен 57, үнді тілінен 9, хотан және хотан сақа тілінен 26, кеншек және қашғар тілінен 28, тоһар тілінен 6, соғды тілінен 21, грек тілінен 5, парсы тілінен 30, тибет тілінен 3 және араб тілінен 2 сөз анықталғаны айтылады. Ал Хендрик Бошкотеннің «*A Dictionary of Early Middle Turkic*» [3] атты сөздігінде көрсетілген шетел тілдеріне қатысты қысқартулар саны 21: неміс тілі, арамей тілі, араб тілі, қытай тілі, армян тілі, парсы тілі (орта парсы тілі), хорезм тілі, иран тілі, итальян тілі, латын тілі, литва тілі, венгр тілі, моңғол тілі (орта моңғол тілі), орыс тілі, санскрит, соғды тілі, тәжік тілі, тибет тілі, тоһар тілі, украин тілі және грек тілі (орта грек тілі).

Вилькенс пен Бошкотеннің сөздіктеріндегі деректер көне түркілердің қай халықтармен тілдік қарым-қатынаста болғанын және осы арқылы сөз алмасқанын көрсетуге маңызды ақпараттар береді. Расында, екі сөздікте де ортақ болған 10 тілден алынған сөздердің бар екенін айтуға болады: араб тілі, қытай тілі, парсы тілі, иран тілі, моңғол тілі, соғды тілі, санскрит, тибет тілі, тоһар тілі және грек тілі.

Көне түркілердің тіліне тілдік қарым-қатынастар негізінде енген сөздерге қарағанда, олардың басым көпшілігі терминдер екені байқалады. Бұл терминдердің құрылымын зерттегенде, көне түріктердің қолданған төрт түрлі әдісі туралы айтуға болады.

а. Тікелей сөзбе сөз алу әдісі

Сөзді тікелей сөзбе сөз алу — бұл сөздің бастапқы тілдегі (БТ) нұсқасының өзгеріссіз алынып, мақсатты тілде (МТ) қолданылуы. Түркия түрікшесінен мысал ретінде ағылшын тілінен алынған check-up сөзін көрсетуге болады.

Ежелгі түркі тілінде кейбір алынған терминдер бастапқы тілдегі нұсқасын сақтап, тікелей алынып қолданылған.

БТ. aaa → МТ. aaa

1-кесте. Ежелгі түркі тілінде сөздерді тікелей алу мысалдары

Бастапқы тіл (Алынған тіл)	Мақсатты тіл (Ежелгі түрікше)
Соғды: m'nyst'n	<i>manistan</i> 'монастырь'
Соғды: t'n	<i>tan</i> 'дене, мүшелер'
Соғды: p'šyk ~ b'šyk	<i>başik</i> 'гимн'
Парфия: amwardišn	<i>amvardišn</i> 'медитация'
Парфия: kādōš	<i>kadoş</i> 'қасиетті'
Ежелгі парсы: paṛīg	<i>parig</i> 'сиқыршы'

b. Қарыздау (өңдеу) әдісі

Қарыздау (өңдеу) әдісі — бастапқы тілдегі сөздің мақсатты тілде біраз уақыт өзгеріссіз қолданылып, кейіннен сол тілде жасалған жаңа сөзбен алмастырылуы нәтижесінде қолданыстан шығуы. Түркия түрікшесінде ағылшын тілінен алынған *computer* және *printer* сөздерін мысал ретінде келтіруге болады. Бұл сөздер бастапқыда қолданылғанымен, кейіннен олардың орнына сәйкесінше *bilgisayar* (компьютер) және *yazıcı* (принтер) сөздері жасалып, орныққан.

Ежелгі түркі тілінде де алынған терминдердің бір бөлігі бастапқыда өзгеріссіз қолданылып, кейіннен қарыздау жолымен орындарын жаңа жасалған сөздерге қалдырғаны байқалады.

БТ. aaa → МТ. aaa → МТ. bbb

2-кесте. Көне түркі тіліндегі қарыздау (өңдеу) әдісі мысалдары

Термин	Бастапқы тіл (Алынған тіл)	Мақсатты тіл (Көне түркі)
Ораза	<i>Скпт.</i> upavasatha > <i>Соғд.</i> : βwsndy ~ βws'nty ~ βws'ntk	<i>vusante</i> 'ораза' Fasten oruç HA 849
		<i>baçag</i> ~ <i>baçak</i> 'ораза' Gebot, Fasten (Skt. <i>upavāsa</i>) emir, oruç, perhiz (Skt. <i>upavāsa</i>) HA 134
Дұға	<i>Скпт.</i> āśirvāda > <i>Тоһар</i> B: āśirvāt	<i>aşirvat</i> 'дұға' Lobpreis, Segensspruch, Segen övgü, hayır dua, iyi dilek, kutsama HA 78
	<i>Араб.</i> : du'ā	<i>dua</i> 'дұға' Gebet dua HA 249
	<i>Моңғ.</i> : su, suu	<i>süü</i> / <i>suu</i> 'дұға' talih, şans, hayır dua (vgl./krş. Мо.) HA 639

	<i>Орта парсы:</i> wihēzišn	<i>wihezišn</i> ‘дұға’ Gebet, Bitte dua, rica HA 851
		<i>alkıŝ</i> ‘дұға’ alkış Glückwunsch, Gratulation, Segen, Segenswunsch, Benediktion iyi dilek, kutlama, hayır dua HA 31
		<i>kut</i> ‘дұға’ <i>kalın kutun</i> mit viel Segen çok hayır dua ile HA 322; <i>kut alkıŝ</i> (c) Gnade und Segen rahmet ve hayır dua HA 428
		<i>ötüg</i> ‘дұға’ Gebet dua HA 544
Өсиет (кеңес)	Скрт. <i>upadeśa</i> > Тоһар А: <i>upadeś</i>	<i>upadeŝ</i> / <i>upedaŝa</i> ‘кеңес’ Belehrung, Unterweisung (auch eine von den zwölf Klassen der buddh. Literatur) үгіт, насихат, түсіндіру, үйрету, дәріс беру (Будизм әдебиетінің он екі түрінің де бірі) HA 800
	<i>Орта моңғ.:</i> upadis	<i>videŝ</i> ‘кеңес’ Unterweisung, Instruktion, Belehrung talimat, öğretim, direktif, uyarı, öğüt HA 844
		<i>ärig</i> ‘кеңес’ Ermahnung, Anordnung, Rat, Ratschlag öğüt, nasihat, emir, tavsiye; Erziehung terbiye, eğitim, yetiştirme HA 115
		<i>kāñāŝ</i> ‘кеңес’ Rat öğüt (→ <i>kāñiŝ</i>) HA 357
		<i>ögüt</i> ‘кеңес’ Ratschlag, Rat, Empfehlung öğüt, tavsiye, öneri HA 529
		<i>sav</i> ~ <i>s(a)v</i> ‘кеңес’ ‘öğüt’ Rat öğüt HA 591
		<i>üt</i> ‘кеңес’ Ermahnung, Anordnung, Rat, Ratschlag öğüt, emir, tavsiye, nasihat; Erziehung eğitim, terbiye HA 830

с. Түркілендіру

Түркілендіру – бұл бастапқы тілдегі сөздің фонетикалық құрылымын ескере отырып, оны түрік тілінің дыбыстық жүйесіне бейімдеу. Мысалы, қазіргі **Түркия түрікшесінде** ағылшын тіліндегі *show* және *jacket* сөздері түркілендірілген:

- *Show* сөзіндегі /s/ және /h/ дыбыстарының тіркесуі, сондай-ақ /w/ дыбысының болмауына байланысты түрікшеге *шоу* ретінде бейімделген.

- *Jacket* сөзінің [ˈdʒakıt] ағылшынша дыбысталуын түрік тілінің /tç/ және /k/ дыбыстық заңдылықтарына сәйкес *секет* ретінде өзгерткен.

Бұл тәсіл көне түркі тілінде де байқалған. Бастапқы тілдегі сөздер түркі тілдерінің дыбыстық ерекшеліктеріне бейімделіп, олардың өз мәдениетіне үйлестірілген.

БТ. aaa¹ → МТ. aaa²

3-кесте. Көне түркі тілінде түркілендіру мысалдары

Бастапқы тіл (Алынған тіл)	Мақсатты тіл (Көне түркі)
Санскрит: kand-ana (<i>caṇḍana</i>) > Соғды: cntn > Қытай: 旅檀 (<i>zhan tan</i>)	<i>çintan</i> ‘сандаал ағашы’
Қытай тілі: 公主 (<i>gongzhu</i>)	<i>kuñçuy</i> ‘ханшайым’
Қытай тілі: 將軍 (<i>jiang jun</i>)	<i>sañun</i> ‘генерал’
Санскрит: ṛṣi > Соғды: rz’u	<i>arji</i> ‘монах’
Санскрит: deśita > Тоһар В: deśit ~ teśit	<i>dejit</i> ‘тәубе’

d. Жасап шығару

Жасап шығару – бұл бастапқы тілдегі сөздің түпнұсқасынан тәуелсіз түрде түркі тілінде бар сөздер немесе жаңа түбірлер мен жұрнақтар көмегімен қайтадан жасалуы. Мысалы, Түркия түрікшесінде ағылшын тілінде *mobile phone* немесе *cellular phone* сөздері қолданылғанымен, түрік тілінде *cep telefonu* деп аталатын жаңа сөз жасалды. Мұнда *mobile* немесе *cellular* сөздеріне балама ретінде *cep* сөзі таңдалған.

Көне түркі тілінде де осындай жаңадан жасалған терминдер кездеседі, онда жаңа ұғымдарды білдіру үшін бұрынғыдан белгілі сөздер мен жұрнақтар қолданылып, жаңа мағына үстелген.

БТ. aaa → МТ. bbb

4-кесте. Көне түркі тіліндегі жасап шығару мысалдары

Термин	Бастапқы тіл (Алынған тіл)	Мақсатты тіл (Ежелгі түрікше)
iftira	?	<i>çaşut</i> ‘жала’
		<i>çaşı</i> ‘жала’
		<i>yala ~ y(a)la</i> ‘жала’
		<i>yañku</i> ‘жала’
niyet	?	<i>yoñag</i> ‘жала’

		<i>barıg</i> ‘ниет’
		<i>eşleşmāk</i> ‘ниет’
		<i>köñül b(ä)lgüsi</i> ‘ниет’

МАНАСТЫР ұғымының қолданылуын зерттеу көне түркі тіліндегі жаңа терминдердің алыну жолдары туралы жеткілікті түсінік береді деп ойлауға болады.

5-кесте. Көне түркі тіліндегі «манастыр» ұғымы

Термин	Дереккөз Тілі (Анықтама Тілі)	Мақсатты Тіл (Ескі Түркі Тілі)
манастыр	Санскрит: āraṇyāyatana > Тоғрабұш: āraṇyātan ~ araṇyatan, салыстырмалы Мо: aranyadan	aranyadan / ar(a)nyadan / aranyatana ‘manastır’ Kloster, Einsiedelei монастырь немесе шегіну орны НА 57-58
Санскрит: vihāra > Соғды: βγ’r Моңғ: buqar	buhar ‘манастыр’	buhar: Санскриттің <i>vihāra</i> сөзінен туындап, соғды тіліндегі <i>βγ’r</i> арқылы ескертілген. Бұл сөз <i>монастырь</i> және <i>ступа</i> (Буддалық храм) мағыналарын білдіреді.
v(i)rhar / virhar / v(i)rh(a)r ‘манастыр’	Монастыр	v(i)rhar / virhar / v(i)rh(a)r ‘manastır’ Kloster manastır; Stūpa, Schrein, Heiligtum Stūpa, türbe, kutsal yer (салыстыру) (→ buhar) НА 846
Сирия: ‘wmr’ > Соғды: gwmr’	gumra ‘манастыр’	gumra ‘монастырь’ Kloster manastır НА 275
Соғды: m’ nyst’ n	manistan ‘манастыр’	manistan ‘монастырь’ Kloster manastır НА 467

Санскрит: *saṅghasthāna	saṅgastan 'манастыр'	saṅgastan 'монастырь' Kloster manastır НА 583
Санскрит: saṅghārāma > Соғды: snkr'm- > Тоғрабұш A/B saṅkrām ~ Тоғрабұш A saṅkrām / saṅgrām, салыстырмалы Мо: sangram	sāṅrām 'манастыр'	sāṅrām 'монастырь' Kloster manastır ; Stūpa Stūpa НА 598
Қытай: 寺 si	si 'манастыр'	si 'монастырь' Kloster manastır НА 612
Мо: sūme	sūmā / sūm 'манастыр'	sūmā / sūm 'монастырь' Kloster manastır НА 637
Қосарланған түрлер	si sāṅrām	Kloster2 manastır2 НА 612
v(i)rhar sāṅrām		манастыр (Санскр: vihāra және saṅgharāma) НА 846

Метафорикалық түсіндіру

Nom ordosı	Dharma-Palast (яғни, будда монастыры)	оқыту сарайы (яғни, будда монастыры) НА 496
söğütlük	ағаштары бар орын (монастырь)	теректердің орналасқан жері, ағаштармен толтырылған жер (монастырь) НА 622
toyınsız	монахсыз, монахсыз (монастырь)	монахсыз, монахы жоқ жер (монастырь) НА 736
yaılıklığı	қорғаны бар (монастырь)	павильондармен, үлкен залдармен жабдықталған (монастырь) НА 880

Қатар қолдану

tag aranyadan	таулы монастырь	таулы монастырь НА 659
tag ar(a)nyatan oron	таулы монастырь	таулы монастырь НА 659
tag buhar	таулы монастырь	таулы монастырь НА 659
tag sūm	таулы монастырь	таулы монастырь НА 659

2. Қазіргі түркі жазба тілдерінің жаңа терминдер қабылдауға қатысты жағдайы

Қазіргі түркі жазба тілдеріне қараған кезде түрік тілінің түрлі салаларында

жаңа терминдердің қалыптасуының жалғасып жатқанын оңай байқауға болады. Бұл жағдайды айқын көрсету үшін Эмине Гүрсой-Наскалидің редакторлығымен дайындалған *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu* [4] (*Түркі әлемі грамматикалық терминдер сөздігі*) сөздігіне талдау жасауға болады. Осы сөздіктен бес грамматикалық термин ретінде сөйлем, баяндауыш, бастауыш, етістік және қосымша терминдері таңдалған кезде келесідей кесте жасалады.

6-кесте. Қазіргі түркі жазба тілдеріндегі грамматикалық терминдерге мысалдар

	sentence	predicate	subject	verb	affix / suffix
	предложе- ние	сказуемое	подлежащее	глагол	аффикс / суффикс
ТТү.	<i>cümle</i>	<i>yüklem</i>	<i>özne</i>	<i>fil</i>	<i>ek</i>
Алт.	<i>ermek</i>	<i>aydılacağı</i>	<i>baştaacı</i>	<i>glagol</i>	<i>gojulta</i>
Әзер.	<i>cümlä</i>	<i>xäbär</i>	<i>mübtäda</i>	<i>fe'l</i>	<i>şäkilçi</i>
Башқ.	<i>höyläm</i>	<i>xäbär</i>	<i>eyä</i>	<i>qılım</i>	<i>yalğaw affiks</i>
Гагау.	<i>cümlä</i>	<i>predikat</i>	<i>subyekt</i>	<i>işlik</i>	<i>afiks</i>
Хак.	<i>predlojeniye</i>	<i>habarlas söyleeçî</i>	<i>söyleeçî</i>	<i>glagol</i>	<i>hozım</i>
К.-М.	<i>aytım</i>	<i>haparçı</i>	<i>başçı</i>	<i>etim</i>	<i>affiks calgaw</i>
Қаз.	<i>сөйлем</i>	<i>баяндауыш</i>	<i>бастауыш</i>	<i>eticimik</i>	<i>қосымша жұрнақ аффикс</i>
Құм.	<i>cumla</i>	<i>skazuyemoye xabarlık</i>	<i>iyesi</i>	<i>glagol işlik</i>	<i>koşımça affiks</i>
Қрғ.	<i>süylöm</i>	<i>bayandooç</i>	<i>ee</i>	<i>etiş</i>	<i>müçö</i>
Ноғ.	<i>yıyım</i>	<i>*habarlawış</i>	<i>*iye podle-jaşçeye</i>	<i>glagol</i>	<i>kosımşa affiks</i>
Өзб.	<i>gap cumla</i>	<i>kesim</i>	<i>ega</i>	<i>fe'l</i>	<i>qoşımça affiks</i>
Шор	<i>*erbek</i>	-	<i>*aydılım</i>	<i>glagol</i>	<i>*affiks</i>
Тат.	<i>cömlä</i>	<i>xäbär</i>	<i>iyä</i>	<i>fiğil'</i>	<i>quşımça</i>
Түркм.	<i>sözlem</i>	<i>habar</i>	<i>eye</i>	<i>iişlik</i>	<i>goşulma affiks</i>

Тув.	<i>tomak</i>	<i>söglekçi</i>	<i>kol sös</i>	<i>kılığ sözü</i>	<i>ko'jumak</i>
Ж.Ұйғ.	<i>cümlä</i>	<i>xävär</i>	<i>igä</i>	<i>peil</i>	<i>qoşumçä</i>

6-кестеге сәйкес «**sentence / сөйлем**» ұғымы үшін қазіргі түркі жазба тілдерінде 3 негізгі термин қолданылады:

1. **жүмле / жүмлә / жумла / жөмлә**
2. **ермек / ербек**
3. **сөйлем / һөйләм / сүйлөм / сөзлем**

Бұл терминдерден **жүмле** және **сөйлем** төрт түрлі жазба тілінде қолданылса, **ермек** тек екі жазба тілінде кездеседі. Ал басқа терминдер, яғни **айтым, предложение, йыйма, гап, томак** тек бір жазба тілінде кездеседі. Бұл терминдердің түбірлеріне қарай, **жүмле/cümlä** термині **арабша, предложение** термині **орысша**, ал қалған терминдер шығу тегі жағынан түрікше пайда болған.

6-кестеде «**predicate / баяндауыш**» ұғымы үшін де 3 негізгі термин қолданылады:

1. **хабар / хабаглас / хабарчы / хабарлавыш / хәбәр / хабарлық / хәвәр**
2. **баяндавыш / байандооч**
3. **сөглекчі / сөлеечі**

Бұл терминдердің ішінен **хабар** тоғыз жазба тілінде қолданылады, ал **баяндауыш** пен **сөглекчі** екі тілде ғана кездеседі. Басқа терминдер, яғни **aydılaaşı, kesim**, предикат, сказуемое, **yüklem** тек бір жазба тілінде пайдаланылады. Бұл терминдердің түбірлеріне қарай, **haber** термині **арабша, предикат** және **сказуемое** терминдері **орыс тілі арқылы енген**, ал қалғандары **түрікше** болып келеді.

6-кестеге сүйене отырып, ‘**subject / бастауыш**’ ұғымы үшін екі негізгі термин қолданылатынын көреміз:

1. **ıye / iyä / iyesi / ee / ega / eyä / eye / igä** термині сегіз жазба тілде,
2. **baştaaşı / başçı** / бастауыш термині үш жазба тілде қолданылады.

Осыдан басқа қалған **özne / mübtäda / субъект / söyleeçi / подлежащее / aydılm / kol sös** терминдері бір жазба тілде қолданылады. Бұл терминдерден **mübtäda** араб тілінен, **субъект** және **подлежащее** орыс тілінен, қалғандары түркі тілдерінен жасалған.

6-кестеге бойынша ‘**verb / етістік**’ ұғымы үшін бес негізгі термин бар және олар өз ішінде топтастырылады. Басқаша айтқанда, тек қана бір жазба тілде қолданылатын термин жоқ:

1. **fiil / fe'l / fiğil' / peil** және **глагол** терминдері бес жазба тілде қолданылады;
2. **etim / етістік / etiş және işlik / iişlik** терминдері үш жазба тілде кездеседі;
3. **kılığ sözü / qılım** терминдері екі жазба тілде қолданылады.

Бұл терминдердің ішінде **fiil** араб тілінен, **глагол** орыс тілінен алынған, қалғандары түркі тілдерінен жасалған.

6-кестеге сәйкес, түркі жазба тілдерінде ‘**affix – suffix / аффикс - суффикс**’ ұғымы үшін үш негізгі термин қолданылғанын көруге болады:

1. **қосымша / koşumça / gojulta / goşulma / ko'jumak / qoşimça / қошумчә / quşımça / hozım** терминдері он жазба тілде қолданылуда;
2. **affiks / afiks** терминдері тоғыз жазба тілде қолданылады;
3. **yalğaw / жалғау** терминдері екі жазба тілде кездеседі.

Одан басқа төрт термин (ек, жұрнақ, мүçө, şäkilçi) бір ғана жазба тілде тіркелген.

Бұл терминдерден **afiks** орыс тілі арқылы енген, **müçö** парсы тілінен, **şäkilçi** араб тілінен алынған, қалғандары түркі тілдерінен жасалған.

Қорытынды. Көне түркі тіліндегі кірме терминдерді зерделеу барысында терминжасамның негізгі төрт әдісі қолданылғаны көрінеді: сөзбе сөз алу, қарыздау әдісі, түркілендіру және жасап шығару (балама) әдістері. Алғашқысынан басқа үш әдісте түркі тіліне сәйкестендіру қағидасы қабылданған. Ең көп термин алынған тілдер ретінде санскрит, соғды тілдері және қытай тілін атап өтуге болады. Кейін оларға моңғол тілі де қосылған. Ислам дініне өту үдерісінің нәтижесінде араб және парсы тілдерінен де түркі тіліне кірме терминдер енген болса, соңғы үш ғасырдағы саяси және технологиялық дамуларға байланысты үнді-европа тілдерінен де бірқатар терминдер алына бастаған. Сонымен қатар түркі тілдері қай аймақта қолданылғанына қарамастан, терминжасамда әрдайым тілдің ішкі мүмкіндіктерін қолдануды басты назарға алғанын көруге болады. Сол себепті көне түркі тілінде қолданылған терминжасам әдістерінің кейбірі бүгінге дейін жеткен. Грамматикалық терминдер арасында «ермек», «сөйлем», «баяндауыш», «сөглекчі», «ійе», «етістік», «бастауыш», «ішлік», «қосымша», «жалғау» терминдерінің бірнеше жазба тілде сақталуы осының дәлелі. Алайда «жүмле», «хабер», «фиил», «глагол» сияқты терминдердің жиі қолданылуына да назар аудару қажет. Бұл терминдер ендігі орнығып, жазба тілдер арасындағы байланысты жеңілдететін деңгейде болғанымен, жаңа

термин жасау барысында сөзбе сөз алу әдісінен басқа жолдарды қолдану және түркі тілінің түп тамырларынан нәр алатын жаңа терминдер жасау тілдердің болашағы үшін маңызды болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Wilkens, Jens Wilkens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch, Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
2. Sertkaya, Osman Fikri (2009). ‘Dîvânü Lügati’t-Türk’te Geçen Her Kelime Türkçe Kökenli midir? Veya Kâşgarlı Mahmud’un Dîvânü Lügati’t-Türk’ünde Yabancı Dillerden Kelimeler’. *Dil Araştırmaları*, 5: 9-38.
3. Boeschoten, Hendrik (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic (by with the Editorial Assistance of J. O’Kane)*. Brill: Leiden-Boston.
4. Gürsoy-Naskali, Emine (1997). *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ТАРИХИ ҚЫПШАҚ МӘТІНДЕРІНЕН ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ТЕРМИНДІК ҰСЫНЫСТАР

SUGGESTIONS OF TERMS FROM HISTORICAL KIPCHAK TEXTS INTO KAZAKH

Абдулкадир ӨЗТҮРК*

Аңдатпа

Түркі жазба тілдерінде тарихи кезеңдерге айғақ, қазіргі кезеңдердің қалыптасуына негіз болатын көптеген тілдік жәдігерлер бар. Бенгу тастарға қашалып, металдық заттарға, кесек ағаштарға және қағаздарға қамыстан жасалған қаламмен немесе қылқаламмен, мәуесекпен ойып, өрнектеп жазу арқылы жасалған түркі тілінің алғашқы жазба үлгілерінің бар екені белгілі. Түркі тілі шамамен 15 ғасыр бойы жазу өнерінде әртүрлі әліпби қолданған. Бүгінгі түркі жазба тілдері осы тарихи процестердің жиынтығы болумен қатар, географиялық, этникалық қарым-қатынастар мен діни, саяси және әлеуметтік дамуларға байланысты өз бағытын анықтады.

Бүгінгі қыпшақ жазба тілдерінің ішінде ең үлкен географиялық аумаққа таралған қазақ тілі – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі. ХІХ ғасырдан бүгінгі күнге дейін созылған жазба тіл үрдісі бойынша дәстүрлі ауыз әдебиетінен нәр алумен қатар, басқа мәдениеттермен, тілдермен қарым-қатынаста болу нәтижесінде бүгінгі тілдік ерекшелігіне ие болды.

Бұл зерттеуде қыпшақ тілін тарихи контексте бейнелейтін және бүгінгі қыпшақ жазба тілдерінің қайнар көзі болып табылатын «Кодекс куманикус» шығармасында және армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндерінде кездесетін кейбір түркі тектес терминдер қазақ тілі терминологиясына үлес қосу мақсатында сарапталып, ұсынылатын болады.

Түйін сөздер: тарихи қыпшақ тілі, кодекс куманикус, армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері, қазақ тілі, терминология.

Abstract

The Turkic literary languages possess numerous linguistic legacies illuminating both historical and contemporary periods. We observe the earliest written examples

* Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Филология факультеті деканы, Түрік филологиясы бөлімінің доценті, филология ғылымдарының докторы / Орду университеті Ғылым және әдебиет факультеті Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің доценті, ozturk.abdulkadir@ayu.edu.kz, akadirozturk@odu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3077-458X

of the Turkic language engraved on inscriptions, etched onto metal objects, carved into wooden pieces and paper through block printing, or written with reed pens and brushes on paper. Over approximately 15 centuries, the journey of the Turkic language in written form has continued through various alphabets. While contemporary Turkic literary languages carry the legacy of this historical process, they have also developed distinct paths based on geography, ethnic ties, religious, political, and social influences.

Kazakh, the most widely spoken of the modern Kipchak literary languages across a vast geographic area, is the official language of the Republic of Kazakhstan. Since the 19th century, Kazakh has developed into a written language, drawing from its oral literary tradition while also integrating influences from other cultures and languages, thus shaping its current linguistic identity.

In this study, some terms of Turkish origin, found in Codex Cumanicus and Kipchak texts with Armenian letters, that reflect Kipchak in the historical context and are the source of today's Kipchak written languages, will be evaluated and suggested in order to contribute to the terminology of Kazakh.

Keywords: Historical Kipchak Turkish, Codex Cumanicus, Kipchak Texts with Armenian Letters, Kazakh, Terminology.

Кіріспе

Қазіргі түркі жазба тілдерінің қалыптасу үдерісінде оларға нәр беретін тарихи дереккөздер, яғни тарихи түркі жазба тілдері маңызды орын алады. Қазіргі түркі жазба тілдері тарихи кезеңдердің бүгінгі өкілдері ретінде қарастырылады. Мысал ретінде айтар болсақ, бүгінгі Түркия түріктері – ескі оғыз бен османлы түріктерінің жалғасы. Өзбек тілі – шағатай түріктерінің қазіргі өкілдерінің бірі. Осы тұрғыда қыпшақ тобындағы қазіргі жазба тілдердің бірі қазақ тілінің тарихи қыпшақ тіліндегі қайнар көзін қарастыруымыз қажет.

Қазақ тілінің тарихи тамырын 14 ғасырда жинақталған «Кодекс куманикус» кітабынан, 14-15 ғасырлардағы Алтын Ордадағы йарлықтар мен битигтердің тілінде жазылған еңбектерден немесе осы кезеңдерде мәмлүк аймағында көшірілген мәтіндерден, 16-17 ғасырларда армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндерінен іздеуіміз керек. Бүгінгі қыпшақ жазба тілдерінің тілдік ерекшеліктерін түсіндіру үшін көптеген лингвистикалық материалдар ұсыну жағынан армян әріптерімен қағазға түсірілген қыпшақ түрікшесінің алатын орны ерекше екенін атап өтуіміз керек. Қазіргі қыпшақ жазба тілдері бойынша диахронды-синхронды салыстырмалы зерттеулер жүргізгенде зерттеушілер осы мәтіндерді ескеретінін көреміз.

20 ғасырдың аяғынан бастап түркология зерттеулерінде лексикология

ғылымы күшейе түсті. Бұл зерттеулердің негізін сөздіктер мен көрсеткіштер тұрғысынан тәуелсіз немесе салыстырмалы лексикологиялық зерттеулер құрайды. Лексикология ғылымы тақырыптық, түсіндірмелі, контекстік және этимологиялық негіздерге сүйене отырып қалыптасады. Осы зерттеулердің ішінде терминдерді арнайы сараптамадан өткізетін терминологиялық зерттеулердің де орны ерекше.

Қазақстан Республикасы соңғы жылдары өзінің тіл саясатына сәйкес институт, орталық, университет сияқты ірі мекемелердің жетекшілігімен ғылымнан техникаға, өнерден құқыққа дейінгі көптеген салаларда қазақ терминологиясын жетілдіруге көңіл бөлуде. Шет тілдерінен енген терминдердің орнына қазақша терминдер жасап шығару немесе архаикалық формаларды қайта жандандыру сияқты әдістер арқылы қазақ тілінің ішкі көздерін пайдалана отырып балама табу жолдары ұсынылып жүр.

Тарихи түркі жазба тілдерінің ең көне үлгілерін анықтауға кірісу және қыпшақтардың тарихи мәтіндерін зерттеу арқылы терминологияға көптеген мүмкіндіктер беруге болады.

Армян әріптерімен жазылған қыпшақ мәтіндерінің ішінде «Төре битиги» құқықнамасы (ең ескі нұсқасы 1523 ж.), сондай-ақ сот дәптерлері, әскери-тарихи мәліметтер мен құжаттар болып табылатын каменец, венеция және поляк жылнамалары бар және химиялық терминологияның ауқымды бір бөлігін қамтитын «Философиялық тастың сырлары» кітабы (1626-1631), діни терминология бойынша «Алғыш битиги» (1618) және «Зәбур» (1575) кітаптары, филологиялық мәтін ретінде сөздіктер мен грамматикалар, «Хикметли Хикардың хикаясы» деп аталатын әдеби шығармада тарихи қыпшақ лексикасының он мыңдаған мысалдары берілген [1; 25-34] [2; 136-138].

Ауыз әдебиеті дәстүрі бай қазақтар, әсіресе, 19 ғасырдың екінші жартысында Алтынсарин мен 20 ғасырдың басында Байтұрсынұлының бастамасының нәтижесінде дербес жазба тілге ие болды. Ежелден Орта Азияның ортақ жазба тілі болған шағатай тілінің негізінде қалыптасқан қазақ әдеби тілі уақыт өткен сайын өзіндік ерекшеліктерін аша отырып дамыды. Көне түрік пен тарихи қыпшақтардың ізін жалғастырған, діни, мәдени, саяси-әлеуметтік қарым-қатынастардың негізінде араб, парсы, орыс сияқты шет тілдерімен байланысқа түскен қазақ тілі мемлекеттік бағдарламалардың жетекшілігімен жетілдіру және дамыту бойынша қабылданған қадамдардың негізінде болашақ ұрпаққа саналы түрде беріліп отырады. Осы тұрғыда ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігінің Тіл саясаты комитеті, Халықаралық Қазақ тілі қоғамы, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-

практикалық орталығы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты сияқты көптеген мекемелермен қатар университеттердің арқасында қазақ тілі терминологиясы жетіліп келе жатыр.

Бұл зерттеуде Кодекс куманикус және армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері негізінде анықталған тауар мен тұрмыстық заттарға қатысты кейбір терминдердің қазіргі қазақ тіліндегі шеттілдік терминдердің орнын алу арқылы қолданыс аясын жандандыру туралы ұсыныстар айтылады.

Ұсынылатын терминдер

1. ағынғыш [ағынғыш]: бір жерден түсуге немесе бір жерге шығуға арналған баспалдақтар тізбегі.

Көне түркі тілінде *бағна* «баспалдақтың әр бөлігі, аяқ басатын жері», *шәтү* «баспалдақ», *үзеңү* «баспалдақ» қолданыстары анықталды [3; 283-286].

Тарихи қыпшақ мәтіндерінде баспалдақ сөзі *ағынғыч* ~ *ағынғуц* ретінде қолданылады [4; 29] *аңғыч* ~ *аңғыч* ~ *анғыч* [*аңғиç* ~ *аңғиç* ~ *анғиç*] «баспалдақтар, сатылар, қадамдар» [5; 111] сөздері анықталды.

Мәмлүк қыпшақ мәтіндерінде «баспалдақ» сөзі *ағынғач* «баспалдақ» [6; 3], *анчық* ~ *анғыч* [6; 9], *мердемен* ~ *мердимен* ~ *мертемен* [6; 181], *нардиван* [6; 198] және *нердүвен* [6; 200] сөздерінің қолданылғаны анықталды.

Қазіргі қыпшақ жазба тілдерінің басым бөлігінде; тат., қырғ., ққалп. *баскыч*; башқ. *башқыч*; ноғ. *басқыш*¹; қар.малқ. *башыч*; құм. *батғыч*; қарай. *башыч*~*баскыдж* ~ *баскыч* [3; 286-287], [8; 194], [7; 72] түрінде кездесетіні байқалады. Ал қырым татар тілінде *мердивен* «баспалдақ» [9; 446] сөзі қолданылады.

Қазіргі оғыз жазба тілдерінде жалпы парсы тілінен алынған *мердивен* (<*нердубән*) сөзінің қолданылу аясы басымырақ болып келеді.

Қазіргі қазақ тілінде «*мердивен*», «*басамак*» сөздерінің мағынасын *басқыш* немесе *баспалдақ* [10; 38] және парсы тілінен шыққан деп есептелетін саты [*шату*] сөздері қолданылады [10; 236]. «*Баспалдақ*» сөзіне орыс тілінен алынған *лестница* [*lestnitsa*] сөзін қазақ тілінде қатар қолдану жиі кездеседі.

Қазақ тіліндегі «қадам, баспалдақ» сөзіне сәйкес келетін *басқыш* және *баспалдақ* сөздерінен басқа, «жоғары көтерілу, көтерілу» деген мағынаны білдіретін *ағын-* етістігінен жасалған *ағынғыш* [*ағынғыш*] «баспалдақ» терминін де тілдік қолданысқа енгізуге ұсынуға болады.

2. қыпты [қыпты]: қайшы.

Қазіргі көптеген қыпшақ жазба тілдерінде «қайшы» сөзі үшін тат. *кайчы* [11; 130], башқ. *қайсы* [12; 342] қырғ. *кайчы* [13; 419] ноғ. *каншы* [7; 145],

¹ Ноғ. тілінде шапыраш «баспалдақ» [7; 406] сөзі де кездеседі.

ққалп. *гайшы* [14; 357], құм. *кайчы* [15; 31] сөздері қолданылады. Осы жазба тілдердің ішіндегі башқ. *қырққы* [12; 354]; ноғ. *қырлық* [7; 201] және *ққалп. қырқлық* [14; 429] сөздерінің қолданысы да анықталды.

Түркия түрікшесі секілді қырым татар түрікшесінде де *макас* «қайшы» сөзі [9; 438] пайдаланылады.

Қалған қыпшақ жазба тілдерінде, яғни қарайым және қарашай-малқарларда «қайшы» үшін *қыпты* сөзі қолданылады [8; 197], [16; 259].

Қазақ тілінде қайшы сөзі қолданылады, бұл көптеген қыпшақ жазба тілдерінде де кездеседі [10; 156].

Қайчы, қайшы, кайсы, канышы сияқты фонетикалық өзгерістерге ұшырап келіп, өз орнын алған бұл сөздің моңғол тіліндегі *каду* – «кесу» етістігінің түбірінен жасалғанын көруге болады.

Макас сөзі де араб тілінен алынған. Ал қыпты сөзін түрік тіліндегі *кып-қыр*- етістігінің түбірімен байланыстыра аламыз.

Тарихи қыпшақ тіліндегі «қайшы» сөзі үшін «Кодекс куманикус» кітабында *кыпты* сөзі кездеседі [4; 207], армян жазуымен қағазға түскен қыпшақ мәтіндерінде *хыпты* [*һыпты*] және *махас* [*mahac*] “қайшы” [5; 842, 932] сөздері анықталды. Мәмлүк қыпшақ мәтіндерінде *қыбты* ~ *қыпты* ~ *қыпту* «қайшы» [6; 143-144], *карчы* [6; 128], *қырқлық* [16; 145] және *синди* ~ *сину* [6; 235] қолданыстары кездеседі.

Қазақ терминологиясын жетілдіру барысында қыпты [қыпты] терминін де ескеруге болады.

3. қадау [кадау]: шеге, үлкен шеге.

«Кодекс куманикус» кітабында *када*- «шегемен бекіту, бекіту, қыстыру» [4; 189] және армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндерінде *хада*- “пригвоздить, прибить гвоздями; вонзить, воткнуть, проткнуть» [5; 782-783], түрінде берілген етістік түбірлерінен жасалған *қадау* ~ *һадак* “шеге” [4; 189] және *хадаҳ* [*һадаһ*] “гвоздь” [5; 782-783] сөздері осы тарихи қыпшақ мәтіндерінде де кездеседі. Сондай-ақ «Кодекс куманикус» кітабында «шеге, үлкен шеге» дегенді білдіретін тырмақ [4; 263] сөзі де қолданылған.

Мәмлүк мәтіндерінде «шеге, үлкен шеге» дегенді білдіретін *мыш* [6; 183] және тырнақ [6; 274] сөздерінің қолданысы кездеседі.

Көптеген түркі жазба тілдерінде кездесетін *мыш* және *чиви* (шеге) сөздері шығу тегі жағынан қарастырылғанда, *мыш* сөзінің парсы тілінен (<*mīh*) шыққаны байқалады. *Чиви* (шеге) сөзінің шығу тегі анық болмаса да, оны **чыбыһ* немесе **чыв* қатынасымен түсіндіру үшін әртүрлі болжам келтіріліп жүр.

Қазіргі қыпшақ жазба тілдеріндегі «шеге, үлкен шеге» сөзі үшін тат. кадак [11; 127], башқ. *һаңақ, сиге, казак, қазав, йенһе* [12; 183, 527, 344, 344, 717], қырғ. *чеге* [13; 258] және *мык када-*: «шеге қадау» [13; 564] *kadoo* [13; 383], ноғ. *шүй* [7; 419] және *мык* [7; 230], ққалп. *шеге* [14; 732], қар. малқ. *чүй* [16; 180] және *кадав* «үлкен шеге» [16; 235], қыр.тат. *мыһ* [9; 460], құм. *мых* [17; 199] қарай. *кадаһ, кадав* «шеге» [8; 361] және *жвек, чивий, чүй, мыһ, мык* [8; 360, 362] секілді қолданыстар да кездеседі.

Қазақ тілінде *шеге* (чиви) [10; 309] сөзі қолданылып жүр. Ал қазақ тілінде кездесетін *қадау* сөзі «қадау, орналастыру» дегенді білдіреді [18; 715] және «Кодекс куманикус» кітабында кездесетін *kada-* етістігімен сәйкес келеді. Сонымен қатар, *кадав* «1. темірді немесе ағашты тесу үшін қолданылатын өткір құрал 2. тірек, көпір астындағы тіреу т.б. мақсатта тұрғызылған нәрсе». Бұл сөздің қазақ тілінде қолданыс аясы бар екені де анықталды. «Темірді немесе ағашты тесу үшін қолданылатын өткір құрал» сипаттамасы да бұл сөзді «шеге» мағынасында қолданылғанын көрсетеді.

Қазақ терминологиясында *шеге* сөзінен басқа *қадау* термині де орын алуы керек.

4. жұлыгыш [жүлігіш]: ұстара. қырынатын пышақ.

Көне түркі тілінде *йүлигү* «ұстара» [19; 421] сөзінің түбірі *йүли-* “жұлу, қырыну” [19; 385] етістігіне келіп тіреледі.

«Кодекс куманикус» кітабында *йүлү-* «йүлүнү, қырыну» етістігі және осы етістіктен жасалған *йүлүчи* «шаштараз», *йүлүгүч* ~ *йүлүнгүч* «ұстара, қырынатын пышақ» [4; 131] сөздері анықталды.

Армян әріптерімен жазылған қыпшақ мәтіндерінде түркі текті *йүлгүч, йөлгүч* «ұстара» [5; 1731] және славян текті *арітва* [5; 132], бритва [5; 327] сөздері кездеседі.

Ал мәмлүк мәтіндерінде *йүлгүч, йүлкүвүч, йүлүвүч* «ұстара» секілді формаларда қолданылады [6; 332].

Парсы тілінен шыққан *ұстара* [*<usture*] бүгінгі түркі жазба тілдерінің көпшілігінде орын алғанымен, ағылшын тілінен алынған *жилет* [*<gilette*] «сақал алғыш, қырғыш» сөзі Түркия түріктерінің тілінде де кең тараған деуге болады.

Қазіргі қыпшақ жазба тілдеріндегі тат. *бритва* «ұстара» [11; 56] және *қырынгыч* «ұстара» [11; 185], башқ. *остора* немесе *беке* «ұстара, қырыңғыш», [12; 454, 71], қырғ. *устара* [13; 787], ноғ. *шашбеки* “ұстара” [7; 407], қыр. тат. *устра* «ұстара» [9; 560] немесе *пеки* [9; 485], ққалп. *пеки* [14; 525], қар. малқ. *жүлгүч* «ұстара; қалта пышақ» [16; 162], құм. *қырынгыс* [17; 353], қарай. *пеки*

[8; 199], *устра* ~ *устура* [8; 202] немесе үлгүч, үлүгүч, йулгуч, йілігідж [8; 202] сөздері де кездеседі.

Қазақ тілінде парсы тілінен енген және фонетикалық жағынан өзгеріске ұшырап *ұстара* түрінде қолданылатын сөз «қырынғыш, сақал алғыш» мағыналарында қолданылады [10; 293]. Бұл терминмен қоса, тілге *жүлігіш*² формасын да енгізу қазақ терминологиясы үшін маңызды болмақ.

5. **жырғақ ~ жырғыш [жыргак ~ жыргыш]: ілмек, темір ілмек.**

Көне түркі тілінде кездесетін ырғақ (< *ыр-) «ілмек, темір ілмек, тоға» [21; 87] және қармақ (< қарма- «ұстау, іліп алу») «ілмек, темір ілмек» [22; 226] формалары тарихи және қазіргі жазба тілдерде де кездеседі.

Тарихи қыпшақ мәтіндерінің бірі «Кодекс куманикус» кітабында *йыргак* «ілмек, темір ілмек» дегенді білдіреді [4; 133]; мәмлүк мәтіндерінде *ырғақ* ~ *ырғық* “ілмек” [6; 102] сөзі кездеседі. Армян әріптерімен жазылған қыпшақ мәтіндерінде *чәнғәл* [шеңгел] “крюк, крючок, якорь” (5; 371-372) қолданысы кездеседі.

Қазіргі көптеген қыпшақ жазба тілдерінде *ырғақ* «ілмек, темір ілмек» дегенді білдіреді [11; 423], [12; 240], [7; 427], [14; 758], [9; 604], [16; 224], [17; 166] және кеңінен қолданылады.

Қазіргі қыпшақ жазба тілдерінде; қырғ. *ілмек* «ілмек, темір ілмек» [11; 368] және қарай. *кармақ* ~ *кармак* «қармақ, ілмек, темір ілмек, сақина» [6; 354], *женғыл* ~ *чангал* ~ *чен* ~ *ченгел* «ілмек, темір ілмек» [6; 194], *канжа* «ілмек, темір ілмек» [6; 308], *һес* “ілмек, темір ілмек” [6; 196] сөздері пайдаланылады.

Ченгел (шеңгел) сөзі парсы тілінен кірген [*чәнғәл*], ал *канжа* сөзі итальян тілінен енген [*gancio*] сөздер. Бүгінде бұл екі сөз Түркия түріктерінің тілінде кеңінен қолданылады.

Қазақ тілінде *шеңгел* (ченгел) [8; 311] сөзі кеңінен қолданылады. Қазақ терминологиясында көне түркі дәуірінен бері қолданылып келе жатқан және қазіргі көптеген қыпшақ жазба тілдерінде кездесетін *ырғақ* сөзін *жырғақ* немесе *жырғыш* түрінде қазақ тіліне қайтадан қолданысқа енгізу ұсынылады.

6. **отырғыш [отыргыш]: кресло.**

Көне түркі мәтіндерінде кездесетін *олур-* ~ *олтур-* етістігі және бұл етістіктен жасалған *олтургуч*, *олтургач*, *отурак* сияқты атаулар тарихи кезең мәтіндерінде де кездеседі.

«Кодекс куманикус» кітабында *олтургуч* «орындық, кресло» дегенді білдіреді [4; 177], *олтур-* “*отыру*” етістігінен жасалған.

² Негізі қазақ тілінде жүлік «ұры, алдаушы» дегенді білдіреді [20; 626], жүлі- «жұлып алу, алу» етістігінің негізінде жасалған және осы тұрғыда жүлігіш «ұстара, жұлып алушы» мағыналық қатынасын орнатуға болатын сияқты.

Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндерінде *олтурғуч* [*olturğuş*] «сидение, стул, скамья, лавка, скамейка, седалище, престол, трон» [5; 1045], сонымен қатар славян тілдерінен келтірілген *стол* ~ *столек* [5; 1309] сөздері де қолданылған.

Мәмлүк қыпшақ мәтіндерінде олтурқач сөзі кездеседі және «орындық, кресло» деген мағынаны білдіреді [6; 204]. 206].

Қазіргі қыпшақ жазба тілдерінде; тат. *тайангыч* «орындық, кресло» [11; 303], *урындык* «орындық» [11; 361] және орыс тілінен енген *кресло* [11; 171], башқ. *ултырғыс* «орындық» [12; 657], қырғ. *олтурғуч* «орындық, табуре» [13; 590], ноғ. *олтырғыш* «орындық, табуре, кресло» [7; 245] және *стул* «орындық» [7; 309], қыр. тат. *отурғыч* «орындық» [9; 481], *стул* «орындық» [9; 269] және *скемле* «орындық» [9; 511], ққалп. *отырғыш* «орындық, кресло» [14; 503] және *стул* [14; 588]; қар. малқ. *шиндик* «орындық, табуретка» [16; 366], *сыртлы шиндик* «арқалы орындық, кесло» [16; 344] және *таянчак шиндик* «кресло» [16; 366], құмық. *қолтуқ* «кресло» [17; 266], қарай. *олтуруиш* «орындық, кресло, табуретка» [8; 199], *ескемле* ~ *искемле* ~ *скемле* «орындық, искемле, табуретка» [8; 196], кресла «кресло» [8; 198] және сандалие «орындық» [8; 200] қолданыстары бар екені анықталды.

Қазақ тілінде *орындық* «орындық, отыратын зат» [10; 213] және орыс тілінен енген *стул* «орындық» [10; 245] сөздерімен қатар соңғы кезде *кресло* «орындық» сөзі кең тараған.

Қазақ терминологиясында орындық сөзін қарапайым орындық мағынасында қолданып, кресло сөзінің орнына отырғыш терминін назарға алу ұсынылады.

7. тұлдық [тулук]: балкон.

Француз тілінен шыққан *балкон* сөзі бүгінгі түркі жазба тілдерінің көпшілігінде кеңінен қолданылады. Бұл сөз қазіргі қыпшақ жазба тілдеріне орыс тілі арқылы енген.

Тарихи қыпшақ мәтіндерінің бірі «Кодекс куманикус» кітабында *тулук* «балкон» мағынасында қолданылады [4; 253] және армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндерінде украин тілінен алынған *ганок* [5; 532] және *хор* [*hor*] [5; 868] сөздері «балкон» мағынасында қолданылған.

Қазіргі қыпшақ жазба тілдерінде «балкон» сөзі үшін; тат. *балкон* [11; 43], башқ. *балкон* [12; 60], *сарлақ* ~ *сарзақ* [12; 500], ноғ. *балкон* [7; 69], қыр. тат. *балкон* [9; 11], ққалп. *балкон* [14; 82] және *шардәре* «балкон» [14; 727], қарай. *софа* «балкон» [8; 204], қырғ. *балкон* [23; 93], құм. *балкон* [17; 59], қаз. *балкон* [24; 83] сөздері қолданылады.

Тулук сөзінің шығу тегін тол- етістігімен байланыстыруға болады. «Кодекс

куманикус» кітабында кездесетін және «балкон» деген мағынаны білдіретін бұл терминді қазақ терминологиясына енгізу арқылы қайта жаңғырту ұсынылады.

Қорытынды

Қазақ тілі лингвистикалық деңгейде көне түркі және тарихи қыпшақтардың елеулі іздерін алып жүрсе де, әртүрлі діни, мәдени, саяси және қоғамдық қатынастар нәтижесінде араб, парсы, орыс сияқты шет тілдердің ықпалында дамыды. Басқа түркі жазба тілдеріндегідей қазақ тілінде де көптеген кірме лексикалық бірлік бар.

Бүгінде мемлекеттік бағдарламалардың басшылығымен тілді жетілдіру, тазарту, кеңінен тарату бағытында саналы қадамдар жасалуда. Бұл бағытта Халықаралық қазақ тілі қоғамы, Ш. Шаяхметов атындағы «Тіл-қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты сияқты көптеген мекемелер мен жоғары оқу орындары әсіресе қазақ тілін оқыту, лексикология мен терминология сынды салалардағы зерттеулермен айналысады. Осы зерттеулердің бір бөлігін құрайтын терминологиялық зерттеулер арқылы кірме сөздердің орнына қазақ тілінің ішкі көздерін пайдалану арқылы балама жасау әдісіне басымдық беру басты назарға алынуда.

Осы тұрғылас зерттеулерге үлес қосу үшін дайындалған бұл мақалада «Кодекс куманикус» және армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндерінде кездесетін төменде келтірілген терминдердің қазақ тіліндегі кірме сөздердің орнын басу арқылы қолданыс аясын жаңарту туралы ұсыныстар берілген:

қыпты [қыпты]: қайша.

қадау [қадау]: шеге, үлкен шеге.

жүлігіш [жүлигіш]: қырынатын пышақ, жилет, ұстара.

жырғақ ~ жырғыш [жыргак ~ жырғыш]: ілмек, темір ілмек.

отырғыш [отырғыш]: кресло.

тұлық [тулук]: балкон.

«Кодекс куманикус» және армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері қазақ терминологиясына үлес қосатын негізгі тарихи дереккөздердің ішінде ерекше орын алады деп ойлаймыз. Көктүрік дәуірінен бастап бүгінгі күнге дейін жалғасқан түркі жазба тілдері өзінің тарихи тамырынан нәр алып, басқа мәдениеттермен, шет тілдерімен етене араласа отырып, бүгінгі тілдік қалыбына ие болды. Қазіргі кезеңде қазақ тілінде бекітілетін терминдерді қазақшалау, ұлттық терминқорды жетілдіру барысында тарихи мәтіндерді зерделеу өте маңызды болмақ.

“баспалдақ” мағынасында қолданылған терминдер

Көне түркі мәтіндері	<i>bağna</i> “баспалдақтың әр басқышы”	şātū	üzeñjü	
Кодекс куманикус	<i>ağınğıç ~ ağınğıç</i>			
Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері	<i>аһгӱӧ ~ аһгӱӧӧ ~ аһгӱӧӧӧ</i> [aŋğıç ~ aŋğıç ~ aŋğıç]			
Мәмлүк қыпшақ мәтіндері	<i>ağınğaç, ançık ~ aŋğıç</i>			<i>merdemen ~ merdimen ~ mertemen ~ nardivan ~ nerdüven</i>
Татарша	<i>baskıç</i>			
Башқұртша	<i>başkıç</i>			
Қырғызша	<i>baskıç</i>			
Ноғайша	<i>baskış</i>	<i>şapıraş</i>		
Қарақалпақша	<i>baskıç</i>			
Қарашай-малқарша	<i>başıç</i>			
Құмықша	<i>batğıç</i>			
Қырым татарша	-			<i>merdiven</i>
Қарайша	<i>başıç ~ baskıç ~ baskıç</i>			
ҚАЗАҚША	<i>basqyş, baspaldaq</i>	<i>sati</i>		
ҰСЫНЫС	<i>ağynğyş [agingış]</i>			

“қайшы” мағынасында қолданылған терминдер

Кодекс куманикус	<i>kıptı</i>				
Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері	<i>хӱртӱ</i> [hırtı]			<i>maças</i> [maças]	
Мәмлүк қыпшақ мәтіндері	<i>қибті ~ kıptı ~ kıptu</i>	<i>karçı</i>	<i>қırқılıқ</i>		<i>sındı ~ sindu</i>
Татарша		<i>kayçı</i>			
Башқұртша		<i>қaysı</i>	<i>қırққи</i>		
Қырғызша		<i>kayçı</i>			
Ноғайша		<i>kanşı</i>	<i>kırlık</i>		
Қарақалпақша		<i>gayşı</i>	<i>qırqlıq</i>		
Қарашай-малқарша	<i>kıptı</i>				
Құмықша		<i>kayçı</i>			
Қырым татарша				<i>makas</i>	
Қарайша	<i>kıptı</i>				

ҚАЗАҚША		<i>qaişy</i> [kayşı]			
ҰСЫНЫС	<i>qypty</i> [kɪptɪ]				

“шеге” мағынасында қолданылған терминдер

Кодекс куманикус	<i>kadav ~ hadak</i>			
Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері	<i>χadaχ</i> [χadaχ]			
Мәмлүк қыпшақ мәтіндері			<i>mıh</i>	<i>ırnaq</i>
Татарша	<i>kadak</i>			
Башқұртша	<i>haŋaq ~ kazak ~ kazav</i>	<i>sige, yephe</i>		
Қырғызша	<i>kadoo</i>	<i>çege</i>	<i>mık</i>	
Ноғайша	-	<i>şüy</i>	<i>mık</i>	
Қарақалпақша	-	<i>şege</i>		
Қарашай-малқарша	<i>kadav</i>	<i>çüy</i>		
Құмықша	<i>mıx</i>			
Қырым татарша	-		<i>mıh</i>	
Қарайша	<i>kadaḥ ~ kadav</i>	<i>cvek ~ çiviy ~ çüy</i>	<i>mıh ~ mık</i>	
ҚАЗАҚША	-	<i>şege</i>		
ҰСЫНЫС	<i>qadav</i> [kadav]			

“ұстара, қырынғыш” мағынасында қолданылған терминдер

Көне түркі мәтіндері	<i>yüligü</i>		
Кодекс куманикус	<i>yülgüç ~ yülüngüç</i>		
Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері	<i>yülgüç, yölgüç</i>	<i>brıtva</i>	<i>arıtva</i>
Мәмлүк қыпшақ мәтіндері	<i>yülgüç, yülküvüç, yülüvüç</i>		
Татарша	<i>kırınğıç</i>	<i>brıtva</i>	
Башқұртша	-	<i>oštora</i>	<i>beke</i>
Қырғызша	-	<i>ustara</i>	
Ноғайша	-		<i>şaşbeki</i>
Қарақалпақша	-		<i>peki</i>
Қарашай-малқарша	<i>cülgüç</i>		
Құмықша	<i>kırınğıs</i>		
Қырым татарша	-	<i>ustra</i>	<i>peki</i>
Қарайша	<i>ülgüç ~ ülügüç ~ yulguç ~ yiligic</i>	<i>ustra ~ ustura</i>	<i>peki</i>

ҚАРАЙША	-	<i>ustara</i>	
ҰСЫНЫС	<i>jühligiş</i> [jüligiş]		

“ілемек, темір ілемек” мағынасында қолданылған терминдер

Көне түркі мәтіндері	<i>ırğaq</i>	<i>qarmaq</i>			
Кодекс куманикус	<i>yirgak</i>				
Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері	-		<i>čüngäl</i>		
Мәмлүк қыпшақ мәтіндері	<i>ırğaq ~ ırğıq</i>				
Татарша	<i>ırğaq</i>				
Башқұртша	<i>ırğaq</i>				
Қырғызша	<i>ilmek</i>				
Ноғайша	<i>ırğaq</i>				
Қарақалпақша	<i>ırğaq</i>				
Қарашай-малқарша	<i>ırğaq</i>				
Құмықша	<i>ırğaq</i>				
Қырым татарша	<i>ırğaq</i>				
Қарайша	-	<i>karmaq ~ karmak</i>	<i>cengil ~ çangal ~ çen ~ çengel</i>	<i>kanca</i>	<i>hes</i>
ҚАЗАҚША	-		<i>şengel</i>		
ҰСЫНЫС	<i>jyrğaq ~ jyrğyş</i> [jirgak ~ jirgış]				

“орындық, кресло” мағынасында қолданылған терминдер

Көне түркі мәтіндері	<i>olturğuç</i>				
Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері	<i>olturyuč</i> [olturğuç]	<i>stol ~ stolec</i>			
Мәмлүк қыпшақ мәтіндері	<i>olturqaç, otrak, otraş, otruq, oturak, oturğu</i>				
Татарша	<i>tayangıç</i>	<i>urındık</i>	<i>kreslo</i>		
Башқұртша	<i>ulturğis</i>		<i>kreslo</i>		

Қырғызша	<i>olturğuş</i>				
Ноғайша	<i>olturğış</i>	<i>stul</i>			
Қарақалпақша	<i>otırğış</i>	<i>stul</i>			
Қарашай-малқарша	-	<i>şindik</i>	<i>sırtlı şindik</i>	<i>tayançak şindik</i>	
Құмықша	<i>qoltuq</i>				
Қырым татарша	<i>oturğıç</i>	<i>stul</i>		<i>skemle</i>	
Қарайша	<i>olturuş</i>		<i>kresla</i>	<i>eskemle</i>	
~ iskemle					
~ skemle	<i>sandalye</i>				
ҚАЗАҚША	<i>orındık</i>	<i>stol</i>	<i>kreslo</i>		
ҰСЫНЫС	<i>otyrgyş</i> [otirgış]				

“балкон” мағынасында қолданылған терминдер

Кодекс куманикус	<i>tuluk</i>			
Армян әліпбиімен жазылған қыпшақ мәтіндері			<i>zor [hor]</i>	<i>ganok</i>
Татарша		<i>balkon</i>		
Башқұртша		<i>balkon</i>	<i>sarlaq ~ sarzaq</i>	
Қырғызша		<i>balkon</i>		
Ноғайша		<i>balkon</i>		
Қарақалпақша		<i>balkon</i>	<i>şardüre</i>	
Қарашай-малқарша		<i>balkon</i>		
Құмықша		<i>balkon</i>		
Қырым татарша		<i>balkon</i>		
Қарайша			<i>sofa</i>	
ҚАЗАҚША		<i>balkon</i>		
ҰСЫНЫС	<i>tuluq</i> [tuluk]			

Қысқартулар:

- башқ. : башқұртша
 қарай. : қарайша
 қырғ. : қырғызша
 ққалп. : қарақалпақша
 қар. малқ. : қарашай-малқарша

қыр. тат.	: кырым татарша
құм.	: құмықша
ноғ.	: ноғайша
тат.	: татарша

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Kasapoğlu Çengel H. “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”. *Dil Araştırmaları*. C.10, S.10, 2012. s. 17-81.
2. Arıkan İ. “Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. C.3, S.4, 2006. s. 130-141.
3. Dilsiz M. S. “Türkçede “Merdiven” Anlamına Gelen Sözcükler Üzerine Genel Bir Bakış”. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*. 4(3), s. 281-297.
4. Grønbech K. *Komanisches Wörterbuch, Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen: Einar Munksgaard. 1942.
5. Garkavets A. N. *Kıpçakskiy Slovar'*. Almatı: Baur. 2018.
6. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2007.
7. Baskakova N. A. *Nogaysko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe Izdatelstvo Inostrannih i Natsinal'nih Slovarey. 1963.
8. Öztürk A. *Karay Türkçesinde İsim*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık. 2019.
9. Useinov S. M. *Russko-Krımskotatarskiy Slovar'*. Simferopol: Izdatel'skiy Dom “Tezis”. 2007.
10. *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. (Çev. Hasan Oraltay, Nuri Yüce, Saadet Pınar). İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları. 1984.
11. Ganiyev F., Ahmetyanov R. ve Açıkgöz H. *Tatarca-Türkçe Sözlük*, Kazan-Moskova: İnsan Yayınevi, 1997
12. Özşahin M. *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2017.
13. Yudahin K. *Kırgız Sözlüğü Cilt I-II*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi. 1998.
14. Baskakova N.A. *Karakalpaksko-Russkiy Slovar'*. Moskva: Gosudarstvennoe Izdatelstvo Inostrannih i Natsinal'nih Slovarey. 1958.
15. Nemeth G. *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü*. (Çev. Kemal Aytaç). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
16. Tavkul U. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2000.
17. Pekacar Ç. *Kumuk Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2011.

18. *Qazaq Edebi Tili Sözdigi*. (Ed. K. Kuderinova, O. Jubayeva, M. Jolşayeva vd. Almatı. 8. Cilt. 2011.
19. Ercilasun A.B., Akkoyunlu Z. *Divanu Lugati t-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 2014.
20. *Qazaq destürlü madeniyetining ansiklopedik sözlüğü*. Almatı: Sözdik-Slovar. 1997.
21. Caferoğlu A. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi. 1968.
22. Arat R.R. *Kutadgu Bilig*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 1979.
23. Cumakunova G. *Türkçe-Kırgızca Sözlük*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları. 2005.
24. *Oxford Qazaq Dictionary: қазақша-ағылшынша және ағылшынша-қазақша сөздік*. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» корпоративтік қоры, 2023. – 1368 бет.

Қ. СӘТБАЕВТЫҢ ТЕРМИН ЖАСАУДАҒЫ ҰСТАНЫМДАРЫ

Орынай ЖҰБАЙ*
Мәрзия ЖЫЛЫСБАЕВА*

Аңдатпа

Мақалада Қ. Сәтбаевтың 1919 жылдан бастап кірісіп, 1924 жылы қолжазбасын Қазақстан Халық ағарту комиссариатының ғылыми-әдістемелік кеңесіне тапсырса да, баспада алгебра таңбаларын белгілейтін шрифтер мен матрицалар болмағандықтан, шықпай қалған, 1929 жылы латын әліпбиіне көшуге байланысты латын әріптерімен жазылып, баспаға өткізілсе де, оқу бағдарламаларының өзгертілуіне байланысты басылмай қалған «Алгебра» оқулығы туралы сөз болады. Бүгінде ҚР Мемлекеттік орталық архивінде сақталған ғалымның араб әліпбиімен жазған қолжазбасы (592 бет) мен латын графикасымен жазылған қолжазбаның (1400 беттен астам) негізінде еңбектегі пән сөздері (терминдер) талданады. Терминдер өз ішінен бүгінгі таңда қолданылып жүрген атаулар, қазіргі кезде баламасы табылмай жүрген шет тілдік атаулар, қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес бейімделген атаулар түрінде жіктеліп, сол арқылы ғалымның терминжасамдағы ұстанымдары талданады. Сонымен қатар мақалада ғалымның өмірі мен шығармашылығына да қысқаша шолу жасалған.

Түйін сөздер: алгебра, оқулық, термин, шет сөздер, ұстаным, норма.

Abstract

The article examines K. Satbayev's algebra textbook, which he began working on in 1919 and submitted to the Scientific and Methodological Council of the People's Commissariat for Education of Kazakhstan in 1924. However, due to the lack of fonts and matrices needed to represent algebraic symbols in printing, the textbook was not published. In 1929, the manuscript was rewritten in Latin letters due to the transition to the Latin alphabet and was submitted for publication again, but it was not released due to changes in educational curricula. The article analyzes the terms in Satbayev's works based on his manuscript written in the Arabic script (592 pages) and the Latin-script manuscript (over 1400 pages), both preserved in the State Central Archive of the Republic of Kazakhstan. The terms are classified into

* Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің қауымдастырылған профессоры, филология ғылымдарының докторы

* ҚР Орталық мемлекеттік архиві директорының орынбасары

those currently in use, foreign terms without equivalents, and terms adapted to the phonetic characteristics of the Kazakh language. Based on this classification, the scholar's principles of term creation are analyzed. Additionally, the article provides a brief overview of K. Satbayev's life and work.

Keywords: algebra, textbook, terminology, foreign words, principles, norm.

Абай Құнанбайұлы өзінің 38-қара сөзінде тұлғаның қалыптасуына негіз болатын алғышарттар туралы былай дейді: *«Әуелі адамның адамдығы ақыл, ғылым деген нәрселерменен. Мұның табылмақтығына себептер – әуелі хауас сәлим һәм тән саулық. Бұлар туысынан болады, қалмыс өзгелерінің бәрі жақсы ата, жақсы ана, жақсы құрбы, жақсы ұстаздан болады. Талап, ұғым махаббаттан шығады. Ғылым-білімге махаббаттандырмақ әлгі айтылған үшеуінен болады»* [1].

1899 жылы 12 сәуірде Павлодар облысы, Баянауыл ауданындағы 4-ауылда дүниеге келген Ғабдұл-Ғани (Қаныш Сәтбаев) тұлға ретінде қалыптасуына осы факторлар ерекше ықпал еткен. Оның әкесі Имантай Сәтбайұлы өте білімді әрі ауқатты кісі болған. Ол Омбыдағы медреседе оқып, араб, парсы, шағатай тілдерін үйренген, сонымен қатар орыс тілін де меңгерген. Қаныштың немере ағасы Әбікей Сәтбаев та Омбыдағы семинарияны бітірген, білімді әрі дарынды азамат еді. Бұдан бөлек, ағалары Кәрім мен Ғазиз (Бөкеш) де семинарияда оқып, өнерлі әрі білімді жандар болған.

Қаныш Сәтбаевтың ғылым мен білімге құштар болып өсуіне осындай зиялы орта айрықша әсер еткені сөзсіз. Ғалымның өзі де бір анкетасында: *«Алған білімдерім үшін үлкен ағайыным, зиялы қауым өкілі – Әбікей Зейінович Сәтбаевқа өмір бойы қарыздармын деп білемін»*, – деп жазған [2].

Әбікей Сәтбаев Алаш зиялыларымен тығыз байланыста болған. Алты жасынан бастап Ақкелін болысының орталығындағы ауыл мектебінде оқып, түркі (шағатай) әдебиетінің үлгілерімен танысып, араб және парсы тілдерін меңгерген Қанышты 1911 жылы Әбікей Павлодардағы екі кластық орыс-қазақ мектебіне түсіреді. Алғыр әрі зерек Қаныш 1914 жылы Семейдегі мұғалімдер семинариясына оқуға түседі.

Бұл оқу орнында Қаныш Сәтбаев Мұхтар Әуезов, Әлкей Марғұлан, Жүсіпбек Аймауытұлы сияқты белгілі тұлғалармен бірге білім алып, «Алаш» қозғалысының ең жас әрі белсенді мүшелері мен насихатшыларының бірі болды. Осы кезеңде ол Әлихан Бөкейхан, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатов, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Нәзипа Құлжанова сияқты Алаш зиялыларымен кездесіп, олардың идеяларынан нәр алған.

1918 жылы мұғалімдер семинариясын бітірген Қаныш Сәтбаев Семей қаласындағы қазақ мұғалімдеріне арналған педагогикалық курстарда жаратылыстану пәнінен сабақ береді. 1919-1920 жылдары Семей губерниясындағы Павлодар уезіне қарасты Ақкелін болысындағы №4 ауылда мұғалім болып қызмет атқарады [2].

Қазақ мектептерінде жаңа жүйеге сәйкес оқулықтардың жоқтығын түсінген Қаныш Сәтбаев оқулық жазуды мақсат етеді. Бұл тұрғыда оның Ахмет Байтұрсынұлына ұқсастығын байқауға болады. Ахмет Байтұрсынұлы 1895 жылдан бастап мектепте сабақ беріп, «Оқу құралы», «Тіл–құрал» (дыбыс жүйесі мен түрлері, сөз жүйесі мен түрлері, сөйлем жүйесі мен түрлері), «Әдебиет танытқыш» сияқты еңбектер жазғаны белгілі.

А. Байтұрсынұлы 1920 жылы Қазақ АКСР Халық ағарту комиссары (министрі) болып сайланғаннан кейін [3, 144], қазақ тілінде оқулық шығару мен аудару мәселесін қолға алғаны белгілі. Мұрағат деректеріне сүйенсек, сол кезеңде Ә. Бөкейхан «География», «Астрономия», Е. Омаров «Алгебра», «Геометрия», «Физика», М. Жұмабаев «Педагогика», Ж. Аймауытов «Дидактика», Ф. Ғалымжанов «Физика», Б. Сәрсенов «Геометрия», И. Тұрғанбаев «Арифметика», Қ. Кемеңгерұлы «Химия», «Жаратылыстану» пәндері бойынша оқулықтарды қазақ тіліне аударған [4, 11-12].

Қ. Сәтбаев Том қаласындағы институтта оқып жүрген кезінде А. Киселевтің «Алгебра» оқулығын негізге ала отырып, қазақша оқулық құрастырып шығады. Ол бұл еңбекті жазуға 1919 жылы кірісіп, 1924 жылы қолжазбасын Қазақстан Халық ағарту комиссариатының ғылыми-әдістемелік кеңесіне тапсырады. Еңбек жоғары бағаланып, баспаға жіберіледі. Алайда баспада алгебра таңбаларын белгілейтін шрифтер мен матрицалардың болмауына байланысты кітап басылып шықпай қалады. 1927 жылы бұл қолжазба Мәскеудегі «Центриздатқа» жіберіледі. Алайда, «Центриздат» пен «Казиздат» арасындағы түсініспеушілік салдарынан кітап тағы да басылмай қалады [5].

1929 жылы латын әліпбиіне көшуге байланысты қолжазба латын әріптерімен қайта жазылып, баспаға өткізіледі. Алайда оқу бағдарламаларының өзгеруіне байланысты Қ. Сәтбаевтың оқулығы мүлде басылмай қалады. Бүгінде ғалымның араб әліпбиімен жазылған қолжазбасы (592 бет) мен латын графикасымен жазылған қолжазбасы (1400 беттен астам) ҚР Мемлекеттік орталық архивінде сақталған.

Оқулықтың қолжазбасын зерттеу барысында Қ. Сәтбаевтың Әлихан Бөкейханның ұстанымын басшылыққа алғанын байқауға болады. Әлихан Бөкейхан: «Орыстың кітабын қазақшалағанда білімін, дәлел-әдісін бөктеріп, қанжығаға байлап, «Қараңғы қазаққа апарып берем», – деп, кітапшаның

басына тымақты кигізіп, кісені беліне буындырып, қазақтың қылыш құлан жалына мінгізіп әкеткен оң болады» [6], – деп жазған.

Еңбектің алғы сөзінде Қ. Сәтбаев былай дейді: «Оқылған, тиянақталған ережелерді қолданып дағдылану үшін тиісті жерлерінде шәкірттердің өзіндік шешуіне 114 есеп беріліп отыр. Бұл есептердің көбі ел ішіндегі, жұрт ауызындағы есептер (мысалы, «Торғай мен қамыстар» есебі, «100 сомға 100 тері сату» есебі және басқа да сол сияқты). Кей жерлерде орыс негізінен алынды, бірақ олардың сұрау жөндері мен есеп шарттары қолдан келгенше қазақ тұрмысына жанастыруға қам істедік. Бұл жол арқылы есеп жүйелері түсінікті түрге еніп, қазақ шәкірттерінің ұғынуына, пайдалануына, білуіне қолайлырақ болар деген сенім бар» [5].

Бұл ұстаным кітаптың өн бойында сақталған. Мысалы: «Екеуінің қайсысы сыйымдырақ екендігін айыру керек болсын. Онда біз не істейміз? Әрине, бір ыдыс-аяқты аламыз да, сол ыдыс-аяқпен санап отырып торсықтар толғанша суды құямыз. Мысалы, бір торсыққа 18 ыдыс-аяқ, екінші торсыққа 6 ыдыс-аяқ су сыйса, онда бірінші торсық екіншісінен 3 есе сыйымдырақ болғандығы, өйткені 18-дің ішінде 3 рет 6 болатындығы анық».

«Айрық пен Жыландының арасы 20 шақырым делік. Екеуінің аралығында Айрықтан 7 шақырым жерде өзен ағатын болса, егер де мен өзеннен 2 шақырым жерде бара жатқан бір жолаушымен: «Айрықтың арасы неше шақырым болады?» – десем, бұл сұрақта да көмескілік болмақшы. Өйткені бұл сөзден жолаушы өзенінің Айрық жағында 2 шақырымда ма, жоқ Жыланды жағында 2 шақырымда бара жатыр ма? Белгісіз. Егер жолаушы өзеннің Айрық жағында болса, онда Айрықпен екі арасы $7-2=5$ шақырым болмақ. Егер де жолаушы Жыланды жақ бетінде бара жатса, онда ізделген ара $7+2=9$ шақырым болмақшы. Бұл көмескілікті жою үшін маған қойған сұрауымда жолаушының өзеннің қай жағында бара жатқандығын анық айтуым керек. Байқасақ бұл 4 мысалдың ішіндегі сөйленген шамалар бәрінде айқын болуы үшін өлшемдерімен қатар олардың бағытын, бағытына анықтау керек болады. Мұндай шамаларды «бағытты шамалар» дейді (векторные величины)» [5].

Келтірілген мысалдардан ғалымның қазақ танымына жақын тұрмыста қолданылатын бұйымдарды (ыдыс-аяқ, торсық), жер-су атауларын (Айрық, Жыланды), өлшем атауын (шақырым) және басқа да ұғымдарды қолданғанын байқаймыз. Бұл қазақ оқырманының түсінігіне сай әрі тиімді тәсіл болған. Оқулықты қазақ тіліне аударған кезде ғалым адресант пен адресат факторын, олардың аялық білімін ескеріп, қазақтың дүниетанымы мен дүниежүзілік түсінігіне лайықтаған.

Осы ұстаным терминдерді қолдануынан да байқалады. Әрине, ХХ ғасырдың басында пән атауларына қазақша балама табу оңайға соқпады. 1922 жылы Қазақстанда жат сөздерді, пән атауларын қазақшаландыратын комиссия құрылған, оны А. Байтұрсынұлы басқарған. Комиссия жат (өзге тілдік) сөздерді қабылдауда мына принциптерді басшылыққа алған:

- а) жат атаулардың мағынасын түсіндіргенде қазақ сөзін алу;
- ә) оған қолайлы қазақ сөзі болмаса, түркі сөзін алу;
- б) түркі сөзі де тура келмесе, қазақ тілінің заңына үйлестіріп, еуропа сөзін алу [7].

Қ. Сәтбаев комиссияның ұстанымдарын басшылыққа алған. Ол туралы кітаптың кіріспесінде де ескертеді: *«Жазылған кезінде пәннің өз жүйесі мен әдістеу тәсілдерінің қиыншылығымен қатар керекті терминдер табу ауыр жұмыс болды. Қай пәнде болсын, әсіресе есеп пәндерінде әрі бір ұғымның атын әрі ықшам, әрі дәл түрінде тауып отыру – аса керекті және ауыр нәрсе. Мұның үстіне қазіргі Қазақстан баспа сөзінің “пән тілін көпшілік тілінен алыстатпасақ” деген ережесін еске алсақ, пән ұғымдарына дәл үйлесетін және көпшілік тілінің ішінен орын алатын керекті пән сөздерін табудың қиыншылығы артық қабат ұсталмақшы. Кітап ішіне кірген пән сөздерінің барлығы Орынбордағы білім кеңесінің талқысына салынып, сыннан өтіп шығып отыр. Сөйтсе де, мұндағы алынған терминдердің бәрі тиісті ықшамдарға дәл үйлес келеді деп кесіп айтуға әрине болмайды. Өйткені тұңғыш нәрсенің іші мен тысы «суф дегеннен мүлтіксіз», мінсіз және нысанды болып отырмайтындығы мәлім. Қашанда тұңғыш нәрсенің ең ауыр міндеті кейінгі буынның сың пікірінің назарын тек өзінің барлығымен ғана көрсетіп өту болмақшы. Мұнан кейін кемін толықтырып, артығын алып, пішінін лайықты үлгіде салып түзету көптің талқысынан туатын қатаң сынның ғана қолынан келетін нәрсе»* [5].

Ғалым алгебраға қатысты терминдерді мейлінше қазақыландырып алғанын байқаймыз:

дробь	бөлшек
слагаемое	қоспа
величина	шама
значение	мәні
теорема	түйін
сложение	қосу
вычитание	алу

умножение	өсіру
деление	бөлу
единица	бірлік
числитель	жарнақ
знаменатель	бөлгіш
частное	еселік
степень	дәреже
корень	түбір
равенство	теңдік
неравенство	теңсіздік
скобки	қоршау
восходящая степень	үдеме дәреже
нисходящая степень	азба дәреже
равносильные уравнения	мәндес теңдеулер
неопределенное уравнение	көмескі теңдеу
приближенный корень	жуықтас түбір
приближенный корень с недостатком	олқы түбір
приближенный корень с избытком	қалқы түбір
подобные радикалы	шоғырлы сандар
отношение	ара
уравнение	теңдеу
больше	артық
меньше	кем
система уравнений	теңдеулер жүйесі
неизвестное	белгісіз
задача	есеп
бесконечность	шексіздік
правило	ереже
окружность	шеңбер
ряд	қатар
основание	негіз
выражение	әлпет

1-кесте

Келтірілген пән атауларының басым бөлігі бүгінгі таңда да қолданылып келеді (*түбір, теңдік, теңсіздік, теңдеу, шама, мән, қосу, алу, бөлу, шеңбер, бірлік, бөлгіш, т.с.с.*).

Ғалым пән атауларын жасауда сөзжасам тәсілдерін, сөзжасам үлгілерін, сөзжасамдық ұя, сөзжасамдық тізбектерді шебер пайдалана білген. Сол арқылы сөздің сөзжасамдық қабылетін арттырып, уәжін күшейте түскен:

множитель	өсіргіш
множимое	өсірілетін сан
произведение	өсірінді
делимое	бөлінбе
делитель	бөлме
относительная величина	мазмұндық шама
высший член	жоғары мүше
низкий член	төменгі мүше
предыдущие члены	ілгері мүшелер
последующие члены	кейінгі мүшелер
переменная величина	өзгермелі шама
постоянная величина	өзгерімсіз шама
независимая переменная	ерікті өзгерме
зависимая переменная	еріксіз өзгерме
кривая	майыспа
ветки кривой	майыспаның бұтақтары
вершина кривой	майыспаның басы
точки кривой	майыспаның ноқаттары
срочные взносы	кесімді салымдар
срочные уплаты	кесімді өтемдер
простые скобки	жақша қоршау
квадратные скобки	тік қоршау
извлечение корня	түбір табу
показатель степени	дәреже көрсеткіш
положительная величина	дұрыс шама
отрицательная величина	теріс шама
измерение	өлшеу

единица измерения	өлшеуіш
одночлен	бірмүшелік
многочлен	көпмүшелік
направленные величины	бағытас шамалар
точный квадрат	дәл шаршылық
квадратное уравнение	шаршылық теңдеу
нормальный вид квадратного уравнения	шаршылық теңдеудің кәдімгі түрі

2-кесте

Бүгінгі таңда шет тілдегі нұсқасы қолданылып жүрген атаулардың қазақ тіліндегі баламасы берілген:

коэффициент	сан өсіргіш (каписент)
арифметика	есеп жүйесі
формула	өрнек
сумма	қосынды
температура	жылылық
теорема	түйін
функция	берне (еріксіз өзгеріс)
непрерывная функция	үздіксіз өзгеру
прерывная функция	үздікті өзгеру
прямая функция	түзу өзгеру
обратная функция	кері өзгеру
сложные проценты	еселі өсімдер
симметрия	үйлесім
ось симметрии	үйлесім белдігі
обратная теорема	кері түйін
диаметр	өре (диаметр)
радиус	өріс (радийус)
элемент	тек (элемент)
абсолютная величина	негізгі шама
арифметическое среднее	есеп орталығы
геометрическое среднее	еселік орталығы
прогрессия	дәуірлеу

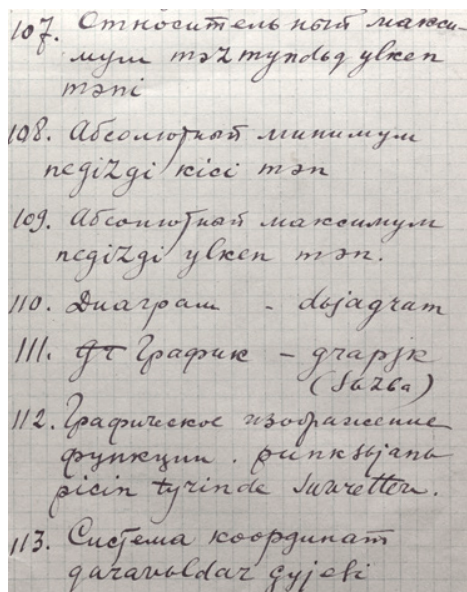
арифметическая прогрессия	есеп дәуірлеуі
восходящая прогрессия	өспе дәуірлеу
нисходящая прогрессия	азба дәуірлеу
разность прогрессии	дәуірлеу айырымы
геометрическая прогрессия	еселі дәуірлеу
показатель прогрессии	дәуірлеу еселігі

3-кесте

Қазақ тілінен баламасы табылмаған жағдайда ғалым шет сөздерді қазақ тілінің дыбыс заңдылығына сәйкес бейімдеп алған:

значащие цифры	мәнді сыйпырлар
диаметр	өре (дыйаметр)
радиус	өріс (радыйус)
диаграмма	дыйаграм
график	грапик (сызба)
графическое изображение функций	пунксыйаны пішін түрінде суреттеу
функция	берне (еріксіз өзгеріс)
значения функции	пунксыйаның мәндері

4-кесте

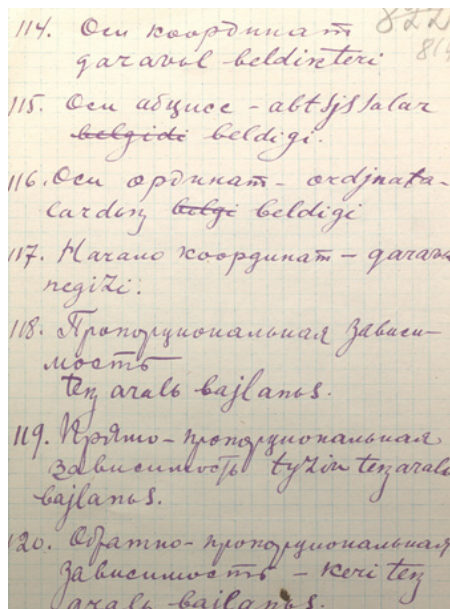

1-сурет

Алайда әрдайым тілдің дыбыс жүйесіне сәйкестендіріле бермеген. Мұндай қолданыс латын графикасымен жазылған қолжазбада жиі кездеседі:

оси абцисс	атсциссалар белдігі
оси ординат	ординаталардың белдігі
парабола	парабола
мантисса	мантисса
логарифмическое уравнение	логарифм теңдеуі
радикал	радикал
алгебра	алгебра (алжебір)
график	грапик (сызба)
логарифм	логарипм
система логарифмов	логарипмдердің жүйесі
натуральные логарифмы	нағыз логарипмдер
десятичные логарифмы	ондық логарипмдер
логарифмирование	логарипмдеу
логарифмическое уравнение	логарипм теңдеуі
коэффициент	сан өсіргіш (капитсент)

5-кесте

2-сурет

Мұндай ала-құлалық сол кездегі қоғамдық-саяси ахуал мен заман талабынан туындағаны байқалады. 1929 жылдары терминдерді барынша қазақыландырып, тіл заңдылығына бейімдеген алаш зиялылары қудаланып, еңбектерінен ұлтшылдық, ескішілдік сарын іздеген еді. Сондықтан енді орыс тіліндегі нұсқаға мейлінше жақындату, қазақ тілінде баламасы болса да, орыс тіліндегі нұсқаны қолдану, халықаралық терминдерді аудармау, т.с.с. үдерістер етек алды. Осыған байланысты еңбектің алғы сөзінде Қ. Сәтбаев: *«Есеп пәндерінің ішіндегі амал және әлпет белгілері мәдениетті жұрттарда қашан да ортақ түрде болып келе жатыр. Бұл ортақшылықтың ғылымда беретін пайдасы санап бітіргісіз, өйткені есеп пәндері тілінің өз белгілері бар екені мәлім. Есеп тілінің жалпылануы – біріншіден, пәннің кеңеюіне, екіншіден, оны үйреніп білудің және әдістеу жолдарының жетілденуіне көп себеп болатыны айқын. Есеп әлпеттерінің тілі Еуропа елдерінде латын (рум) әріптері болып келді. Сондықтан қай тілде болсын жазылған есеп кітаптарының тек ішіндегі сөздер бөлек болғанмен әлпеттері, өрнектері, пішіндері бәрінде бір түрде болып отырады. Өрнек пішіндерінің ортақ түрде болғандығы өз елінің ана тіліндегі мектептеріне қанағаттанарлықтай негізде білім алған шет жерлерге барып оқитын, әсіресе кезбе шәкірттерге ыңғайлы болар еді»,* – дейді [5].

Бүгінгі таңда ХХ ғасырдың басында жарық көрген еңбектерді қазіргі қолданыстағы жазуға қотарушылар сөздерді, терминдерді қазіргі нормаға сәйкес таңбалайды. Бұл – сол кездегі ғалымдардың ұстанымдарына жасалған қиянат. Себебі ол кезде шет тілдік сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бейімдеуде нақты ұстаным мен заңдылық болды. Ол туралы А. Байтұрсынұлы, Е. Омаров, Қ. Кемеңгерұлы, Т. Шонанов сынды зиялылардың еңбектерінде жан-жақты сөз болды. Ал еңбектерді қазіргі нормаға сәйкес жазу – біріншіден, ғалымдардың терминдерді таңбалаудағы ұстанымдарын бұрмалау, екінші жағынан, оқырманға жалған ақпарат беру болып табылады. Ал сол кездегі норманы сақтау – ХХ ғасырдың басындағы терминжасам ұстанымдары, ғалымдардың көзқарастары, қоғамдағы экстралингвистикалық ахуал мен талас-тартыстар туралы мол ақпарат бере алады. Қ. Сәтбаевтың оқулығында у, й дыбыстары дауыссыз дыбыстар ретінде таңбаланып, алдына дауысты дыбыстар жазылып отырған.

основные свойства	негізгі қасыйеттер
извлечение корня	түбір табуы
сложение	қосыу
вычитание	алыу

умножение	өсіріу
деление	бөліу
непрерывная функция	үздіксіз өзгеріу
прерывная функция	үздікті өзгеріу
прямая функция	түзу өзгеріу
обратная функция	кері өзгеріу
способ сравнения	салыстырыу тәсілі
способ сложения	қосыу тәсілі
способ вычитания	алыу тәсілі
действия над радикалами	радийкалдардың амалдары
соединения	құрастырыу
размещения	орналастырыу
перестановка	алмастырыу
сочетание	теріу

6-кесте

XX ғасырдың басында жазылған еңбектер сол кезеңдегі ғалымдардың ұстанымдарынан мол ақпарат бере алады. Сол себепті ол еңбектерді дереккөз ретінде санауға да болады. Қаныш Сәтбаевтың еңбектерін зерттеу арқылы ғалымның терминжасамға қатысты ұстанымдарын, Ә. Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, Е. Омаров сынды алаш зиялыларының ұстанымдарымен қалай сабақтастырғанын анықтауға, термин сөздердің қалыптасуына, тұрақтануына, қалыптануына (кодификациялануына) қосқан үлесін пайымдауға, сол арқылы XX ғасырдың басындағы қазақ әдеби тілінің, функционалды стильдерінің дамуына, ғылыми стильдің дамуына қосқан үлесін салмақтауға болады.

Қаныш Сәтбаев терминжасамда ғана емес, білім мен ғылымды ұйымдастыруда да алаш зиялыларының ұстанымын жалғастырушы болды. А.Байтұрсынұлы 1922 жылы Өлкелік халық комиссариаты жанындағы Академиялық орталықтың төрағасы болды [8]. Қ. Сәтбаев КСРО Ғылым академиясының базалармен филиалдар кеңесінде, КОКПОК ғылым бөлімінде, КСРО Ғылым академиясында ҚазКСР Ғылым академиясын ұйымдастыру қажет екенін дәлелдеді. 1944-1946 жылдар аралығында 11 жаңа ғылыми-зерттеу институты құрылып, болашақ академияның бас ғимаратының жобасы әзірленді. 1946 жылдың 3 маусымында ҚазКСР Жоғарғы кеңес Президиумының мәжіліс залында өткен Академияның бірінші жалпы жина-

лысында Қаныш Сәтбаев оның академигі әрі президенті болып сайланды. Қ.Сәтбаев академия президенті ретінде ғылым мен өндірісті байланыстыруға, ғылыми жетістіктерді өндіріске енгізуге үлкен мән берді. Ғалым Ұлттық ғылым академиясын 1946-1952 және 1955-1964 жылдар аралығында 16 жыл басқарды. Қаныш Имантайұлы физика-математика ғылымдарының, ядролық физиканың дамуына ерекше көңіл бөлді. Ғалымның бастамасымен ядролық физика институтының кешенді құрылысы қолға алынды. Қазақ КСР Ғылым академиясында биология, медицина ғылымдарының бірнеше саласы, зоология, паразитология, адам физиологиясы, микробиология, вирусология, ботаника, физиология, археология, этнография, тіл, әдебиет, өнер, экономика, құқық, философия салаларында ғылыми-зерттеулердің дамуына мұрындық болып, ғылыми институттар ашты. Ғылым мен өндірісті байланыстыру мақсатында Өскемен, Қарағанды, Атырау және басқа да қалаларда Қазақстан Ғылым академиясының институттарын ашты. 1946 жылы Алматыда химия ғылымдары институты, 1958 жылы Орталық Қазақстанда Қарағанды химия-металлургия институты, 1959 жылы Батыс Қазақстанда Гурьев мұнай және табиғи тұз химиясы институты ашылды, сол жылы Оңтүстік Қазақстанда Химия ғылымдары институтының Шымкент бөлімшесі және Орталық Қазақстанда Қарағанды институтының Теміртау бөлімшесі ұйымдастырылды.

Қазақстан Ғылым академиясына Мәскеу, Ленинград, Киевтен ғалымдарды шақырып, жұмысқа алды. Әрқайсысына қазақ жастарынан аспирант бекітіп, ұлт мамандарын даярлауды көздеді. Ө. Байқоңыров, Ш. Шокин, Ш. Есенов, А. Машани, С. Зиманов, Е. Бөкетов, т.с.с. ғалымдар легін қалыптастырды. Маңғыстауда мұнай мен газдың мол қорлары бар екенін ғылыми тұрғыдан дәлелдеді. Атырауда мұнай мен табиғи тұз ғылыми-зерттеу институтын ашты [2].

Қ. Сәтбаевтың қазақ ғылымына, мәдениеті мен өнеріне де қосқан үлесі ұшан теңіз: 1927 жылы Мәскеуде «Ер Едіге» жырын жариялап, алғы сөзін жазады; қазақ әндерін жинақтаған А. Затаевичке «Бүркітбай», «Гауһартас», «Алтыбасар», т.с.с. 25 әнді орындап, түсініктерін берген; 82 жастағы Мұрын жырау Сеңгірбайұлынан «Қырымның 40 батыры» дастанын жазып алуға түрткі болады; А. Машани мен Н. Ахметованың Фараби мұрасын жинақтап, аударуға қатысты бастамаларын қолдап, Қазақстанда фарабитану ғылымының қалыптасып, дамуына үлес қосады. Бір мақаланың көлемінде Қаныш Сәтбаевтың қазақ ғылымының дамуына қосқан үлесін талдап, сараптап шығу мүмкін емес.

Ұлт жанашыры, ұлттық ғылымның қолдаушысы болған ғалым алыс-жақын шет елдерге де кеңінен танылған академиктің дарын-қабылетін, сұңғылалығын

бүкіл әлем мойындаған. Қаныш Имантайұлы Лондонның геологиялық мұражайын аралап жүргенде гид бір тасты нұсқап: «Бұл – Ұлыбританияда сирек кездесетін тас», – дейді. Қ. Сәтбаев тасты әрлі-берлі қарап ол тастың Қазақстанның, оның ішінде Орталық Қазақстан, Қарсақбай деген жердің тасы екенін айтады. Шындығында, ол тасты тексерген кезде ХІХ ғасырдың аяғында бір ағылшын капиталисі Қазақстаннан алып барған тас болып шығады. Ол туралы естіген кезде У. Черчилль қайран қалып: «Туған жерінің тасын кез келген геолог тани бермейді. Бұл – Кеңес одағындағы №1 геолог қой!» – деп тамсанады. Кейін Кеңес одағына келген кезде Н. Хрущевтен: «Сіздің елдегі аз ұлттардың ішінде бір ұлы ғалым бар. Білесіз бе?» – деп сұрайды. Н. Хрущев армян, грузин, т.с.с. ұлттарды атайды. Сонда У. Черчилль: «Жоқ, таппадыңыз. Сіздер өздеріңіздің ұлы ғалымдарыңызды танымайды екенсіздер! Ол – Қаныш Сәтбаев деген қазақ!» – дейді [2]. Н. Хрущев У. Черчилльді шығарып салысымен Алматыға келіп, Ғылым академиясында, Геология институтында болып, Қаныш Сәтбаевтың еңбектерімен танысады.

Қаныш Сәтбаевтың сұңғақтығына сүйсінген Уинстон Черчилль: «Қазақтардың бәрі сіз сияқты ірі ме?» – деп сұрағанында Қаныш Имантайұлы: «Мен қазақтардың ішіндегі ең кішкентайымын. Менің халқым менен де биік!» – деп жауап берген екен. Осы сөзінің өзі ғалымның абыройын асқақтатып, мерейін үстем етті.

Елінің ертеңін ойлаған, ұлт мүддесін көздеген Қаныш Сәтбаевтың мұрасын ұлттық құндылық, мәңгілік мұра ретінде бағалау мақсатымен бірнеше істі қолға алу керек: 1) ғалымның еңбектерін бүгінгі таңдағы инновациялық парадигмаларға сәйкес жаңа қырынан, жаңа аспектіде зерттеу қажет; ғалымның ұстаным-тұжырымын кейінгі ұрпаққа үлгі қылу мақсатында жыл сайын «Сәтбаев оқулары» атты дәрістер кешенін өткізіп тұру қажет. 2) Қ. Сәтбаев Атырау қаласында ҚазКСР ҒА көшпелі сессиясын жүргізді. Батыс Қазақстанның жер қойнауын кешенді зерттеуге мұрындық болды. 1946 жылы 6 шілдеде Гурьевте (қазіргі Атырау қаласы) академик Сәтбаевтың бастамасымен өлкенің табиғи ресурстарын зерттеу үшін мұнай мен газ бойынша маманданған ғылыми-зерттеу мекемесі – Қазақ ғылыми-зерттеу геологиялық барлау мұнай институты құрылды. Ғалым Атырауда Қазақстан Ғылым Академиясының әр саладағы институттарын ашуға мұрындық болды. Қ. Сәтбаев Дендерге де барған. Сондықтан батыс өңірдегі мұрағат (архив) қорларындағы материалдарды жинақтап, ғалымның өмірімен байланыстыра отырып, кітап етіп құрастыру керек. Ол кітаптың сәтбаевтанушыларға да, өлкетанушыларға да, тарихшыларға да берері мол болмақ; 3) «Алгебра» атты оқулығын арнайы зерттеп, терминдерді сараптау қажет, бүгінгі таңда ғылыми

айналымға енгізуге болатын терминдердің тізімін жасап, терминология орталықтарына ұсыныс жасау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай (Ибраһим Құнанбаев) Өлең – сөздің патшасы. - Алматы, 2008. - 568 б.
2. Қаныш аға. Естеліктер. - Алматы: Жазушы, 1989. 400 б.
3. Нұрпейісов К. Ахмет Байтұрсынұлы – аса ірі қоғам және мемлекет қайраткері // Ұлттық рухтың ұлы тіні. - Алматы: Ғылым, 1999. - 144-б.
4. Орталық мемлекеттік мұрағат. 81-қор, 1-тізім, 285-іс, 18-байлам. -11-12 б.
5. Сәтбаев Қ. Алгебра. Оқу құралы. - Астана, 2009. - 442 б.
6. Қыр баласы Пийзійкелік жағырапыйа // Еңбекші қазақ. - 1925. - №320
7. Жолдыбаев М. Қазақ тілін байытамыз // Еңбекші қазақ. 12.VIII.1926.
8. Дулатов М. Ахмет Байтұрсынұлы Байтұрсынұлы // Труды Общества изучения Киргизского края. - Вып. 3. - Оренбург, 1922

СӨЗДІК ҚҰРАМДЫ СӨЙЛЕТУ

Серікқали БАЙМЕНШЕ*

Аңдатпа

Мақалада жалпы аударма шығармашылығында, термин тудыру ісінде белгілі бір өңірге таралған, шектеулі қолданылатын, жергілікті және кәсіби сөздерді, бұрынғы аударма әдебиеттегі қолданыстарды балама ретінде қолдану практикасын кеңейту жайы айтылады.

Түйін сөздер: *жергілікті және кәсіби сөздер, аударма әдебиеттегі қолданыстар.*

Abstract

The article examines the expansion of the practice of general translation creativity and the terminology of using a limited number of common, local and professional words as alternatives, as well as some word usages in early translation literature.

Keywords: *local and professional words, word usages in early translation literature.*

Тілстанның түйінді мәселелерін шешу міндеті бүгінгі ұрпақтың ғана таңдауы емес, кешегі өткен көзі ашық, көкірегі ояу аға буынның да барынша қызмет еткен саласы. Осы өршіл ұрпақтың қаламгерлік қайраткерлігі арқылы туған ауқымды аударма әдебиет, қазақша жазылған әртүрлі саладағы һәм әртүрлі сападағы кітаптар (оқулықтар, сөздіктер, т.б.) қазақ тілінің қолданыс аясының барынша кеңеюіне, жаңа терминдердің пайда болуына, сөзжасам практикасының орнығуына өлшеусіз әсер еткені белгілі.

Дамудың бұл бағытын өз еншісіне ала отырып, әрі өз еншісін қоса отырып, әр уақыт алуан ахуалда жалғастырды. Өйткені ел басынан өткен әртүрлі қоғамдық-саяси жағдай тұсында тарихи терминдерге ұдайы қайырылудың мүмкіндігі болмағаны да мәлім.

Тәуелсіздік табалдырығындағы тоқсаныншы жылдар үрдісі, сол кезден басталатын үздіксіз үдеріс қана тіл майданының бақ-талайын бағыттап берді. Соның бірі - өткен ғасырда шыққан ескі басылымдарда, аударма еңбектерде кездесетін сөзжасам үлгілерін, сирек қолданыстарды зерделеп, саралап, қажеттілігіне қарай кәдеге жарату, жалпы сөздік құрамды пайдалану болса керек.

* Республикалық терминология комиссиясының мүшесі, филология ғылымдарының докторы

Айталық, тілімізде ежелден «молния-найзағай», «гром-күн күркіреу», ал «гроза» ол да «найзағай» болып жазылып келеді. Егер кері аударсақ, «найзағай» деп қайсысын таңдар едік? Өйткені «молния» десек те, «гроза» десек те, бәрібір қазақша «найзағай» болып шығады.

Сонау 1923 жылы Ташкентте қазақша шыққан «Күн күркіреу мен найзағай» (Гром и молния) деген кітапша бар; аударушысы Жүсіпбек Басығараұлы, редакторы Халел Досмұхамбетұлы. Сол сияқты Мағжан Жұмабаев та «гром»-ды күркіреу деп қазақшалаған. Демек, «гром» мен «молния»-ның күн күркіреу және найзағай болуына талас жоқ. Бұдан басқа, «найзағайдың» жай, жасыл, жасын, жалт ойнау, нажағай, т.б. сияқты жергілікті қолданыстары және кездеседі.

Осы орайда, белгілі бір өңірге таралған, шектеулі қолданылатын, жергілікті, тіпті кәсіби сөздерді де іріктеп балама ретінде қолдану практикасын кеңейтсек деген ой келеді. Мұның мысалы ретінде «гроза» сөзінің аудармасын бұдан былай «нажағай» деп бекітуді ұсынар едік. Сонда, бір жағынан, параллель («найзағай» – нажағай») сөздер пайда болса, екінші жағынан, тұрақты балама орнықтырудың жаңа тәжірибесі туады. Нәтижесінде «молния – найзағай», «гром – күн күркіреу», «гроза» – «нажағай» болып орнығады. Кері аударғанда да жаңылыспауға болады.

Ал «нажағай» – сырттан келген кірме сөз емес, сөздік құрамда бар, әдеби тілдің қолданысында кездесетін ұғым. Әрі баламаны мүмкіндігінше ана тілінің өз қойнауынан шығару керек деген аталы сөзбен (Ахмет Байтұрсынұлы) де үндеседі.

Сондай-ақ өткен ғасырдың отызыншы жылдары шыққан бір кітапта «жоңышқа» (люцерна) сөзі «жоңырышқа» деп алыныпты. Бұдан әрі «Жоңырышқаның пайдасы» деген мақалада: «Бір десе жоңырышқадан 25 пұт пішен түседі» деп жазылыпты.

Егер «люцерна»-дан таратып көрсек, бүгінде оның түрі көп, бірақ бәрі де жоңышқа деп қазақшалаанады. Осыдан келіп, «жоңышқа» мен «жоңырышқа» «екі түрлі өсімдіктің атауы ма, әлде қатарлас сөздер ме, бұл «люцернаның» сол кездегі баламасы ма екен, әлде басқа нәрсе ме?» - деген сұрақ туады. Түсіндірме сөздіктерде «жоңырышқа» кездеспейді; бірақ кейбір көркем шығармадан оның «жоңышқа» сөзінің жергілікті қолданыстағы атауы екені байқалып қалады. Сол замандағы тағы бір ескі кітапта «жабайы жоңышқа» орысша «вика» деп көрсетіліпті; «вика» – бүгінгі қолданыста «сиыржоңышқа» болып жүргені белгілі. Осы ретте «жоңышқа» мен «жоңырышқа» да ұқсас ұғымдағы қатарлас екі балама болуға сұранып тұрғандай сезіледі.

Белгілі жазушы Жиенғали Тілепбергенұлының өткен ғасырдың 30-ыншы

жылы «Жаршы» журналына шыққан «Көкшетау» деген сатиралық суреттемесі бар. Ол «Түркістанда шығатын «Қызыл Түркістан» газетінің редакторы, Созақта шығатын «Жаңа шаруа» газетінің редакторы намалнай, жаңа аяқтанып келе жатқан ақындарын ортаға алып, өлең жазу туралы қызу кеңесіпті» деп басталады. Осындағы «намалнай» деген сөздің қазақша емес екені анық. Бірақ жинақтан жинаққа көшсе де, жазушының бұл сөзіне ешкім мән беріп жатқан жоқ. Қазақша сияқты қабылданып кетті, бірақ оның мағынасын ешкім білмейді.

Орыс тілін, басқа да түркі тілдерін жақсы білген педагог, журналист, драматург, прозашы Жиенғали Тілепбергенұлы басқа тілдегі «намалеваться» (қиқа-шиқа етіп шимайлау) сөзінен тілімізге ыңғайлап «намалнай»-ды жасаған сияқты деп болжаймыз. Шынында да, сатиралық суреттемеде өлең өлкесіне қол созып, ақ қағазды шимайлап жүрген талапкерлер жайында сөз болады. Жиенғали енгізген «намалнай» осы қалпында-ақ «графоман»-мен тетелесіп, сол мағынасында тіл үйіріміне еніп кеткелі тұрғандай.

Жазушы Жиенғали туған өңірде «намалнай»-ға ұқсас «пәгөрнай» деген айтылым кездеседі. Бұл да орыстың қазақыланған сөзі. Адамның түр-келбетін сипаттау кезінде ауызекі тілде көбірек қолданылады. Бұрынғы өткен адамдар әлде бір бейтаныс жан туралы сұрағанда, «пәгорнайы қалай екен?» деп екеуара әзіл аралас тіл қатысатын. Шамалауымызша, бұл «фигурный» сөзінің бет-пішінді, түр-тұлғаны бейнелейтін мағынасына таяу келеді. Тілде осындай сөздердің де тізбесі болуы керек деп ойлаймыз.

Сондай-ақ көп қолданылмайтын, ұмытыла бастаған «шартнама» деген сөз бар. Оның мағынасы нақты көрсетілмеген. Бұл сөзді көбіне «шариғаттың шартнамасы» деп ұғыну арқылы қабылдаймыз. Мұсылмандық түсінікте мұның мәні қағидалар жиынтығы түрінде ашылады. Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында осы «шартнама» сөзі баршаға белгілі «договордың» қазақшасы ретінде қолданылды. 1929 жылы шыққан «Коллективтік шартнама және оны жасау реті» деген кітап бар.

Кейін «договор» «шарт» болып бекітіліп, әрі қарай сол тұрғыда іске қосылған шақта, «шартнама» «ойыннан тыс» қалып қойды. Беріректе «контракт» сөзіне балама табу қиындау соққан кезде, ресми аударушылар үйреншікті қазақы әдетпен оны «келісім-шарт» деп қос сөзбен қазақшалай салды. Ал «шартнама» тап осы «контрактіге» сұранып-ақ тұр еді. Сөйтіп, өткен мұраға көз салмау, ұрпақтар арасындағы рухани байланыстың үзілуі тіл қойнауындағы кәдеге асатын бір жәдігерлікті жол шетіне шығарып тастады. Екі сөзден құралған жасанды «келісім-шарт»-ты қайта бекітіп, бұдан былай «шартнама» үлгісін кеңінен пайдалануға болар еді деп

ойлаймыз. Сонда «шарт» пен «шартнама» «ағайынды қоңыр қаздай» бір қорада тұрар-ды.

Өткен кезеңдердің тасқа басылған дүниелеріне көз жүгіртіп отырғанда, кейбір сөздердің дәл баламасын табу әудемде бола қалмағанын аңғаруға болар еді. Соның бірі «қант қызылшасына» (сахарная свекла) байланысты. Аударушыларға «свекла»-ның қазақшасын табу біраз қиындық тудырған тәрізді. 1932 жылы оны «леблеме» деп аударыпты, сөйтіп, «Қант леблемесі (свекла) егісін күтіп өсіру жөнінде нұсқау» деп аталатын қазақша кітапша шығыпты. (Бүгінгі қолданыста «леблеме» - асқа қосатын жемісті өсімдік екені белгілі). «Леблеме»-нің «қызылша» емес екендігі белгілі болған соң, қайтадан «свекла» қолданыла бастаған сияқты. Сөйтіп, 1933 жылы «Жемдік сибөкла ұрығын егу мәселесі» деген кітапша жарық көріпті.

Бұл мысал лайықты балама табудың оңай еместігін, термин сөздің аяқ астынан тумайтынын көрсетсе керек. Техникалық дақыл болып саналатын, негізінен мал азығындық мақсатта пайдаланылатын «қант қызылшасының» осы аудармасы, бір жағынан, аталмыш өнімнің бұрын қазақ егіншілігінде дәстүрлі болмағанын, соған сәйкес ұлттық атауы сақталмағанын аңғартатын тәрізді. Демек, балама жасау кезінде тарихи негіздерге жүгінудің орындылығы осыдан көрінеді.

Терминнің мәнін табиғат құбылыстары айқындап беретін сәт те болады. Таяуда болған бұйқой табиғат апаты – жайылған көп судың жайы осы орайдағы қолданыстарымызды ширата түсті. Бірақ баспасөзде болсын, ауызекі әңгімеде болсын, «наводнение», «затопление», «паводок» сияқты сөздер қазақша бір ғана «су тасқыны» деген атаумен беріліп тұрды. Орыс тілінде жоғарыда ұсынылған әр сөздің өз мағынасы бар; соған сәйкес қазақ тілінде де лайықты баламасы болуға тиіс.

Бұл орайда жұртшылыққа жариялысы – топан су. Тілімізде «топан су қаптап...» деген тіркес бар. Ол орысша «потоп» сөзіне сәйкес келеді. Қарапайым ұғымға салып көрсек, су тасиды, су жайылады, су басады, сел болып ағады, бұл өзен-көл суы деңгейінің кенеттен көтерілуінен, арнасынан шығып жайылуынан, қардың, мұздың күрт еруінен, қатты нөсер жаңбырдың салдарынан, т.б. осындай табиғи құбылыстардан пайда болады. Бұлардан басқа, «полая вода» бар, «нагон воды» деген бар, өзіміздің «қызыл су», «жойқын су» бар.

Терминологиялық комиссия әр жылдары әр сала бойынша бекіткенде «наводнение», «паводок», «половодье» терминдерін «су тасқыны» деп тұжырымдапты. «Затопление» ғана «су басу» деп нақты мағынасына сай бекітіліпті (БАҚ қолданысында ол бәрібір «су тасқынына» айналып кете

береді). Ал «паводок» сөзінің әр сала бойынша «су тасқыны», «су тасу», «тасқынсу», «сутасу», «сутасқын» сияқты бекітілген нұсқалары бар екен.

Жергілікті қолданыста судың арнасынан шығып жайылуын «Судың тәпісі шығып жатыр» деп бейнелеу де кездеседі. Бұдан «әпі-тәпі» деген қос сөздің жасалатыны бар. Зат есім тұлғасында «тәпі» суға байланысты емес, тышқан, ақтиін тектес аңдарды аулауға арналған құрал осылай аталады. Соған қарамастан, «судың тәпісі шығып жатыр» деген жағдай суға қатысты және бір құбылысты бейнелеп тұрғаны сөзсіз. Демек, біздің әр жағдайға лайық баламамыз су қозғалысының ерекшеліктері мен қоршаған орта құбылыстарын ескере отырып жасалуға тиіс.

Жалпы осы секілді мәндес терминдерді тиянақтағанда, оларды жинақтап, шоғырландыра қарай отырып, бірін-бірі қайталамайтындай етіп, әрқайсысын (бекітілгендері мен бекітілмегендерін қоса) біріктіре бекіткен жөн.

Аударма арқылы термин туғызу ісінде сөздік құрамды барынша сөйлетіп, жергілікті, кәсіби, т.б. сөздерді, өткен кезеңдегі аударма әдебиеттердің кейбір ізденістері мен қолданыстарын кеңірек пайдаланған жөн. Келтірінді мысалдар соның бір парасы. Сол кезде ұлт тілінде лайықты, тайлас термин табудың жаңа мүмкіндігі ашылады деп пайымдаймыз. Тектес терминдерді қандай салаға тиесілі екендігіне қарамастан, жинақтап, топтап, бірге бекіту практикасы көбірек үстемдік алуы керек.

БЕКІТІЛГЕН ТЕРМИНДЕРГЕ САРАПТАМА ЖҮРГІЗУ НӘТИЖЕСІ

Қарлығаш АЙДАРБЕК*
Бауыржан ЖОНКЕШОВ*

Аңдатпа

Мақалада 1971-2017 жылдар аралығында бекітілген терминдерге жүргізілген сараптама нәтижесі беріліп отыр. Бекітілген терминдер үлкен екі ғылым саласына (қоғамдық-гуманитарлық және жаратылыстану-техникалық ғылымдар саласы) бөлініп, олардың саны анықталды және де шығу тегі бойынша пайыздық қатынастары көрсетіледі. Алдағы уақытта термин бекіту жұмыстарында ескерілуі тиіс ұсыныстары айтылады.

Түйін сөздер: бекітілген термин, мониторинг, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдары терминдері, техникалық, жаратылыстану ғылымдары терминдері, дефиниция, кірме терминдер, ұлт тілінде жасалған терминдер, будан териндер.

Abstract

The article presents the results of a linguistic analysis of terms approved from 1971 to 2017. The approved terms were divided into two main groups based on scientific fields (social and humanities, technical, and natural sciences) with statistical data identified for each. The article provides percentage distributions of terms by origin and suggests adjustments to be considered in future term approvals.

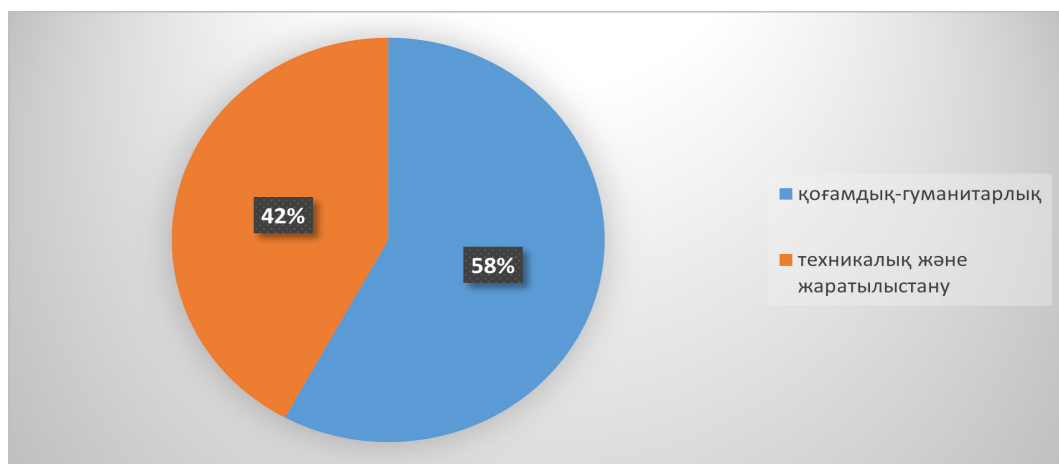
Keywords: approved term, monitoring, terms in social and humanities sciences, technical and natural science terms, definition, borrowed terms, terms formed based on the national language, hybrid terms.

2022 жылдан бастап, ұлттық терминдері жүйелеу және біріздендіру, электрондық терминологиялық қорды қалыптастыру мақсатында Ш.Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы «Бекітілген терминдерге мониторинг жүргізу» жобасы аясында жұмыс тобын құрып, бекітілген терминдерге мониторинг жүргізу жұмыстарын бастаған болатын. Осыған сәйкес, 1971-2020 жылдар аралығында бекітілген терминдер қоры қоғамдық-гуманитарлық, техникалық, жаратылыстану ғылымдары

* Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Түркітану және тіл теориясы кафедрасының доценті, филология ғылымдарының докторы

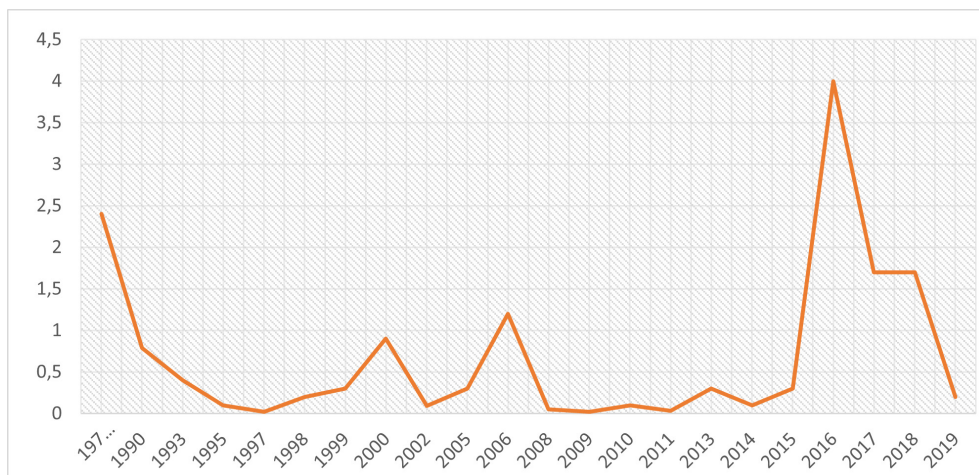
* Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті Жалпы білім беру кафедрасының меңгерушісі, филология ғылымдарының кандидаты

терминдері деп үш блокқа бөлінді. 2022 жылы 1971-2014 жылдар аралығында бекітілген 6039, 2023 жылы 2014-2019 жылдар аралығында бекітілген 8001 қоғамдық-гуманитарлық ғылым терминдеріне мониторинг жасалды. Жұмыс көлемі ескеріле отырып, 2019 жылы бекітілген тек 245 термин ғана қамтылды. 2019 жылы бекітілген аталмыш ғылым саласына жататын терминдер саны әлдеқайда көп екендігін ескертіп қойғымыз келеді. 2024 жылы 1971-2017 жылдар аралығында бекітілген 8023 техникалық және жаратылыстану ғылымдары терминдеріне мониторинг жасалды. Бұл жерде де жұмыс көлемі ескеріле отырып, 2017 жылы техникалық және жаратылыстану ғылымдарына жататын 495 термин ғана қамтылған. Мониторинг жасау жұмысы әлі жалғасады. Біз бүгінгі таңдағы нақты нәтижелерді ескере отырып, 1971-2016 жылға дейінгі аралықта бекітілген қоғамдық-гуманитарлық және техникалық, жаратылыстану ғылымдары терминдерін салыстыра көрсетпекпіз. 1971-2016 жылдар аралығында бекітілгені 17888 термин. Оның ішінде қоғамдық-гуманитарлық саласы терминдерінің саны – 10360 болса, техникалық және жаратылыстану терминдерінің саны – 7528.

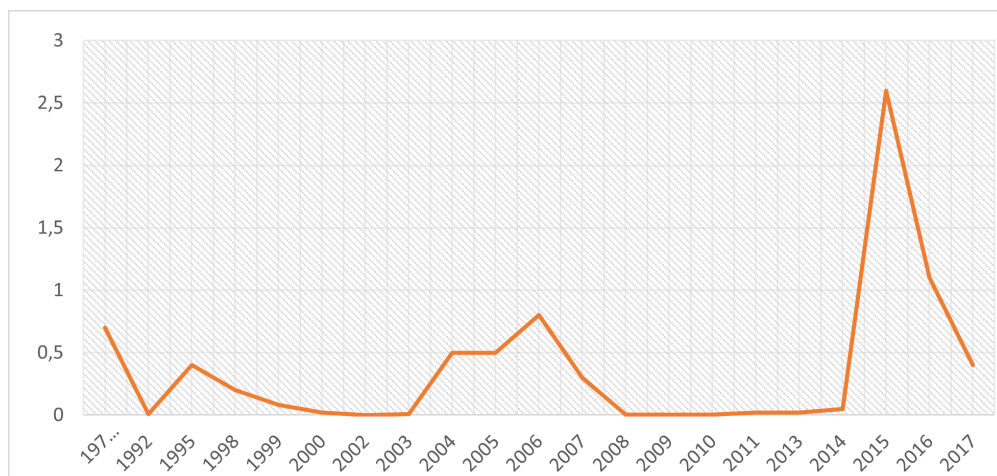
1-сурет. 1971-2016 жылдар аралығында бекітілген терминдердің пайыздық көрсеткіші

1971-2019 жылдар аралығында бекітілген қоғамдық-гуманитарлық сала терминдерінің үлес салмағы төмендегідей: 1971-81 – 2047; 1990 – 79; 1992 – 0; 1993 – 41; 1995 – 10; 1997 – 2; 1998 – 191; 1999 – 293; 2000 – 96; 2002 – 94; 2003 – 996; 2004 – 22; 2005 – 303; 2006 – 1225; 2007 – 0; 2008 – 59; 2009 – 18; 2010 – 108; 2011 – 27; 2013 – 316; 2014 – 112, 2015 – 396; 2016 – 3925; 2017 – 1705; 2018 – 1730; 2019 – 245.

2-сурет. 1971-2019 жылдар аралығында бекітілген қоғамдық-гумманитарлық сала терминдерінің жылдық көрсеткіштері

1971-2019 жылдар аралығында бекітілген қоғамдық-гумманитарлық сала терминдерінің үлес салмағы төмендегідей: 1971-81 – 758; 1992 – 6; 1995 – 456; 1998 – 184; 1999 – 88; 2000 – 17; 2002 – 9; 2003 – 10; 2004 – 480; 2005 – 511; 2006 – 865; 2007 – 275; 2008 – 2; 2009 – 5; 2010 – 5; 2011 – 22; 2013 – 25; 2014 – 51, 2015 – 2643; 2016 – 1116; 2017 – 495

3-сурет. 1971-2017 жылдар аралығында бекітілген техникалық және жаратылыстану сала терминдерінің жылдық көрсеткіштері

Келтірілген суреттерден байқағандарыңыздай 2015, 2016 жылдары бекітілген терминдердің саны күрт өскен. 2015 жылы техникалық және жаратылыстану ғылымдарының терминдері шекті деңгейге көтерілсе, 2016 жылы керісінше қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарының терминдері көптеп бекітілген.

Жоба аясында 1971-2019 жылдар аралығында бекітілген 22063 терминнің барлығына төмендегідей үлгіде дефиниция берілді. Сонымен бірге терминнің қай тілден шыққандығы анықталып, салалық белгілері қойылды және де бекітілген жылдары көрсетіліп, тілде қолданылып жүрген нұсқалары келтірілді.

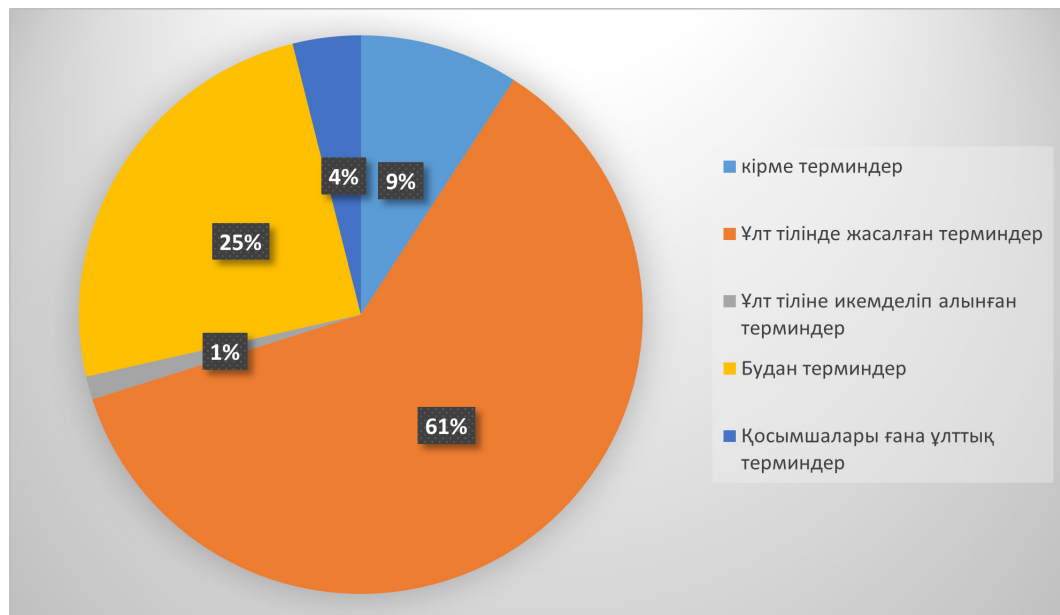
1	Орысша	абонентская задолженность	абонентская плата	абонентский отдел
2	Этимологиясы	франц. abonner – «жазылу»	франц. abonner – «жазылу»	франц. abonner – «жазылу»
3	Қазақша	абоненттік берешек	абоненттік төлем	абоненттік бөлім
4	Бекітілген жылы	2015	2015	2015
5	Термин саласы	экон. (инновация, индустрия)	экон. (инновация, индустрия)	ісжүрг. (инновация, индустрия)
6	Термин құрылымы	тіркесті термин	тіркесті термин	тіркесті термин
7	Терминнің қолданыстағы нұсқалары	тіркесті термин	абоненттік төлем; абоненттік төлемақы	абоненттік бөлім
8	Термин дефинициясы	Абоненттің төлеу мерзімі өткен өзіне ұсынылған қызметтерге ақы төлеу міндеті.	Қызметтердің кейбір жиынтығын талап етуге құқық беретін бекітілген төлем.	Клиент болу туралы шешім қабылдауға көмектесу үшін әлеуетті клиентке ұсынылатын сервис.

Кесте – 1. 1971-2019 жылдар аралығында бекітілген қоғамдық-гуманитарлық сала терминдеріне жасалған мониторинг жұмыстарының үлгісі

Жалпы тіліміздегі терминдерді ұлт тілінде және шеттен енген терминдер деп екі үлкен топқа бөліп қарастыруға болады. Мұның аралығында ұлт тіліне икемделіп алынған терминдер, бұдан терминдер, қосымшасы ғана ұлт тілінде жасалған терминдер деген де топтарға бөліп көрсетуге болады. Осыған сәйкес, 1971-2016 жылдар аралығындағы бекітілген терминдерге мониторинг жүргізу барысында олардың үлес салмағы төмендегідей болды:

Кірме терминдердің үлес салмағы: 1633;

Ұлт тілінде жасалған терминдердің үлес салмағы: 10904;
 Ұлт тіліне икемделіп алынған терминдердің үлес салмағы: 240;
 Бұдан терминдер: 4413;
 Қосымшалары ғана ұлттық терминдер: 698.

4-сурет. 1971-2016 жылдар аралығында бекітілген терминдердің шығу тегі бойынша көрсеткіштері

Кірме терминдер деп кез келген шеттен енген терминдердің көбінесе, орыс тілінің заңдылықтарына бағындырыла отырып, орыс тілімен бірдей айтылып, бірдей таңбаланған терминдерді танымыз. Мысалға: *абберация – абберация, абдикация – абдикация, аболиционизм – аболиционизм, абонемент – абонемент, абсолюция – абсолюция, аваль – аваль және т.б.*

Ұлт тілінде жасалған терминдер қатарына терминжасамның өнімді тәсілдерінің бірі калька тәсілі арқылы жасалған терминдерді жатқызамыз: *автобиография – өмірбаян, автономное учреждение – дербес мекеме, авторитет – бедел, агитация – үгіт, адаптационные услуги – бейімдеу қызметтері, административная дееспособность граждан – азаматтардың әкімшілік әрекет қабілеттілігі, административная опека – әкімшілік қамқорлық, административная процедура – әкімшілік рәсімдер және т.б.*

Жұмысымызда ұлт тіліне икемделіп алынған терминдер деп шеттен

енген терминдердің қазақ тілінің фоно-морфологиялық заңдылығына сәйкес қабылданған терминдерді танимыз: *досудебное производство* – **сотқа дейінгі іс жүргізу**; *знак товарный* – **тауар таңбасы**; *национальный реестр идентификационных номеров* – сәйкестендіру **нөмірлерінің ұлттық тізілімі**; *отправление почтовое* – **пошталық жөнелтілім, пошта жөнелтілімі**; *международные счетно-денежные единицы* – халықаралық **шот-ақша өлшемдері**; *основная сумма долга* – **борыштың негізгі сомасы** және т.б.

Будан терминдер дегеніміз бір немесе бірнеше сыңары өзге тілден қабылданған, келесі сыңарлары төл терминдерден тұратын бірліктер. Мысалға: *абсолютная ответственность* – **абсолюттік жауапкершілік**, *абстракция данных* – **деректер абстракциясы**, *аванпроект* – **аванжоба**, *авиационная безопасность* – **авиация қауіпсіздігі**, *автороведческая экспертиза* – **автортанушылық сараптама**, *агентский договор* – **агенттік шарт**, *адвокатская тайна* – **адвокат құпиясы** және т.б.

Қосымшалары ғана ана тілімізден алынған терминдерді будан терминдер қатарына жатқызуға болады. Бұлардың жасалу табиғаты: түбірі өзге тілден өзгеріссіз қабылданған, тек қосымшалары ғана қазақ тілінде кездесетін терминдер. Мысалға: *абсолютное вето* – **абсолюттік вето**, *авторитаризм* – **авторитарлық**, *агентство* – **агенттік**, *аккредитация* – **аккредиттеу**, *актирование* – **актілеу**, *амбициозность* – **амбициялылық**, *архивист* – **архивші** және т.б.

Мониторингте будан өзге бекітілген терминдерге құрылымдық талдау да жасалған. Терминдер түбір, туынды, күрделі, тіркесті, сипаттамалы, қысқарған деп топтарға бөлініп, саны анықталды.

Сонымен, бекітілген терминдерге мониторинг жасау барысында мынадай қорытынды жасадық:

- терминнің терминологиялық жүйе саласына қатысы көп жағдайда ескерілмейді;
- термин білдіретін ұғымның бірмағыналылығы мен дәлдігі терминологияға ғана тән, оларды бекіту барысында аталған талап қатаң сақталуы қажет;
- жүйелілік: кез келген термин белгілі бір терминологиялық жүйеге жатады, термин өз мағынасында онда қолданылатын параметрлерге негізделеді;
- тілдік дұрыстық: аталымдардың кез келген түрлері мен категорияларының белгілі бір үлгілеріне сілтеме жасау заңдылығына негізделген сөзжасамдық құралдардың дұрыс қолданылуына мән беріліп, ол терминдерді бекіту барысында ескерілуі қажет;
- қолданылуы немесе жұмсалымдық критерийі: қолданыс жиілігі тек заңдастырылған түрде (ресми құжаттарда) ғана реттеледі, алайда кей ғылыми

дискурстардағы қолданылу басымдылығы ұлттық дәстүрмен, ауызша кәсіби тілдесіммен тікелей байланысты ерекшеліктер де ескерілуі керек;

- тілдік бағдар: кірме термин мен ана тілінің негізінде жасалған терминнің арасында орын алатын түрлі жағдайларда ұғымды таңдау маңызды. Жүйелі тәсілдің қолданылуы ерекше мәнге ие, өйткені онсыз терминологияның ұғымдардан ажырауы көбейе береді. Сол себепті де лингвистикалық стандарт – терминдердің құрылымы мен семантикасының арақатынасын, лексикалық бірліктің мазмұн межесі мен тұрпат межесінің байланысын қамтамасыз ететін құрал.

Х. ДОСМҰХАМЕДУЛЫНЫҢ АУДАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ТЕРМИНДЕРІ

Еркінгүл СОЛТАНАЕВА*

Аңдатпа

Мақала дәрігер, тарихшы, тілші, әдебиеттанушы, ғылым Х. Досмұхамедұлының профессор Ю. Вагнерден аударған «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер» атты кітаптабының аударылу ерекшелігін талдауға арналған. Ол Алаш қайраткерлерінің пән сөздерін аудару туралы ұстанымдарын қолдағаны мысалдар арқылы дәйектелді. Аударманың жақсы шығуының себебі полиглоттық қабілеті бар Х. Досмұхамедұлы ана тілімен қатар латын, түрік, парсы, неміс, француз, орыс тілін терең білуімен және медицина саласындағы аялық білімінің болуымен түсіндіріледі. Аудармашы қолданған әдіс тәсілдер сараланып көрсетіледі. Аудармашы ХХ ғасыр басындағы аудиторияның өзгешелігін ескеріп, сол қоғам үшін икемдеп адаптациялық тәржіма стратегиясын пайдаланғаны мысалдармен көрсетілді. Бұл аударма кітаптар қазақ ғылымының салаларын арнайы лексикамен байытып, шәкірттердің көзін ашуға септігін тигізген.

Түйін сөздер: түпнұсқа, аударма, адаптациялық тәржіма, эквивалент, Алаш қайраткерлері.

Abstract

The article is devoted to the analysis of the specifics of the translation of book by Professor Yu. Wagner “Stories about how plants live and work” translated into Kazakh by a doctor, historian, literary critic, scientist Kh. Dosmukhamedov. In the translations of these books, Kh. Dosmukhamedov defended the positions of Alash figures regarding the translation of terms. Adequate translations by Kh. Dosmukhamedov are conditioned not only by mastery of his native and Russian languages, but also by his mastery of background medical knowledge. The methods and techniques used by the translator when translating terms are analyzed. Kh. Dosmukhamedov, taking into account the specifics of the audience of the early twentieth century, used an adaptive translation strategy. These translated books enriched the branches of Kazakh science with special vocabulary and helped educate students.

Keywords: original, translation, adaptive translation, equivalent, Alash.

* Орду университеті Ғылым және әдебиет факультеті Түрік тілі мен әдебиеті бөлімінің доценті, филология ғылымдарының докторы, Орду / Түркия, turk bilimci@gmail.com, huseyinildiz@odu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8055-7946

XX ғасыр басында қазақ қоғамы ғылыми негізді ағартушылық еңбектерге зәру еді. Сол себепті Алаш қайраткерлері бізді қоршаған құбылыстар туралы, олардың физикалық және биологиялық қасиеттерін түсіндіретін жаратылыстану бойынша еңбектерді басып шығаруға ден қойды. Мәселен, зоолог, ғалым Ю. Вагнердің «Госиздаттың» Берлин баспасынан шыққан «Начатки знания» кітаптары қазақ тіліне аударылып, 1924 жылы Ташкенттің «Түркістан мемлекет» баспасынан «Денелеріміздің түзелуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер», «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер», «Ауа туралы әңгімелер», «Су хақында әңгімелер», «Жердің жаратылысы жайындағы әңгімелер», «Жануарлар туралы әңгімелер» деген атпен жеке бірнеше кітап түрінде араб графикасымен жарияланды. Бұл кітаптар ең әуелі танымдық мақсаттарды көздеді. Осы кітаптар арқылы Алаш зиялылары оқырман санасында әлемнің ғылыми-жаратылыстанушылық картинасын құрып, табиғаттың заңдылықтарын түсіндіруге тырысты. Аудармашылар М.Әуезұлы, М. Есболұлы, Х. Досмұхамедұлы, Ә. Байтасұлы болды.

Профессор Ю. Вагнердің екі кітабын «Денелеріміздің түзелуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер» және «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелерді» қазақ тілінде сөйлеткен – аудармашы Х. Досмұхамедұлы. Екі еңбектің кирилл қаріпіндегі үзінділері 2003 және 2008 жылдардағы «Таңдамалы» жинағында, ал толық нұсқасы 2017 жылы Х. Досмұхамедұлының «Еңбектері: Бірінші том. Жан саулығы» кітабында берілген [1].

Ю. Вагнер кітабының ерекшелігі – мұнда негізінен ғылыми салалық, танымдық мәтіндер топтастырылған, ал ғылыми салалық мәтіндерде тұжырым нақты, баяндау анық, арнайы салалық терминдер мол болады, дегенмен автор оларды барынша қарапайым, жеңіл тілмен балаларға арналған әңгімелер түрінде берген. Сол себепті мәтінде кейде көркем-әдеби стильге тән экспрессивті лексика, тыңдаушыға қайырыла сөйлеу, кей жерінде жеке өмірінен алынған әсерлер мен тәжірибелер, кей жерінде балаларға мысалдап айтылатын тағылымдық ойлар да кездеседі.

Мәселен, адам ағзаларының жұмысы туралы айтылатын бөлімінде: *«Чем дружнее их работа тем лучше живется всем им, совершенно так, как и среди людей: чем дружнее работа людей, тем быстрее и лучше спорится дело. Там где нет дружбы – дело не спорится, а порой и вовсе останавливается. Тяжело смотреть на семью где нет согласия, где один другого не слушает, один другому не помогает. Все идет кривь и вкось. А придет беда – никто друг-друга не поддержит, никто друг-другу не подаст совета. Не так в доброй, согласной семье. Наши органы можно сказать составляют одну тесную согласную семью»* [2, 60], - деп айтылады. Бұл мәтінді аудармашы: *«Бұлар да*

адам секілді, «алтау ала болса, ауыздағы кетеді, төртеу түгел болса, төбедегі келеді» деген мақалды осы орында келтіруге лайық-ақ. Біздің мүшелеріміз тату тұрған бір үйдің адамдары секілді» [1, 348], - деп аударады. Түпнұсқада бұл мақал жоқ, әрине. Аудармашы төрт сөйлемге мақалды мазмұндық балама ретінде қолданады. Мұнда Алаш қайраткерлерінің аударылатын кітаптың танымдық мазмұнымен қоса, тәрбиелік мәніне де ерекше көңіл бөлгенін көруімізге болады.

«Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер» кітабында да жалпыадамзатық құндылықтарды насихаттайтын тұстары көп. Мәселен, тұқым шашуға жарамайтын өсімдіктерді автор адамдармен салыстырып: «*Это «пустоцветы» которые не приносят семян. Бесплезного много болтающего и ничего не делающего человека тоже зовут «пустоцветом». Он похож на махровый цветок без тычинок и пестиков. Пользы от него как от махрового цветка – никакой. Впрочем, махровый цветок приносит хоть ту небольшую пользу, что украшает наш сад»* [3, 218] дейді. Қазақша: «*Бұндай шешекті кербез (сал) шешек деп атайды. Бұлар дән бермейтін бос шешектер. Пайдасы жоқ, дым істемейтін, мылжың кісінің көбі де кербез, сал болады. Бұларда қамшысы, тұқымдығы жоқ шешекке ұқсас кербез шешектен де, сал адамнан да келетін пайда шамалы. Кербез шешектің пайдасы аз болса да, бауымызды көркейтеді*», - деп береді аудармашы. Аудармашы «тычинка, пестик» терминдерін «қамшысы, тұқымдығы» түрінде берген. Қазір жаратылыстану пәндерінде «аналығы мен аталығы» терминдерін қолдану қалыптасқан [4, 161].

Салалық мәтіндерде маңызды нәрсе – терминология. Бұл туралы К. Аханов: «*Ғылым мен техникада терминдердің мәні күшті. Ғылым мен техниканың белгілі бір саласын меңгеру үшін сол салаға тән терминдердің мағынасын, ғылыми мәні мен білдіретін ұғымын жете түсіну қажет*», - дейді [5, 161]. Сондықтан салалық мәтіндерді аударудағы аудармашы күзiреттiлiгi алдымен оның өз тiлiн жетiк бiлуiмен, содан кейiн шет тiлдiк кодтарды, яғни өзге тiлдiң грамматикасын, лексикасын, идеоматикасын, мәдениетiн бiлуiмен қатар, сол сала бойынша аялық бiлiмiнiң болуымен де анықталады. Бұл жағынан келгенде аудармашы Х. Досмұхамедұлының тек аудармашы ғана емес, Санкт-Петербург Императорлық әскери медицина академиясының түлегi ретiндегi дәрiгерлiк бiлiмi, саяси-қайраткерлiк iстерi, лингвист, әдебиеттанушы, тарихшы ретiндегi еңбектерiнiң болуы, яғни жан-жақты бiлiмi аударма сапасына едәуiр әсер еткен.

Х. Досмұхамедұлының еңбектерiнiң толық жинағын жинақтап шығарушы ф. ғ. д., профессор Ғ. Әнес: «... *Х. Досмұхамедұлы – бiлгiр түрктiтанушы, тiлшi галым. Сондықтан да оның терминтүзушiлiк, қызметiн жай сала маманының*

ділгірлігінен ғана туған құбылыс деп емес, ерекше жауапкершілік жүктеген, тіл қамы мен қамытын қоса сүйреген лингвист еңбегі деп бағалаған орынды», - дейді [5, 5].

Оның үстіне Алаш қайраткерлері 1922 жылы қазақ-қырғыз мәдениетін көркейту үшін «Талап» қауымын құрып, сол қауымның алдына қойған мақсаттарының бірі ретінде «Қазақ қырғыз халқының тілін, ғылым атауларын (терминология) һәм басқа мәселелерді тексеру» деп белгілеген еді. Басқарманың төбе ағасы – Х. Досмұхамедұлы. Бұл аудармашының термин мәселесіне кәсіби түрде келіп отырғанын аңғартады. Баспасөз беттерінде жарияланған көптеген мақалаларынан ғалымның аудармадағы ұстанымын айқын көруге болады. Мәселен, «Ақжол» газетінде жарияланған «Терминология хақында» деген мақалада Х. Досмұхамедұлының съезге дайындаған баяндамасының 27 тезисі жарияланған. Соның 8-тезисінде былай делінген: *«Елден Еуропа мәдениетімен, Еуропа білімдерімен таныстыру үшін қолданған терминдерінің халыққа түсінікті, елдің ішіне жылдам сіңімді келуі керек»* [7, 156]. Мұнда аудармашы ең әуелі аударма адресатын, яғни аударма тұтынушысын ескеріп, кім үшін жасалып жатқанын көзден таса қылмайды. Түпкі мақсат – ел ішіне жаңа білімді жеткізу. Екінші мәселе – қалай жасалуы керек деген мәселе.

Қалай жасалуы керек деген сауалға жоғарыда аталған баяндаманың 11-тезисінде: *«Терминдер үшін арнайы халық қолданған сөздерден туынды сөздер шығаруға болады», -* деп жеткізеді. Бұл тұжырымды өз аудармаларында сәтті қолданып, ана тілінің өз мүмкіндіктерін сарқа пайдалану керегін топшылайды. Сондықтан кей терминдерді жасауда лексика-семантикалық тәсілдің көмегіне жүгінеді. Бір немесе әртүрлі сөз таптарына жататын бірнеше морфемалардан құрап, бір ұғымды беретін жаңа термин сөздерді жасайды. Мәселен, корневые волоски – көрсабақ, углевод – көмірсу, устье – тән-тесік деп береді. Өсімдіктердің газ алмасу мүшесі, көзге көрінбейтін кішкентай тесіктер орысша «устье» деп аталады, егер тура аударсақ, «ауыз» немесе «ауызша» деген мағынаны береді, аудармашы бұған да «тән-тесік» деген әдемі, айтуға жеңіл балама ойлап табады [4]. Қазір ботаника, биология, химияда «устье» термині «тыныс саңылауы» деп алынған, ал көмірсу термині белсенді қолданылып жүр.

Х. Досмұхамедұлы қазақ тілінде атауы жоқ, бірақ соған ұқсас ұғымның баламасын сәтті табу арқылы халық тіліне жаңа мағынасымен жаңа терминдерді көптеп енгізді, олар осы кезде тілімізге сіңісіп кетті. Соның бірі – үлдір немесе үлдірік сөзі. Өз аудармасында үлдірік сөзін пленка сөзіне балама ретінде қолданады. *«Талдан салбыраған «үлдіріктерді» байқағаныңыз*

бар ма? Арпаның масағындағыдай үлдірегінде уақ шешектердің жиынтығы. Осындай салбырап тұрған шешектер жиынтығын «сырға» деп атайды» [1, 398]. Ертеде үлдірік деп қойдың керіп, кептірілген қарынын атаған екен. Сонда ол қарын пленка секілді күн көзін өткізетіндей жұқа болады. Қазақ тілінің екі томдық түсіндірме сөздігінде «үлдіреу» сөзі бар. Үлдіреу (етістік) – қолдың, т.б. терісі жұқарып, ісіп күлдіреуі [7, 436]. Қазіргі кезде пленканы немесе полиэтилен целофандарын үлдір деп дұрыс аударып жүр.

Кей жағдайда аудармашы эквиваленті жоқ лексиканы аударып әуре болмайды, ол өзге тілден алынған кірме сөздерді тіліміздің фонетикалық заңдылықтарына сәйкестендіріп қолданады. Мәселен, микроскоп – мекрескеп, зонтик – зэнтүг, крахмал – крақмал, эмаль – емел, гемоглобин – гемегілебен, лейкоцит – лейкесит, бактерия – бактер секілді бірқатар терминдерді осы тәсілмен берген. Бұл туралы ғалым «Шолпан» журналында жариялаған «Қазақ тілінің сингармонизм заңы» атты мақаласында: «Жат сөздерді қолданғанда тіліміздің заңымен өзгертіп, тілімізге лайықтап алу керек», - дейді. Яғни ғалым ретіндегі ұсыныстарын аудармашылық тәжірибесінде ұстанғанын көреміз [8, 115].

Бақша өсімдіктерін: свекловица – ләблеме, фасоль – лобия, горох – бұршақ (нокат), картофель – картоп, репа – шалған, ячмень – арпа деп аударады. Мұнда фасоль сөзінің қазақша атауы берілмеген. Бұл да Алаш қайраткерлерінің ұстанымдарынан туындаған. «Жоғары жолдармен іздегенде терминдер үшін қолайлы сөздер табылмаса, Еуропа білім әдебиетіндегі латын терминдерін қолдануы керек. Бұл заманда артық мәдениет, артық білім Еуропада. Еуропадағы халықтардың қолданған терминдері көбіне латын сөздері. Латын тілі бүтін Еуропаға атақ ғылым тілі болып саналады. Ілгері басып, мәдениетті боламын деген халық бұл заманда латын тілінен қаша алмайды», - дейді 13-тезисінде. Сол үшін фасоль сөзін алмастыруға *Lablab purpureus* дегеннен алынған латын түбірлі лобия сөзін пайдаланады. Ю. Вагнер «Өсімдіктердің тіршілігі мен түзелуі туралы әңгімелер» кітабы негізінен балаларға арнағандықтан деминутив сөздерді, яғни кішірейту, еркелету мағынасындағы сөздерді өте көп қолданады. Аудармашы да оны сәйкесінше қазақ тілінде кішірейту мағынасындағы аффикстерді қосып пайдаланады. Мысалы, стебелек – сабақшық, листочек – жапырақшық, червячок – құртшық, хвостик – құйыршық, корешок – тамыршық, почечка – бүршікшік, пластинка – тақташық, кубик – текшешік деп келтірген [4].

Тағы бір жерінде «Вот какие вещества нужны для растений: азотнокислая известь, селитра, фосфорнокислый калий, горькая английская соль и фосфорнокислое железо» [3, 229] деген сөйлемді қазақ тіліне «Өсімдікке

керек нәрселер мыналар: азотқышқыл әк, хлорлау калий, фосфорқышқыл калий, күкіртқышқыл магnez, фосфорқышқыл темір» түрінде аударарды [4, 274]. Түпнұсқадағы ағылшын тұзы сөзін күкіртқышқыл магnez сөзімен алмастырғанын көреміз. Көмірқышқыл магnez бұл – ағылшын тұзының құрамы. Аудармашының өз жанынан қосқан тіркесі жалпы мәтіннің құрылымына сәтті сіңісіп тұр.

Кейде аударма барысында лексикалық трансформациялар сөз қосып айқындауды қажет ететін тұстары болады. Аудармашы мәтіннің оқырманға барынша түсінікті болсын деген мақсатпен кейде осындай тәсілдерге де жүгінеді. Мәселен, *«Одни клеточки имеют вид крошечных кирпичиков, как клеточки кончика стебля, другие вытянуты в виде тончайших трубочек, как например клеточки в жилках листьев, третьи, наконец, сплющены в виде лепешек или пластинок»* [3, 38] дегенді *«... кейбір хұжайралар тақташық секілді болып қақталынған не сарт наны секілді болып жұмыранған болады»* түрінде аударарды [4, 216]. Мұнда құжайраның формасын көрсетуге алынған лепешка сөзін жай нан емес, түпнұсқада жоқ сарт сөзін қосып айқындап беріп отыр. Аудармашы мәтінді жолма-жол, сөзбе-сөз қайталамаған, бірақ түпнұсқаның рухын айнытпай берген тұстары көп. Мәселен, мына үзінділерге назар аударсақ: *«Вы знакомы, конечно с одувандиком. Кто не знает его желтых цветов, кто не видел тех пушистых шариков, в которых превращаются его цветы, когда она отцвела? Все мы знаем что, если дунуть на такой шарик, то весь он рассыплется, разлетится в разные стороны мелким пухом. Посмотрите на одну из таких пушинок, и вы увидите что она сидит на кончике маленького семечка»* [3, 266].

Аудармасы: *«Бақбақты кім білмейді? Сан шешектен түзілген бақбақтың сары басын кім танымайды? Түбіттей болған бақбақтың ақ сәлдесін кім білмейді? Сәлде – піскен шешектер. Ұрып жіберсеңдер, сәлде бұзылады да құстың мамығындай болып жан-жаққа ұшып кетеді. Мамықтың біреуін қолға алып тексерсеңіз, ұшында жүні бар дән екенін көресіз»* [4, 299].

Егер сөйлемдердің айтылуы бойынша қарастырсақ, түпнұсқадағы бірінші хабарлы сөйлем, аудармада сұраулы болып берілген, бірақ ол екінші сұраулы сөйлемді толықтырып тұр. Түпнұсқадағы екінші күрделі сөйлемдегі ой аудармада қысқа-қысқа екі сұраулы жай сөйлеммен бөлініп берілген. Бақбақтың басын автор «пушистый шарик» деп берсе, аудармашы «ақ сәлде» деп аударған. Американ аудармашысы Р. Лурье мұндай тәсілді «мәдениеттер эквиваленті» деп атаған. Қазіргі ХХІ ғасырдағы қазақ балаларына сәлде сөзіне қарағанда «пушистый шарик» түсініктірек. Бірақ ХХ ғасыр басындағы оқырман үшін сәлде сөзі аударылып отырған құбылысқа әлдеқайда жақындау,

оны әлдеқайда түсініктірек беруге қабілетті еді. Себебі балалар сәлде тағып жүрген адамдарды күнделікті өмірде жиі кезіктіретін.

Яғни Х. Досмұхамедұлы да, жалпы Алаш қайраткерлерінің аудармаға қойған талаптары да, сол талапқа сай жасалған аудармалар да сол заман аудиториясының өзгешелігін ескере отырып, сол қоғам үшін икемделіп аударылған еді. Олар мәтінде берілген ақпаратты оқырман жеңіл қабылдайтындай, дұрыс түсінетіндей етіп адаптациялық тәржіма стратегиясын пайдаланғанын көреміз. В.Н. Комиссаров, Л.Л. Нелюбин, Г.Т. Хухутуни секілді аударматанушы ғалымдар адаптациялық тәржімені аудармашының мәтінді субъективті бұрмалауы емес, тәржіме сапасын объективті түрде жақсартуы деп есептейді [9].

1925 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде Тәшкенттен шыққан 9 аударма кітаптың жайын айтқан рецензия жарияланды. Онда қазақ баласына өте керек осы кітаптардың әрқайсысына жеке тоқталып, қайсысы оқуға жеңіл, қайсысы қазақшаға нашар аударылған, қайсысында жақсы аударылған жерлері «таздың шашындай» екенін, кімдердің «орыс кітабын қазақшалауға шебер» екенін көрсетеді. Мақалада Х. Досмұхамедұлының аудармалары туралы: «Бұл кітаптың қазақшасы артықша түсінікті. Бұл түрлі кітаптың алдыңғысы десек, күнәлі болмаспыз. Жаңылыс басылғандары бар. Кітаптың кінәсі – осы-ақ», - деп баға берілген екен [10].

Х. Досмұхамедұлы Ю. Вагнерден аударған «Денелеріміздің түзелуі мен жұмыс қылуы туралы әңгімелер» кітабы бойынша барлығы биология және химия саласы бойынша 91 жаратылыстану терминін қолданған екен. Оның артерия – артерия, вена – вена, нерв – нерв, плазма крови или сукровица – қан плазмасы, эмаль – емел деген 5 терминді ғана сол күйінде қалдырып, оның өзін қазақ тілінің заңдылығына икемдеп алып қолданады да, өзге 86 терминді аударып қолданады.

Бүгінде жаратылыстану оқулықтарында (белок) ақ заттар – ақуыз, (желчный пузырь) өт дорба – өт қабы, (кислород) қышқылтуым – оттегі, (клапаны) жүрек қақпашығы – жүрек клапандары, (моча) сідік – зәр секілді кейбір терминдер өзгертілген.

Түпнұсқа мәтін мен Х. Досмұхамедұлы аударған мәтіндерді салыстыра отырып, аударма барысында қолданған әдіс-тәсілдері мен пән сөздерін аудару туралы баспасөз бетінде жариялаған мақалаларындағы аудармаға қойған талаптарын өзі де берік ұстанғанын көрдік. Х. Досмұхамедұлы аударған кітаптар қазақ ғылымының салаларын арнайы лексикамен байытып, шәкірттердің көзін ашуға септігін тигізді. Ал аударма және төлтума еңбектерінің ішіндегі көптеген терминдер химия, биология, медицина секілді

жаратылыстану ғылымдарының терминдерінің қалыптасуына ықпал етіп, біразы осы күнге дейін оқулықтарда қолданыста жүр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Досмұхамедұлы Х. Жан саулығы. – А.: Арыс, 2017. – 432 б.
2. Вагнер Ю.Н. Рассказы о томъ какъ устроено и работает наше тѣло. – М.: Типография «Крестнаго Календаря», 1911. – 88 с.
3. Вагнер Ю. Рассказы о томъ какъ устроены и какъ живутъ растенія. – М.: Типография Товарищества И.Д. Сытина, 1901. – 278 с.
4. Досмұхамедұлы Х. Таңдамалы. – А.: Өлке, 2003. – 240 с.
5. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. – А.: Санат, 1993. – 496 б.
6. Досмұхамедұлы Х. Адамның тән тірлігі / Құраст. проф. Ғ. Әнес. – А.: Қазақ тілі, 2019. – 320 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / ред. басқ. І. Кеңесбаев – А.: Ғылым, 1961. – 537 б.
8. Сақ Қ. Алаш көсемсөзі: тіл мәселесі. – А.: Қазақ энциклопедиясы, 2014. – 400 б.
9. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. М.: ЭТС, 2002. Нелюбин Л.Л., Хухуни Г.Т. Наука о переводе (история и теория с древнейших времен до наших дней): учеб. пособие. М.: Флинта; МПСИ, 2006.
10. Мырзағали А. Тәшкенде басылған қазақтың 9 кітабы туралы <https://www.abai.kz/post/101876>.

Бұл мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын АР19679312 «Алаш қайраткерлерінің аударма еңбектеріндегі адамзатқа ортақ құндылықтар» ғылыми жобасы аясында жазылды.

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ГИБРИД ТЕРМИНДЕРДІҢ ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ГРАММАТИКАЛЫҚ (ҚҰРЫЛЫМДЫҚ) СИПАТЫ

Сәрсенбай ҚҰЛМАНОВ*
Бақыт ҚОРДАБАЙ*
Жарас ЕСКЕНДІР*

Аңдатпа

Мақалада он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі» гибрид терминдердің тектанымдық (генеалогиялық) жіктелімі жасалып, статистикалық көрсеткіші анықталды.

Зерттеу нәтижесінде гибрид терминдер төмендегіше жіктелді: а) шет тілі мен қазақ тілі сөздерінен құралған гибрид терминдер; ә) шет тілі сөздерінен құралған гибрид терминдер; қазақ тіліне араб және парсы тілінен ертеде енген терминдер мен сөздерден құралған гибрид терминдер.

Қазақ тіліндегі гибрид терминдер морфологиялық құрамы бойынша төмендегіше топтастырылды: бірігу арқылы жасалған гибрид терминдер; қосарлану арқылы жасалған гибрид терминдер.

Зерттеуде ғылыми әдебиеттерге шолу, компоненттік талдау, жүйелеу, бақылау әдістері қолданылды.

Зерттеуден алынған нәтижелерді салалық терминология мен терминографиядан дәріс курстары мен практикалық сабақтарда қолдану мүмкіндігі зерттеудің практикалық маңыздылығын арттырады.

Түйін сөздер: гибрид терминдер, ұлттық және аралас терминдер, лексиканың гибридтенуі, терминбөлшектер, терминжасам.

Abstract

The article develops a genealogical classification and defines statistical data of hybrid terms in the 15-volume Dictionary of the Kazakh Literary Language.

As a result of the study, hybrid terms were classified as follows: a) hybrid terms consisting of words of a foreign language and words of the Kazakh language; b) hybrid terms consisting only of words of a foreign language; c) hybrid terms consisting of terms and words that have long been included in the Kazakh language from Arabic and Persian languages.

* А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының доценті, Терминология орталығының жетекшісі, филология ғылымдарының кандидаты

* Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты

* Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің докторанты

Hybrid terms in the Kazakh language are grouped according to morphological composition as follows: hybrid terms formed by merging words; hybrid terms formed by adding words.

The research used methods of scientific literature review, component analysis, systematization and observation.

The possibility of using the research results in lecture courses and practical classes on industry terminology and terminography increases the practical significance of the research.

Keywords: hybrid terms, national and mixed terms, hybridization of vocabulary, term elements, term formation.

Жалпы лексиканың гибридтенуі – әлем тілдеріне тән тілдік құбылыс. Ғалым Я. Кортас лингвистикалық зерттеулерде «гибрид» термині алғаш рет К. Вожланың еңбегінде аталатынын айта келе, француз тіліндегі гибрид терминдер туралы мынадай тұжырым жасайды: ([...] олар [гибрид терминдер] жартылай латын және жартылай французша, дегенмен барлық тілдерде гибридтер немесе аралас сөздер көп» [1, 535-536]. Ғалым гибрид терминдерді алғашқылардың бірі болып жіктеген Дарместетер мен Хацфельдтің (1964) жіктемесін келтіре отырып (грек-латын гибридтері (*автоклавты, хлорлы*); грек-француз гибридтері (*бюрократия, антинапа*); франко-латын гибридтері (*несеп-жыныс – génito-urinaire*), осы жіктелімге қатысты «негізінен этимологиялық өлшемдерге негізделген авторлардың жіктелуі (грек, латын және француз элементтері) синхронды/диахронды дихотомиядан туындайтын құрылымдық айырмашылықтарды да, морфологиялық типологияны да ескермейді» дей келіп, өз жіктелімін ұстанады:

- грек элементі + латын элементі (*аэродинамикалық*);
- латын элементі + грек элементі (*спектроскоп*)
- грек элементі + автономды лексикасы бар француз зат есімі (тәуелсіз қозғалыс (*auto-mouvoir – гидронеф*);
- грек немесе латын элементі + құрама элемент (*аэро-биплан*) [1, 536].

Ал неміс ғалымы Э. Хауген гибридті құрылымдарға өз ішінде төл және кірме бірліктер қатысқан сөздерді жатқызса [2, 70], тағы бір неміс лингвистері гибридтену процесін қазіргі сөзжасам модельдеріне сәйкес автохтонды және кірме элементтерді біріктірумен түсіндіреді [3, 102].

Зерттеуші И.М. Сазанец ағылшын тіліндегі гибридтену ұғымы алғаш рет В. Скит, Р. Моррис, О. Есперсен, Б. Грум, О. Эмерсон, Дж. Маккнайт, Дж. Несфилд, А. Кеннеди еңбектерінде аталып, гибридтену мәселесін зерттеу екі бағытта жүргендігін айтады: ағылшын тілінің кірме лексиканы

ассимиляциялауын зерттеу (ағылшын аффикстерін қолдана отырып, туынды сөздердің кірме негіздерден пайда болуы) және сөзжасамдағы кірме аффикстерді қолдануды сипаттау. Сонымен қатар ғалым «гибридтену» құбылысы жайында мынадай тұжырымдар жасайды:

1) гибридтенудің тілдік деңгейі гибридтенуді тек сөзжасам деңгейінде ғана емес, сонымен қатар форма қалыптастыру деңгейінде де қарастыруға болады;

2) гибридтің этимологиялық құрамы:

а) гибридтер ағылшын және роман сөзжасамдық элементтердің тіркесімі ретінде түсініледі;

ә) гибридтер ағылшын және кез келген (тек роман ғана емес) шет тіліндегі сөзжасамдық элементтердің тіркесімі ретінде анықталады;

б) гибридтер әртүрлі топтардың тілдерінен шыққан сөзжасамдық элементтерден тұратын сөздер ретінде қарастырылады, бұл ретте гибридтерге сөзжасамдық элементтері бір топтың әртүрлі тілдеріне жататын сөздерді жатқызуға болмайды (мысалы, ағылшын және скандинавиялық элементтердің тіркесімдері);

в) гибридтер екі немесе одан да көп тілдерден шыққан сөзжасамдық элементтердің комбинациясы ретінде анықталады;

3) гибридтің құрылымы:

а) гибридтер жұрнақ немесе префикс арқылы жасалған сөздер ретінде сипатталады;

ә) гибридтер аффиксация деңгейінде де, сөзжасам деңгейінде де қарастырылады [4, 7].

Ал германистикада гибридтену процесі кірме элементтермен туындайтын (Fremdwortbildung\Lehnwortbildung) сөзжасам аясында қарастырылады да, соған орай «эндогендік» (ішкі шығу тегі) және «экзогендік» (сыртқы шығу тегі) терминдері таралған. Осы ережелерге сүйене отырып, гибридті номинацияның мынадай анықтамасы ұсынылады: гибридті номинация – экзогендік және эндогендік элементтерден құралған номинация [5, 144-145].

Орыс ғалымы Д.С. Лотте өзге тілдік элементтерді қолдана отырып жасалатын терминдерді *гибрид терминдер* деп атайды. Ол кірме терминдерді түпнұсқа және аударма терминдер деп екіге бөліп, олардың таза құрамда да, аралас құрамда да келетіндігін жазады. Ғалымның пікірінше, кірме аралас терминдер – «гибрид терминдер» мынадай: *танк-паровоз, метацентрлік биіктік, күштік функция, аккумуляторлық қоректендіру* және т.б. [6, 14].

Қазақ тіл білімінде гибрид терминдер «гибрид», «будан», «қоспа» деп аталып жүр. Терминтанушы ғалым Ш. Құрманбайұлы «гибрид термин» деп бір бөлігі өзге тілден алмасқан, ал өзге бөлігі қабылдаушы тілге аударылған немесе байырғы сөз болып келетін терминдерді көрсетеді [7, 492]. Ал ғалым құрастырған «Терминтану терминдерінің орысша-қазақша сөздігінен» «гибрид» терминінің аудармасы әр нұсқада кездесетінін көруге болады: «Гибридная интернационализация – жартылай халықаралықтандыру, Гибридный термин – будан термин, Гибридо-термин – см. Гибридный термин, Псевдозаимствованный термин – см. Гибридный термин, Смешанное заимствование – см. Гибридный термин, Термин-гибрид – см. Гибридный термин» [7, 592-607]. Бұл мысалдар «гибрид» терминінің қазақ тіліндегі қолданысын біріздендіру қажеттігін көрсетеді.

Ғалым Ш. Құрманбайұлының байқауынша, кейінгі 15-20 жыл аралығында жасалған жаңа терминдерді жинап саралау барысында орыс тілі арқылы енген терминдердің латын және грек терминбөлшектері немесе сыңары сақталып, басқа сыңары қазақ тіліне аударылып жасалған будан (гибрид) терминдер көп пайда бола бастаған. Мысалы, *автоұшықшы*, *авиатасымал*, *биоотын*, *бейнекамера*, *бейнефильм*, *дендробақ*, *геосаясат*, *киноұлдір*, *киберқылмыскер*, *микроағза*, *метатіл*, *мотоатқыштар*, *субқоржын*, *радиожиілік*, *фотоайғақ*, *ультрадыбысты*, *этносаясат*, *экожүйе* және т.б. терминдер [7, 910].

Профессор Б. Момынова қазақ тіліндегі гибрид терминдердің төмендегідей моделін ұсынады:

1. Құрылымы бойынша жай сөздер: кірме түбір/негіз + төлтілдік аффикс: *американдану* (американизация), *жаһандану* (түбірі – араб сөзі).

2. Құрылымы бойынша күрделі сөздер: а) кірме түбір/негіз + төлтілдік негіз: *vacuum chamber* – *вакуум-камера* – *вакуум-бөлмеше*; ә) төлтілдік түбір/негіз + кірме түбір/негіз: *ұлттық валюта*, *жабық есік форматы*; б) кірме негіз + кірме түбір/негіз: *инженерлік-әлеуметтік (инфрақұрылым)* [8].

Біз мақаламызда жоғарыда келтірілген жіктелімдерді ескере отырып, қазақ тіліндегі гибрид терминдерге негіз болған тілдерге сүйене отырып, олардың тектанымдық (генеалогиялық) жіктелімін жасап, статистикалық көрсеткішін анықтадық (1-диаграмма).

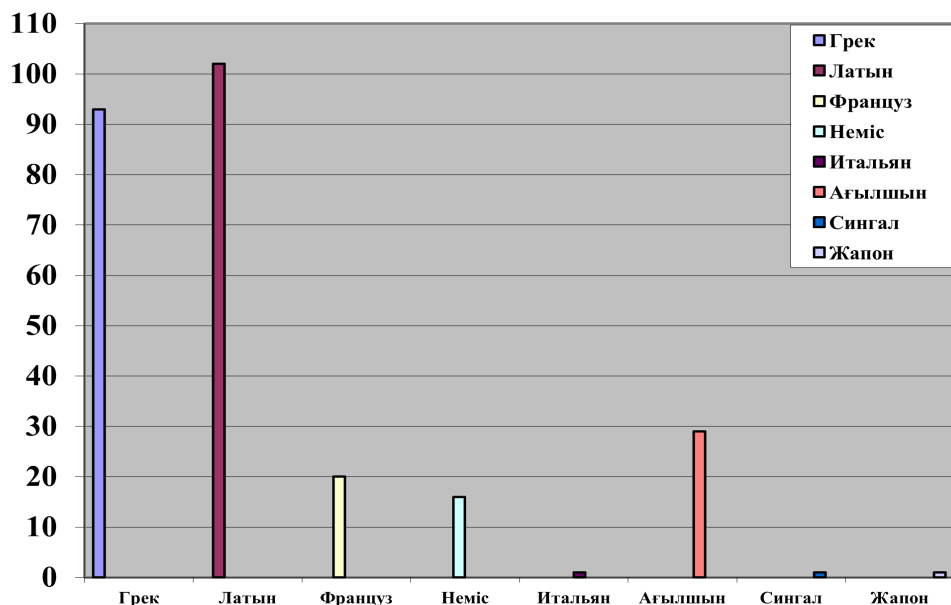

Диаграмма 1. Гибрид терминдердің статистикасы

Қазақ терминологиясында гибрид терминдер шет тілі мен қазақ тілі және шет тілдері терминдерінің бірігуі арқылы жасалған. Мақаламыздың дереккөзі ретінде алынған он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігіндегі» гибрид терминдердің құрамы мен санын анықтадық. Көп томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» шет тілінен енген терминдер өте көп. Солардың ішінде грек, латын, француз, неміс, италиян, ағылшын және т.б. тілдерден енген терминдер жиі ұшырасады. Бұл тілдердің терминдері қазақ және өзге тілдің терминдерімен бірігіп, гибрид терминдерге айналған. Онда тік жақша «[1-тіл + 2-тіл]» белгісі арқылы көрсетілген әртүрлі тілдің терминдерінен құралған гибрид терминдер бар.

Зерттеу нәтижесінде алынған материалдар негізінде гибрид терминдер екіге жіктелді:

- шет тілі мен қазақ тілі сөзінен құралған гибрид терминдер;
- шет тілі сөздерінен құралған гибрид терминдер.

Шет тілі мен қазақ тілі сөздерінен құралған гибрид терминдерге мыналар жатады:

1) грек тілінің терминдерімен біріккен қазақ тілінің терминдері: баросыналық, морфомүсін, макротүтікшелер, микротүтікшелер, биокөкәжсиек, биосаясат, геосаясат;

2) латын тілінің терминдерімен біріккен қазақ тілінің терминдері: *гидроайырғыш, фагоцителлотәрізділер;*

3) ағылшын тілінің терминдерімен біріккен қазақ тілінің терминдері: *сервжетек, сервсызықжол, метатапсырма, микробағдарлама.*

Шет тілдері сөздерінен құралған гибрид терминдер құрамындағы тілдерге қарай былай топтастырылды:

1) грек тілі мен латын тілінің терминдерінің бірігуі: *апофермент, авитаминоз, агрохимия, антивирус, аплацентал, аэроплан, биоиндикатор, биокомбинат, гетеродуплекс, ихтиофауна, моноцентризм, полеовулканизм, эоцид;*

2) латын тілі мен грек тілінің терминдерінің бірігуі: *альтиметр, бальнеология, биатлон, велодром, венерология, glanduloцит, гонобласт, дефектология, диктофон, колориметр, контратип, лингафон, маммогенез, мотодром, мутагенез, осциллограф, пиктограмма, потенциометр, радиоастрономия, радиогеология, синантроп, таксометр, хемосинтез, целлофан, флюорография, фибролит;*

3) грек тілі мен француз тілінің терминдерінің бірігуі: *автопилот, антикоммунизм, аэронавтика, биодеградация, генофонд, магнитометр, мегафон, паралингвистика, проторенессанс, этнолингвистика;*

4) француз тілі мен грек тілінің терминдерінің бірігуі: *газконденсат, газометр, кюритепия, моноплан, патефон, трасология.;*

5) грек тілі мен неміс тілінің терминдерінің бірігуі: *автокран, биостатистика, гидромурфта, геостатистика, хормейстер, электростатика;*

6) неміс тілі мен грек тілінің терминдерінің бірігуі: *бортмеханик, картограмма, картограф, картография, картометрия, кристаллография, курортология, фельдипатоидтар, цинкография;*

7) грек тілі мен голланд тілінің терминдерінің бірігуі: *автоштурман;*

8) грек тілі мен ағылшын тілінің терминдерінің бірігуі: *гидромонитор, монорельс, макромаркетинг, тиристор, электрокар;*

9) ағылшын тілі мен грек тілінің терминдерінің бірігуі: *джеспилит, фильмоскоп, фильмотека;*

10) итальян тілі мен грек тілінің терминдерінің бірігуі: *гальванокаустика, гальванопластика, гальваноскоп, гальваностегия;*

11) латын тілі мен француз тілінің терминдерінің бірігуі: *авиадесант, аудиокассета, мотоэстафета, постмодерн, радиозонд, радиокомитет радиометр, ревальвация;*

12) француз тілі мен латын тілінің терминдерінің бірігуі: *дезактивация, акциз, дезинтегратор, дезинсекция, дезинформация, газолин, детенатор, панно;*

13) латын тілі мен ағылшын тілінің терминдерінің бірігуі: *авиаклуб, демаркетинг*;

14) ағылшын тілі мен латын тілінің терминдерінің бірігуі: *макроэволюция, макроэкономика*;

15) латын тілі мен итальян тілінің терминдерінің бірігуі: *авиакасса, радиогазет, радиокомпас*;

16) француз тілі мен неміс тілінің терминдерінің бірігуі: *терренкур*;

17) француз тілі мен ағылшын тілінің терминдерінің бірігуі: *газойл*;

18) француз тілі мен орыс тілінің терминдерінің бірігуі: *бефстроганов*;

19) ағылшын тілі мен неміс тілінің терминдерінің бірігуі: *тралмейтер*.

Шет тілдері терминдері қосарланып жасалған терминдер төмендегіше топтастырылды:

1) латын тілімен грек тілінің терминдерінің қосарлануы: *радикал-иондар*;

2) ағылшын тілі мен латын тілінің терминдерінің қосарлануы: *медиа-форум*;

3) неміс тілі мен француз тілінің терминдерінің қосарлануы: *обер-лейтенант, штрих-код*;

4) ағылшын тілі мен голланд тілінің терминдерінің қосарлануы: *кают-компания*.

Бір тілден енген кірме терминдердің өзара қосарлану арқылы жасалып енген терминдерге мыналар жатады:

1) латын тілінен: *баланс-нетто, дебет-нота, де-юре*;

2) француз тілінен: *ва-банк, карт-бланш, форс-мажор*;

3) неміс тілінен: *камер-юнкер, лейб-гвардия, унтер-офицер*;

4) ағылшын тілінен: *веб-сайт, кока-кола, клиент-сервер, интернет-провайдер, интернет-сервер, интернет-террор, контент-талдау, кросс-ассемблер, контакт-схема, скэн-код, тайм-чартер, шлем-дисплей, шоп-тур, ноу-хау, поп-арт, поп-музыка, пинг-понг, шоу-бизнес*;

5) сингал тілінен: *бери-бери*;

6) жапон тілінен: *каратэ-до*.

Осылайша, тіліміздегі гибрид терминдерге он бес томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» бойынша жасалған талдау бойынша анықталған гибрид терминдердің морфологиялық құрамы төмендегіше:

– бірігу арқылы жасалған гибрид терминдер;

– қосарлану арқылы жасалған гибрид терминдер.

Сондай-ақ, тілімізге ертеден енген араб және парсы тілінен енген терминдер мен сөздерден құралған гибрид терминдер де ұшырасады. Мұндай гибрид терминдерді жоғарыдағыдай жіктесек, былай болады:

1) парсы тілінің терминдерімен біріккен қазақ тілінің терминдері: *бейәдеп, бейбақ, бейбақыт, бейберекет, бейтарап, бейтәртіп, бейуақыт, бейхабар, бәдбақыт, бәдпизғыл, бәдпарасаттылық;*

2) араб тілі мен парсы терминдерінің бірігуі: *айыппұл, кірекеш, қадірмен, қаһарман, мәмілегер, медеткер, мұсылман, мұбада, қадідан, парыздар;*

3) парсы тілі мен араб терминдерінің бірігуі: *әрдайым, бағзар, әбікәусар, бәддұға.* Соның ішінде:

а) парсының «нама» сөзімен біріккен араб сөздері: *азанама, ғұмырнама, гибратнама, ғарызнама, ғаріпхана, ғасырнама, құбылнама, мағлұматнама, мадақнама, өсиетнама, тарихнама;*

б) парсының «хана» сөзімен біріккен араб сөздері: *ажайыпхана, әжетхана, ғибадатхана, ғаріпхана, қабылхана, қабірхана, кітапхана, қасапхана, мәйітхана.*

Қазақ тіліндегі бірігу арқылы жасалған гибрид, кірме сөздердің алғашқы «префиксі» көбінесе грек тілінен енген болып келеді. Оларға мынадай мысалдарды келтіруге болады:

1. авто-: *автограф, автокран, автопилот, автореферат, автофургон;*
2. апо-: *апомиксис, апоневроз, апофермент;*
3. анти-: *антивирус, антиклин, антилогизм, антиморфон;*
4. антропо-: *антропология, антропогенез, антропология;*
5. актино-: *актинограф, актиноидтер, актинолит, актинометрия;*
6. ана-: *анафаза, анафилаксия, анафора, анахронизм, анаэроб;*
7. астро-: *астробиология, астроботаника, астрология;*
8. аэро-: *аэробтар, аэродром, аэрозоль, аэронромия, аэроплан;*
9. био-: *биоакустика, биоген, биогенез, биография, биогеография, биогеоценоз, биогидросфера, биодеградация;*
10. гидро-: *гидропульт, гидростатика, гидросфера, гидротерма, гидротехника;*
11. гипо-: *гипогликемия, гиподинамия, гипоксия, гипология, гипотермия, гипотония;*
12. гетеро-: *гетерогамия, гетерогенді, гетерография, гетерозигота;*
13. гео-: *геодемография, геодинамика, геология, геомагнетизм, геометрия, геостатистика;*
14. гемо-: *гемоглобин, гемолиз, гемолимфа, гемостаз, гемофилия;*
15. ген-: *генетика, генезис, генотип, геноцид, генофонд;*
16. зоо-: *зообента, зоогеография, зоология, зоотехника, зоопсихология;*
17. изо-: *изобаза, изогамия, изоглосс, изография, изоклиналь;*
18. кардио-: *кардиограмма, кардиография, кардиология;*

19. крио-: *криобиология, криобионттар, криогенез, криогенттік, криогендік, криолитогенез, криолитозона;*
20. микро-: *микрофон, микробиология, микроклимат, микропсия;*
21. мио-: *миоластер, миовирустар, миоглобин, миография, миокард, миология, миоцен;*
22. мета-: *метатеория, метафизика, метаморфоза;*
23. макро-: *макрокосмос, макромаркетинг, макромолекула;*
24. мезо-: *мезозой, мезолит, мезонефрос;*
25. палео-: *палеоантропология, палеоантроптар, палеоботаника, палеовулканизм, палеоген, палеография;*
26. поли-: *полиандрия, полиартрит, поливитамин, полигамды, полигамия, полиглот, полигон;*
27. псих-: *психиатрия, психолінгвистика, психология, психотерапевт;*
28. теле-: *телевизор, телеграмма, телеграф, телеметрия, телемеханика, телеология, телефон;*
29. этно-: *этногенез, этнография, этнолінгвистика, этнология, этнонимика, этноцентризм;*
30. эпи-: *эпибентос, эпидермис, эпизоотия, эпицентр, эпимизий;*
31. эндо-: *эндогамия, эндогенді, эндокринді, эндокринология, эндомизий, эндоосмос, эндопаразит;*
32. электро-: *электролиз, электрометр, электромобиль, электролиттер, электрокар, электроскоп;*
33. экзо-: *экзобиология, экзогамия, экзоподит, экзоцитоз;*
34. фото-: *фотография, фотолиз, фотометр, фоторецепторлар, фотосинтез, фототелеграф, фотосфера, фототерапия;*
35. фит(о)-: *фитоалексиндер, фитобентос, фитогеография, фитогормондар, фитоклимат, фитомасса.*

Қазіргі ұлттық тілдердің терминологиясын халықаралық терминологияның дамуынан бөлек қарастыру мүмкін емес. Қандай да бір ұлттық тілде жоқ жаңа ұғымдарды білдіретін терминдер көбінесе халықаралық терминология құрамынан терминологиялық бірліктерді алу арқылы толықтырылады. Осылайша шығу тегі әртүрлі тілдерден морфо-синтаксистік сөзжасам тәсілдерімен (префикс, жұрнақ, сөздердің бірігуі) жасалған туынды, күрделі туынды немесе күрделі сөз деп анықталатын гибрид терминдерді қарастыру тілдің даму процесін, тілге әсер етуші экстралингвистикалық, интралингвистикалық факторларды бағамдауға ғылыми негіз бола алады. Осы ретте терминологиядағы гибридтену процесі терминжасамдағы өнімді әдістердің бірі болып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Kortas, Jan. (2009). Les hybrides lexicaux en français contemporain: délimitation du Concept, dans Meta. Volume 54, Numéro 3, septembre, 2009, p. 533–550.
2. Хауген Э. Языковой контакт. – Новое в лингвистике. - Вып. 6. – М., 1972. – С. 61-80.
3. Fleischer W., Barz I. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. 4. Auflage; völlig neu bearbeitet von Irmhild Barz unter Mitarbeit von Marianne Schröder. Walter de Gruyter GmbH & Co. KG, Berlin/Boston, 2012. – 484 б.
4. Сазанец И.М. Английский гибризм: производные гибриды : диссертация ... кандидата филологических наук. – Тула, 2008. – 166 с. <http://www.dslib.net/germanskie-jazyki/anglijskij-gibridizm-proizvodnye-gibridy.html>.
5. Озолина М.Н. Термины-гибриды с англо-американскими элементами в современном немецком языке экономики / Преподаватель XXI век, 2 /2007. – С.144-148.
6. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и термиоэлементов. – М: Наука,1982. – 152 с.
7. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. – Алматы: «Сардар», 2014. – 952 б.
8. Момынова Б. Тілдегі гибрид (будан) сөздердің жасалуы және жаңа емле ережелеріндегі жазылу үлгілері. <https://qamshy.kz/article/48420-tildegi-gibrid-budan-sozderdinh-dgasaluy-dgane-dganha-emle-eredgelerindegi-dgazy>.

ЭНДОГЕНДІ ЖӘНЕ ЭКЗОГЕНДІ БУДАН ТЕРМИНДЕР

Ақжібек АХМЕТ*

Аңдатпа

Мақалада қазақ тіліндегі будан терминдерді екі негізгі топқа бөлу ұсынылады: эндогенді будан терминдер – құрамында төл элементі бар, ал экзогенді будан терминдер – тек кірме элементтерден тұратын терминдер.

Түйін сөздер: терминология, терминжасам, будан терминдер, эндогенді будан терминдер, экзогенді будан терминдер.

Abstract

In this article, hybrid terms in the Kazakh language are divided into two main categories: endogenous hybrid terms, which contain native elements, and exogenous hybrid terms, which consist solely of borrowed elements.

Keywords: terminology, term formation, hybrid terms, endogenous hybrid terms, exogenous hybrid terms.

Будан терминдер – тілдегі бар кірме элементтердің қатысуымен пайда болатын жаңа ұғымның атауы. Бұл құбылыс сөзжасам мен этимологияның түйіскен орнында пайда болған. Сондықтан будан терминдердің анықтамасы этимологиялық әртүрлі бөлшектердің немесе төл және кірме бөлшектердің бірігуі деп екі түрлі келтіріліп жүр.

«Будан» түсінігінің анықтамаларын қарастыру бұл терминнің бір мағыналы еместігін көрсетеді. Мәселен, О. Есперсен буданды әртүрлі этимологиядағы элементтерден тұратын туынды сөз ретінде қарастырады және бұл ағылшын тілінің сөзжасамдық жалғауы (қосымшасы) француз сөзіне қосылған сәтте пайда болады деп атап өтеді [1; 39]. Мысалы, the Duke's children тіркесіндегі тәуелдік септіктегі зат есім немесе noblest сөзіндегі сын есімнің күшейтпелі шырайы. Осылайша, О. Есперсен грамматикалық ассимиляция нәтижесінде пайда болатын будандардың морфология саласына қатысты мәселелерін қозғайды. Дегенмен, бұл комбинациялар біздің зерттеуіміздің нысанына жатпайды, өйткені олар жаңа лексикалық бірлікті емес, сөздің грамматикалық формаларын жасайды. Ал кірме түбір морфемалардың ассимиляциясында

* Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, PhD докторант

мысал ретінде әртүрлі тектегі элементтер (түбір және аффикстік морфемалар) жаңа сөз жасау үшін біріктірілген жағдайлар маңыздырақ.

О. Эмерсонның анықтамасы бойынша, бұдан — екі түрлі тілден алынған элементтерден тұратын туынды сөздер. Ол француз және ағылшын тілдерінен алынған элементтерден ең көп бұдан жасалатынын атап өтеді, себебі француз тілі басқалармен салыстырғанда ағылшын тілінің сөздік қорын дамытуға ең үлкен үлес қосқан [2; 137]. Көптеген зерттеушілер бұл фактіні ескере отырып, роман тілдерінің түбірлерінің және ағылшынның төл аффикстерінің немесе ағылшын түбірлерінің роман аффикстерімен қосылуы арқылы пайда болған бұдандарды сипаттаумен шектеледі. А. Бо мен Т. Кейбл, мысалы, француз түбірі мен ағылшын префиксінен немесе жұрнағынан тұратын бұдандар туралы сөз қозғаған [3; 215].

Р. Моррис те бұдандарды ағылшын және роман тілдерінің сөзжасамдық элементтерінің бірігуі деп қана шектейді [4; 65]. Ал Дж. МакНайт бұдан деп түбірі мен аффиксі әртүрлі тілдерден алынған кез келген сөзді атайды [5; 171]. Г. Марчанд бұдандарды екі топқа бөледі: біріншісі, кірме түбірлер мен ағылшын аффикстері қосылған сөздер; екіншісі, ағылшын түбірі мен кірме аффикстерден тұратын сөздер [6; 158-159].

Дж. Несфилд бұданды аралас этимологиялы сөз ретінде анықтайды, бірақ ол тілдік топтарға қатысты қатаң талаптар қояды. Ол, мысалы, герман және роман тілдерінің элементтерінен тұратын сөздерді бұдан деп атайды, бірақ герман тілдерінен шыққан түбірлер мен басқа германдық тілдерден алынған аффикстердің комбинациясын бұдан ретінде қарастырмайды. Мысалы, *fellowship* сөзін бұдан деп есептемейді, өйткені *fellow* түбірі скандинавиялық, ал *-ship* жұрнағы англосаксондық [7; 185].

Көптеген зерттеушілер бұданның этимологиялық құрамына осындай шектеулер қоймайды. Мәселен, Т. Пайлз бұдан деп кез келген екі түрлі тілдің элементтерінен құралған сөзді атайды. Ол мысал ретінде грек және француз элементтерінен құралған *autocade* бұданын келтіреді. И.В. Арнольд пен Л.А. Манерко да бұданды әртүрлі тілдерден алынған элементтерден құралған сөз деп анықтайды [8; 106-107; 9; 53-55]. Э.М. Дубенец бұдандарды түрлі этимологиялық морфемалары бар сөздер ретінде сипаттайды [10; 103].

А. Кеннеди бұдандарды екі немесе одан да көп тілдердің элементтерінің комбинациясы ретінде түсіндіреді және бұл элементтер белсенді қолданылып, тілде ұзақ уақыт бойы болған кезде пайда болатынын айтады [11; 386]. В. Скит бұдандарды әртүрлі тілдерден алынған элементтерден тұратын сөздер ретінде анықтайды. Бұл сөздер префикс немесе суффикс арқылы жасалады,

бірақ күрделі будандар да бар. Оның мысалдары: outcry, unable, lifeguard, beef-eater [12; 430-431].

Қазақ тіл білімінде де будан терминдерге байланысты зерттеулерде будан терминдерінің екі түрін атап өтеді.

«Қазақ тіліндегі будан терминдердің генеалогиялық және грамматикалық (құрылымдық) сипаты» мақаласында зерттеу нәтижесінде алынған материалдарға негізделіп отырып, ғалымдар будан терминдерді екі түрге бөледі:

- Шетел және қазақ тілдерінің будан терминдері;
- Екі шетел тілінен тұратын будан терминдер [13].

Біздің ойымызша екі көзқарастың өзіндік орны бар. Қазіргі неміс лингвистикасында будандастыру құбылысын кірме элементтермен байланысатын сөзжасам аясында қарастырады. Соған «эндогенді» және «экзогенді» будан түрлері қалыптасқан. «Эндогенді» будандар неміс тілінде жасалатын будан атаулар болса, «экзогенді» будандар – өзге тілде будандасып, неміс тіліне енетін сөздер. Сондықтан қазақ тіл білімінде будан терминдерді құрамында төл элементтің болуына байланысты бөліп қарастыруды ұсынамыз.

Эндогенді будан терминдер және экзогенді будан терминдер ұғымдары будан терминологияның әртүрлі этимологиялық негіздерінен туындайтын жаңа жіктемелік жүйе болып табылады. Бұл екі түрдің ерекшеліктерін анықтау үшін олардың құрамындағы тілдік элементтердің шығу тегі басты назарда болады.

Эндогенді будан терминдер

Эндогенді будан терминдер – құрамында кем дегенде бір төл элементі бар, яғни қазақ тілінен алынған сөздермен біріктірілген будан терминдер. Бұл терминдер қазақ тілінің ішкі сөзжасам элементтері мен морфологиялық құрылымдарына негізделеді және шет тілдік компоненттермен бірігіп, жаңа ұғымды білдіреді.

Анықтама: эндогенді будан терминдер – құрамында қазақ тілінің төл түбірі бар, шет тілдік немесе кірме элементтермен қосылған терминдер.

Мысалдар:

1. **Әуебилет** (қазақша "әуе" + орысша "билет") – ұшу билеті.
2. **Бейнекамера** (қазақша "бейне" + ағылшынша "camera") – видео түсіретін құрылғы.
3. **Ішалгебра** (қазақша "іш" + орысша "алгебра") – алгебралық құрылым ішіндегі математикалық жүйе.

Эндогенді будан терминдер көбінесе күнделікті өмірде, ғылымда, техникалық салаларда немесе жаңа технологиялық терминдерді бейімдеу үшін қолданылады.

Эндогенді будан терминдердің қайнар көзі – халықаралық термин-бөлшектер арқылы жасалған будан терминдер. Терминдердің жасалу үлгілері тіліміздің дамуы мен терминологиялық жүйенің кеңеюіне ықпал етіп, жаңа терминологиялық қабаттардың пайда болуына себепші болуда. Осылайша соңғы уақытта төл терминбөлшектердің пайда болып жатқанын көре аламыз. Мысалдар 1-кестеде көрсетілген.

әуе	Әуебилет (ЖАМҚС, 440) Әуевокзал (ЖАМҚС, 440) Әуекеросині (ЖАМҚС, 440) Әуекомпания (ЖАМҚС, 440)
бейне	Бейнеклип (ЖАМҚС, 440) Бейнеконференция (ЖАМҚС, 440 б.) Бейнемагнитофон (ЖАМҚС, 440) Бейнесюжет (ЖАМҚС, 440)
жаңа	Жаңаакадемизм (ЖАМҚС, 442 б.) Жаңаготика (ЖАМҚС, 442 б.) Жаңаидеализм (ЖАМҚС, 442 б.) Жаңаромантизм (ЖАМҚС, 442 б.)
іш	Ішалгебра (ЖАМҚС, 448 б.) Ішбазис (ЖАМҚС, 448 б.) Ішграф (ЖАМҚС, 448 б.) Ішгруппа (ЖАМҚС, 448 б.) Ішмодель (ЖАМҚС, 448 б.)

1-кесте. Төл терминбөлшектер арқылы жасалған будан терминдер

Төл терминбөлшектің пайда болу феномені – бұл тілдің дамуындағы маңызды аспект, оның барысында жаңа терминдер мен ұғымдар қалыптасады. Төл терминбөлшектің пайда болуы – бұл күрделі, көпфакторлы процесс, ол тілдің өміршеңдігі мен мәдени дамуының белгісі.

Экзогенді будан терминдер

Экзогенді будан терминдер – құрамында тек кірме, яғни шет тілдерінен енген элементтерден тұратын терминдер. Мұнда терминдерді жасауда қазақ тілінің төл элементтері қолданылмайды, бірақ бұл терминдер де қазақ тілінің сөздік қорына еніп, тілдің құрамдас бөлігіне айналады. Экзогенді будан терминдер бірнеше шет тілдік элементтердің бірігуі нәтижесінде жасалады.

Анықтама: экзогенді будан терминдер – тек кірме тілдік элементтерден, яғни екі немесе одан да көп шет тілдік бөлшектерден құралған терминдер.

Мысалдар:

1. **Аэрофлот** (грекше "аэро" + латынша "флот") – әуе флотын білдіретін термин.

2. **Психоанализ** (грекше "психо" + латынша "анализ") – психикалық процестерді зерттейтін психологиялық әдіс.

Экзогенді будан терминдер көбінесе халықаралық ғылыми, техникалық, және мәдени ұғымдарды білдіру үшін қолданылады. Олар жаһандық терминологиялық жүйемен байланысып, біртұтас жаһандық лексикамен қатарласып дамиды. Бұл терминдер халықаралық ортада біркелкі қабылданып, бір тілден екінші тілге оңай еруге бейім.

Қорыта айтқанда, эндогенді және экзогенді будан терминдер – қазақ тіліндегі будан терминологияны жіктеудің екі түрлі тәсілі. Эндогенді будандар қазақ тілінің ішкі құрылымымен байланысты болса, экзогенді будандар тек кірме элементтерден құралады. Бұл терминологиялық жүйе қазақ тілінің жаһандану мен терминологиялық дамуға қалай жауап беретінін көрсетеді және әртүрлі салада жаңа ұғымдарды нақты әрі түсінікті жеткізу үшін маңызды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language [Text] / O. Jespersen. - Chicago: The University of Chicago Press, 1982. - 244 p.

2. Emerson O.F. The History of the English Language [Text] / O.F. Emerson. - New York, London: Macmillan, 1935. - 415 p

3. Baugh A.C., Cable Th. A History of the English Language [Text] / A.C Baugh, Thomas Cable. - 3 ed., reprint. - London: New York: Routledge, 1990.-438 p.

4. Morris R. Historical Outlines of English Accidence [Text] / R. Morris. - London: Macmillan, 1899. - 464 p.

5. McKnight G.H. English words and their background [Text] / George H. McKnight. - New York: London: Appleton - Century co., 1923. - 456 p.

6. Marchand H. The Categories and Types of Present-day English Wordformation [Text] / Hans Marchand. - University of Alabama Press, 1966. - 379 P

7. Nesfield J.C. English Grammar. Past and Present [Text] / J.C Nesfield. - London: Macmillan, 1924. - 470 p

8. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка [Текст] / И.В. Арнольд. -М.: Высш. шк., 1986. - 295 с.

9. Манерко Л.А. Этимология английского языка через историю народа Великобритании [Текст]: Учебное пособие / Л.А. Манерко. - Рязань: ИздвоРГПУ, 1998. -272с.

10. Дубенец Э.М. Лексикология современного английского языка:

лекции и семинары [Текст]: Пособие для студентов гуманитарных вузов / Э.М. Дубенец. - М.: «Глосса-Пресс», 2002. - 192 с

11. Kennedy A.G. Current English [Text] / A.G. Kennedy. - Boston: New York: Chicago: London: Ginn, 1935. - 738 p.

12. Skeat, Walter W. Principles of English Etymology [Text] / Walter W. Skeat. - Oxford: Oxford At the Clarendon Press, 1892. - 547 p.

13. Kulmanov S., Kordabay B., Yesskendir Zh., Ashimbayeva N., Bissengali A. GENEALOGIC AND GRAMMATICAL (STRUCTURAL) CHARACTER OF HYBRID TERMS IN THE KAZAKH LANGUAGE/ The scientific heritage No 87 (2022). P. 32-38.

14. Құрманбайұлы Ш. Жаңа атаулар мен қолданыстар сөздігі. / Құраст. Шерубай Құрманбайұлы. - Алматы: ЖК «Тарпанбаева А.Ш.», 2023. - 496 бет.

15. Құрманбайұлы Ш. Қазақ терминологиясы: зерттеулер, оқулық, сөздік, библиография. Алматы: «», 2014.б. - 952 бет.

ХИМИЯ САЛАСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ТЕРМИНДЕРДІ АУДАРУ МӘСЕЛЕСІ

Күлзада БАЖЫҚОВА*
Жеңіс СЫДЫҚБАЕВ*

Аңдатпа

Мақалада химия ғылымындағы негізгі терминдерді қазақшаға аудару мәселелері және осы саладағы жетістіктер мен ұсыныстар қарастырылады. Химия терминдерін қазақ тіліне аудару барысында туындайтын қиындықтар ашып көрсетіледі.

Тікелей аударма жасау немесе шеттілдік терминдерді калькалау арқылы енгізу қазақ тіліндегі ұғымды толық бермейтіндігі, бұл терминологияны қиындатып, ғылыми тілдің құндылығын жоғалту қаупін төндіретіндігі белгілі. Термин мәселесі тек химия ғылымының ғана емес, барлық пәндердің сапалы, түсінікті және ғылыми құндылығын жоғалтпай аударылуы тұрғысынан маңызды болмақ.

Болашақта химия саласындағы ғылыми терминдерді қазақ тіліне аудару – ғылымды қазақша түсіну мен тарату үшін өте маңызды қадам. Сондықтан бұл саладағы жұмысты жүйелі түрде жүзеге асырып, қазақ тіліндегі ғылыми терминологияны тұрақтандыру арқылы еліміздегі ғылымның дамуына үлес қосуға болады деген тұжырым мақалада көрсетілген.

Түйін сөздер: ароматтылық, транслитерация, гетероатом, ғылым, калька, терминология, тотықсыздану, реакция, тілдік сәйкестік, химия.

Abstract

The article discusses the issues, challenges, achievements, and recommendations related to translating fundamental chemistry terms into the Kazakh language. It highlights the importance of careful consideration in translating chemistry terms into Kazakh to avoid misunderstandings caused by some translation difficulties.

It is noted that literal translations or calques of foreign terms do not fully convey the Kazakh concepts, complicating terminology and potentially undermining the significance of scientific language. The issue of terminology is emphasized as crucial not only for chemistry but for all disciplines, as a high-quality, clear, and scientific translation is required.

* Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, м.а. химия ғылымдарының кандидаты

* Алматы Технологиялық университетінің аға оқытушысы, техника ғылымдарының кандидаты

It is stated that translating scientific terms in chemistry into Kazakh is an important step for understanding and disseminating science in the Kazakh language. Systematic work in this area and the stabilization of scientific terminology in Kazakh will contribute to the development of science in the country.

Keywords: aromaticity, reduction, heteroatom, science, calaca, terminology, transliteration, reaction, language identity, chemistry.

Бүгінгі күні тәуелсіз Қазақстан Республикасы ана тілінің жай-күйі мен болашағына ерекше көңіл бөлуде. Мемлекеттік мәртебеге ие болған қазақ тілінің қоғамдық қызметін жандандыру мен қалыптастыру басты мәселелердің бірі ретінде қарастырылуда.

Қазақ терминологиясын түпкілікті қалыптастыру, оған тілдік тұрғыдан түсінік беру және нәтижелерін түрлі салаларға баянды етіп енгізу мәселесі де өзекті болып отыр. Осыған орай, терминология, әсіресе ғылыми терминдер мәселесі, қазіргі таңда үлкен қажеттілікке айналуда және терең зерттеуді талап етеді (Қоқанбаев Ә.Қ., 2014; Аятжан А., 2022; Құрманбайұлы Ш., 1998).

Қазіргі уақытта ғылыми-техникалық білімнің қарқынды дамуы заманауи тілдерде жана сөздердің басым бөлігін (шамамен 90%-ын) арнаулы лексика құрайтынын айқын көрсетуде. Адам қызметінің түрлі салаларына қатысты терминдердің көбеюі жалпықолданыстық сөздер қабатынан әлдеқайда қарқынды жүруде. Осыған байланысты қазіргі таңда жеке ғылым салаларының, атап айтқанда, химия, биология, медицина салаларының терминдерінің саны жалпықолданыстық сөздер санынан едәуір асып түсіп отыр.

Сондықтан химия саласындағы ғылыми терминдерді қазақ тіліне аудару – өзекті әрі маңызды тақырыптардың бірі. Ғылым мен технология саласында қазақ тілінде сапалы терминологияны қалыптастыру ғылыми жетістіктерді кеңінен түсіндіру және оқырманға жақындату үшін қажет (Қайдар Ә., 1993; Айтбайұлы Ө., 1988; Нұғыманов И.Н., 1965).

Қазақ тілінде ғылыми мақалалар мен диссертациялық жұмыстар, оқулықтар жазуда терминдердің қазақша дұрыс аудармасын қолдану қажеттілігі де бар.

Химия саласы бойынша аударылған, химия және химиялық технология саласында көмекші құрал ретінде қолданылатын сөздіктер де бар. Бұл сөздіктер негізінен химия ғылымының жеке салаларына арналған (Қазақша-орысша терминологиялық сөздік, 2000; Б.А. Бірімжанов, С.Т. Омаров, 1969; Н. Нұрахметов, Ш. Шаяхметов, 1992; А. Нұхин, Г. Шәбікова, Х. Оспанов, Б. Сәтбаев, 1993; Л.С. Ибраева, А.К. Сапакова, 2010).

Күнделікті өмірде барлық салада жалпылама қолданылатын сөздер ыңғайына қарай түрлі мағынада жұмсалса, терминдердің басым көпшілігі нақты бір мағынада ғана қолданылады. Сонымен қатар, кейбір терминдер әртүрлі ғылым салаларында мағынасына қарай түрліше қолданылуы мүмкін (ҚазССР Ғылым академиясының хабаршысы, филология және искусство-ведение сериясы, 1961; Қазақстан Республикасының жаңа заңдары, 1992). Атап айтсақ, химия саласында «реакция» термині химиялық заттардың өзара әрекеттесіп, жаңа заттар түзу процесін білдіреді. Қарапайым мысал натрий мен хлор қосылып, ас тұзының түзілуі – бұл химиялық реакция.

Ал психологияда «реакция» термині адамның сыртқы немесе ішкі тітіркендіргішке жауап беруін білдіреді. Мысалы, таңқалу, қуану, қорқу сияқты эмоциялар реакция түрлеріне жатады. Әлеуметтану саласында бұл термин қоғамның немесе әлеуметтік топтың белгілі бір оқиғаға, саясатқа немесе жағдайға деген көзқарасы мен әрекетін сипаттайды. Демек, бір термин әр салада әртүрлі мағынаға ие болуы мүмкін. Осыған байланысты терминдерді аударуда үлкен жауапкершілік талап етіледі.

«Термин» ұғымын екі түрлі бағытта қарастырған жөн. Біріншіден, ол – ғылымның нақты ұғымын білдіретін құрал. Сәтті жасалған термин ғылымның мәнін ашады және оның түсініктілігін арттырады, нәтижесінде ғылыми түсінікті қалыптастыруға ықпал етеді. Екіншіден, термин – тілдің даму кеңістігін айқындайтын маңызды элемент. Бұл – белгілі бір тілдің ғылыми тіл ретінде қалыптасуына негіз болатын басты ұғым. Терминнің дұрыс қалыптасуы сол тілдің дамуына ықпал етіп, оның қолданылу аймағын кеңейтеді. Егер дұрыс аударылмаған терминдер бұрмалаушылыққа ұшырап, соңында қолданысқа енбесе, тілдің жойылуына әкеледі.

Қазіргі кезде халықаралық терминдерді аударуда көптеген түсініксіз аудармалар кездесіп жатады. Мұндай жағдайда, халықаралық терминдерді тым қазақшаламай, олардың ғылыми сипатында мағынасы түсінікті болатындай етіп қолданған жөн. Бұл тәсіл терминдердің дұрыс түсінілуіне және ғылыми тілдің бірізділігіне қолайлы жағдай жасайды. Егер терминнің аудармасы мағына жағынан нақты әрі анық болмаса, оны түпнұсқадағы түрінде қалдыру арқылы ұғымның дәлдігін сақтауға болады.

Мысал ретінде 2006 жылғы Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Мемлекеттік терминология комиссиясы бекіткен кейбір химия терминдеріне тоқталып өтейік.

Гетероатом – ала атом, донорлы-акцепторлық байланыс – алашақ-берешек байланыс және басқа да химия терминдері ғылыми термин ретінде бекітіліп, қабылданған. Алайда аталған терминдердің бұл аудармалары оқулықтарда

және оқу үдерісінде қолданылмайды. Себебі, гетероатом сөзі молекула құрамындағы әртүрлі атомдар деген мағына береді. Ал «ала топ» ғылыми термин ретінде қолдануға келмейді, өйткені мағынасы өзгеріп, түсініксіздікке әкелуі мүмкін. Сондықтан орыс тіліндегі «гетероатом» термині қазақ тілінде де «гетероатом» болып қолданылады. Өкінішке қарай осындай аударылған терминдер көп кездеседі.

Қазіргі ақпараттық технологиялардың дамыған кезінде адамдар Google Translate, Yandex Translate сияқты интернет-аудармашыларын жиі қолданады. Мысалы, онда «ароматические углеводороды» сөзін «хош иісті көмірсутектер» деп аударады. «Ароматты» сөзі алғашында бензол және оның туындыларының иісті заттар құрамында кездесетініне байланысты аталған. Бірақ бензол қатарындағы қосылыстардың иістерінің барлығы да жағымды, хош иісті емес. Бұл атау сол алғашқы шығу тегіне байланысты сақталып қалған.

Алайда бүгінгі күні ароматты қосылыстар иісіне қарай сипатталмайды. Себебі бензол сақинасы жоқ кейбір қосылыстар да бензолға тән қасиетке ие. Олардың ароматтылық қасиеттері белгілі бір ережеге сай сипатталады. Сондықтан «ароматты көмірсутек» терминін аудармай, бастапқы түрінде қалдырған жөн.

Сондай-ақ «реакция восстановления» термині «қалпына келтіру реакциясы» деп аударылады. Шындығында, ол – тотықсыздандыру реакциясы.

Химия терминдерін қазақ тіліне аудару барысында туындайтын негізгі қиындықтар мыналар:

1) тілдік сәйкестік; химияда көптеген халықаралық терминдер бар. Мысалы: «ацетон», «сульфат», «нитрат» және т.б. Осыған ұқсас терминдерді қазақшаға аудару қиынға соғады, себебі олардың түпнұсқадағы мағынасы көптеген тілдерде бірдей қолданылады.

2) техникалық дәлдік; әр терминнің мағынасы нақты және өзгеріссіз қалуы керек. Қате аударылған терминдер ғылымның мәнін бұрмалайды;

3) танымалдылық пен қабылдау; қазақ тіліне жаңадан енген аударма терминдерге халықтың және ғалымдардың бейімделуі ұзақ уақытты талап етеді. Кейбір терминдер ендігі қалыптасқан орысша және ағылшынша қолданыстармен тығыз байланысты, сондықтан оларды жаңа қазақша баламаларына ауыстыру қиынға түседі.

Жоғары оқу орындарында алғашында қазақ тілінде оқулықтар болмаған. Тек 1950-1964 жылдары қазақ тілінде тұрақты түрде химия оқу құралдары жазыла бастаған кезде химия терминдері сан жағынан көбейіп, жоғары оқу орындарында қазақ тілінде білім беру сапасы арта бастады.

Біз бұл үрдісті қазақ химия терминологиясының қалыптасуының алғашқы

қадамдарымен байланыстырсақ, оның тамыры халық ауыз әдебиетіне және дәстүрлі дүниетанымға тереңдеп енгенін байқаймыз. Мысалы: «алтын», «күміс», «темір» сияқты қазіргі химияда кеңінен қолданылатын терминдер қазақ тұрмысында ертеден белгілі болған. Осы ұғымдар ұлттық дүниетанымда мыңдаған жылдар бойы сақталып, тұрмыстық қолданыс арқылы қазіргі ғылымға дейін жетті. «Қышқыл» ұғымын алатын болсақ, ол бұрынғы көшпенді өмірде ашытылған сусындарға байланысты қолданылып, дәміне байланысты аталған.

Қазіргі кезде химия терминдерін қазақ тіліне аудару үшін қолданылатын бірнеше тәсіл бар:

1. *қазақ тіліне калькалау*; көптеген терминдерді қазақшаға калькалау арқылы аудару аламыз. «*Hydrochloric acid*» - «*тұз қышқылы*».

2. *транслитерация*; кейбір халықаралық терминдерді қазақ тіліне бейімдеп жазу қажет. «*Атом*» және «*молекула*» терминдері біршама бейімделіп, қазақ тілінде кеңінен қолданылып жүр.

3. *жаңа сөздер жасау*; кей терминдерге мүлдем басқа балама сөздер ойлап табу керек. Ағылшын тіліндегі «*solution*» сөзін «*ерімінді*» деп аударғанымыздай, қазақ тілінің мүмкіндіктерін пайдаланып, ғылыми жаңа терминдер енгізуіміз керек.

Жоғарыда айтылған мәселелерді ескере отырып химияны қазақ тілінде қиын әрі түсініксіз ғылымға айналдырмай, оны жатық түрде жеткізу үшін терминжасамға ерекше назар аудару қажет.

Тікелей сөзбе-сөз аудармалар немесе шетелдік терминдерді калька жасау арқылы енгізу қазақша ұғымды толық бере алмайды, бұл терминологияны қиындатып, ғылыми тілдің маңызын жоғалтып жібереді. Сондықтан термин мәселесі тек химия ғылымында ғана емес, барлық пәндерде сапалы, түсінікті және ғылыми тұрғыдан аударылғаны жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қоқанбаев Ә.Қ. *Қазақша химиялық терминологияның даму кезеңдері*. // Сборник докладов VIII Международного Биримжановского съезда химии и химической технологии. - 2014.-С.63-65.

2. Ахметжанұлы А. *Қазақ тіліндегі химия пәні терминдерінің қалыптасуы және оның қазақ тілі заңдылықтарымен байланысы*. 2022.

3. Құрманбайұлы Ш. *Қазақ лексикасының терминденуі*. Алматы -1998. -205 б.

4. Қайдар Ә. *Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас*. Алматы. //Рауан. -1993. -43 б.

5. Айтбайұлы Ө. *Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы*. Алматы. -1988.
6. Нұғыманов И.Н. *Проблемы терминологии в преподавании химии в казахской средней школе*. Диссертация кандидата педагогических наук. Алма-Ата. -1965.
7. *Қазақша-орысша терминологиялық сөздік «Химия»*. Алматы. //Рауан. -2000.
8. Бірімжанов Б.А., Омаров С.Т. *Химия терминдерінің орысша-қазақша сөздігі*. - Алматы. //Ана тілі. -1969. - 396 б.
9. Нұрахметов Н., Шаяхметов Ш. *Химия терминдерінің орысша-қазақша сөздігі*. Алматы. //Ана тілі. -1992. - 192 б.
10. Нухин А., Шәбікова Г., Оспанов Х., Сәтбаев Б. *Физикалық химия терминдерінің орысша-қазақша сөздігі*. Алматы. //Рауан. -1993. – 60 б.
11. Ибраева Л.С., А. Сапакова К. *Химия терминдерінің орысша-ағылшын-қазақша және ағылшын-орысша қазақша сөздігі*. Семей. -2010. -148 б.
12. *Қазақстан республикасының жаңа заңдары*. //Қазақстан Республикасы Әділет Министрлігінің редакциялар баспа бөлімі. Алматы. -1992. -48 б.
13. *termincom.kz*.

ҚАЗАҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ ЖҮЙЕСІН ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Асел ПСИБАЕВА*

Аңдатпа

Мақалада қазақ терминологиясын дамытудың жолдары мен бағыттары сөз болады. Қазақ терминология жүйесін дамыту негізінде шеттілдік терминдердің игерілу жайы жан-жақты сараланады. Термин қалыптастыру тарихынан бастап, терминжасам және оның түрлері, құрылымы, лексикалық қабаттар және жеке салалық терминдердің зерттелуі қарастырылады.

Түйін сөздер: термин, ғылым, терминология, терминжасам, тәсіл, әдеби тіл.

Abstract

The article will consider the ways and directions of development of Kazakh terminology. Based on the development of the Kazakh terminological system, the development of foreign language terms is comprehensively analyzed. Since the history of the formation of the term, term formation and its types, structure, lexical layers and the study of terms of a separate sphere have been touched upon.

Keywords: term, science, terminology, term formation, approach, literary language.

Тіл білімінің басқа салалары сияқты, терминология да қазіргі кезде қарқынды даму үстінде. Алғашында лексикологияның бір саласы ретінде қарастырылып келген терминология қазіргі уақытта өзінше үлкен бағытқа айналып, зерттеу әдістері мен тәсілдері қалыптасып, өзіндік талаптар мен бай тілдік қорға ие сала болды.

Терминология – сана мен ақыл-ойдың астасып, ғылыми ойлау жүйесінің дамуының нәтижесі. Қазіргі таңда ұлт тілінде терминдер жүйесін қалыптастыру белсенді жүріп жатқанын байқаймыз. Көптеген терминдер қазақ тіліне тәржімаланып, қолданысқа еніп жатыр. Бұл – қазақ тілінің ғылым салаларындағы қызметін атқара бастауының бір көрінісі. Егер қандай да бір ұлттың немесе халықтың тілі қоғамдық өмірдің белгілі бір ғылым саласында қызмет атқара алмаса, бұл үшін тілді жазғыру үлкен қателік болады. Сондықтан мемлекеттік мәртебеге ие ана тілін терминологияда ұтымды пайдаланып, бәсекеге қабілетті жаһандану дәуірінде ғылым мен техниканың сөйлеу тілі бола білу – біздің міндетіміз.

* Жамбыл облысы, Байзақ ауданы, Қостөбе орта мектебінің қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі

Қазақ тіл білімінде терминология саласының ғылыми мәселелері А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, Ж.Аймауытұлы, Х.Досмұхамедұлы, Қ.Кемеңгерұлы, С.Жиенбаев, Н.Сауранбаев, С.Аманжолов, М.Балақаев, С.Талжанов, Ә.Сатыбалдиев, Ә.Қайдаров, С.Исаев, Ш.Сарыбаев, Б.Қалиев, Ә.Айтбайұлы, Ш.Құрманбайұлы және т.б. ғалымдардың зерттеулерінде қарастырылған. Қазақ терминологиясы ғылымының тұтас тарихы, терминдік жүйе мен терминжасамның теориялық мәселелері академик Ә. Айтбайұлының ғылыми еңбектерінде жан-жақты сараланған.

Қазақ терминологиясы бойынша зерттеу жұмыстарын шартты түрде төрт топқа бөлуге болады: дәстүрлі зерттеулер, қолданбалы сипаттағы зерттеу жұмыстары, танымдық терминология және терминография мәселелері. Бұл топтардың барлығы дәстүрлі терминологиялық зерттеулерге негізделіп, олардан бастау алады. Дәстүрлі көзқарастардың негізінде басқалары туындап, қазіргі кезде терминология саласының ауқымын кеңейте түсті. Оған термин қалыптастыру тарихы, терминжасам және оның түрлері, құрылымы, лексикалық қабаттар және жеке сала терминдерінің зерттелуі жатады.

Термин жасаудың негізін қалаған Ахмет Байтұрсынұлы мен басқа да Алаш зиялыларының көзқарастары Тәуелсіздік жылдарында жаңаша сараланып, қазіргі терминологияға қосқан үлесі қайта жүйеленді. Отызыншы жылдардың орта шенінде Қ. Жұбанов негіз еткен термин қалыптастыру қағидалары бүгінгі күн тұрғысынан қайта қарастырылды. Қазақ сөзінің термин ретіндегі қолданысы күшейген сайын зерттеулер де қарқын алып, жандана түсті.

Ә. Қайдар, Ә. Айтбаев, А. Абдрахманов, Б. Қалиев, Ш. Құрманбайұлы, Ш. Біләл, С. Ақаев, Қ. Айдархан және басқа да көптеген зерттеушілер қазақ терминологиясын әр қырынан сипаттады. Бұл авторлардың жұмыстарын қазақ терминологиясын ғылыми сала ретінде алға жылжитқан, ілгері дамытқан және өзіндік бет-бейнесін айқындаған зерттеулер қатарына қосуға болады. Бұрынғы кеңестік кезеңде терминология бойынша орыс тіліндегі теорияны пайдаланып келгеніміз шындық. Алайда осы жұмыстардан кейін төл ұстанымдар пайда бола бастады және бүгінгі күні олар ерекше қарқынмен жанданып отыр.

Терминдердің дамуына БАҚ-тың рөлі ерекше. БАҚ – жаңа терминдердің ең басты насихаттаушысы. Терминдердің баспасөз бетінде жарияланып тұруы, әсіресе, өзгерістер көп болып жатқан қазіргі кезеңде аса қажет. Баспасөз жаңа терминдерді көпшілікке таныстырады және таныстырып қана қоймай, олардың пайда болуындағы, қалыптасуындағы, жасалуындағы ерекшеліктерді де көрсетеді. Бұл жұмыстардың барлығы жұртшылықтың термин жайындағы танымын, ұстанымын қалыптастыруға ықпал етеді. Ал

мұндай жұмыстардың қажеттілігі сөзсіз, өйткені көпшілік арасындағы әртүрлі мазмұндағы сауалдарға жауап бере алатындай болуымыз қажет.

Терминологиялық сөздіктер де өз кезегінде аса қажет және олар терминография саласының құрамында маңызды орын алады. Бүгінгі күні қазақ тілінде отыз бір томдық терминологиялық сөздіктің жарыққа шыққаны және оларды өңдеп, толықтырып қайта шығару ісі де қолға алынып жатқаны белгілі. Жеке авторлардың бастамасымен жарық көрген сала сөздіктері аз емес. Қазіргі кезде осы тәріздес сөздіктерге теориялық тұрғыдан бағыт болатын, өлшемдері мен қағидаларын белгілеп беретін, сондай-ақ сөздік түзудің қырсырын зерттейтін еңбектер өте қажет. Сондықтан бұл бағыттың болашақтағы бағдары жоғары деп санаймыз.

Терминологияны танымдық тұрғыдан зерттеу жаңа басталған бағыт болып табылады және бұл, біздің ойымызша, қазақ терминологиясының ең өзекті әрі болашағы зор ғылыми саласы болып табылады. Осы орайда «танымдық» деген сөзді терминнің табиғатын терең түсіну үшін, оның таным нәтижесі екендігін айқындау үшін қолдану қажет. Ғылымның өзі – таным, яғни қоршаған ортаны, заттар мен құбылыстарды ғылыми тұрғыдан тану болып табылатыны белгілі. Осы орайда терминнің рөлі қандай екендігін түсіну маңызды. Термин – адамның ғылымдағы іс-әрекеті мен ойының көпірі іспеттес. Терминнің қызметі мен теориялық жай-жапсарын терең танып-білу – қазіргі терминологиядағы басты міндеттердің бірі.

Қазақ терминологиясын дамыту үшін төмендегі басты қағидаларға баса назар аударған жөн:

- термин деген – жалпыға ортақ тұтынымдық сипатқа ие ғылыми нысан;
- дамыту жолы ретінде мемлекеттік тілді дамыту салаларына қойылатын жоғары талап;
- қазақ терминология жүйесі нормасына сай нормативтік акт;
- әртүрлі ғылым салаларына сай неологемдік сұраныс пен технологиялық мүддесі бір алгоритмдік ұжымды қалыптастыру қажет.

Ө. Айтбайұлы «Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы» атты монографиясында ана тіліміздің терминология жүйесіне тоқталып, былай дейді: *«Қазақ терминологиясының жасалуына ең басты екі арна, екі көз себеп болды. Оның бірі – ұлттық тіліміздің өз сөз байлығы, ал екіншісі – әрқилы тілдік амалдар қолдану нәтижесінде қабылданған кірме сөздер...»* [2, 200].

Жаңадан сөз түзу, термин жасау барысында терминжасамның барлық тәсілдерінің бірдей өнімді болмайтындығы белгілі. Бұрыннан қалыптасқан ұғымдар мен атаулардың жасалу жолдарынан, әдіс-тәсілдерінен үлгі алып, терминді мейлінше табиғи түрде қалыптастыруға назар аудару керек.

А. Байтұрсынұлы мен Ә. Қайдардың ұсынған қағидаттарының бірі – термин шығармаушылығында туысқан түркі тілдес халықтардың озық тәжірибелерін пайдалану. Бұл жөнінде Ш. Құрманбайұлының: «Түркі тілдері арасындағы терминдерді біріздендіруге өзара терминалмасым үдерісін жолға қою арқылы ортақ терминдер қорын молайта берудің маңыздылығын көрсететін негіз жеткілікті», – деген тұжырымы орынды деп санаймыз [3, 78]. Түркі тілдес және басқа тілдердегі терминологиялық сөздіктердің құрылымына сүйене отырып, қазақ тілінің өзіндік терминологиялық сөздіктер жасау тәжірибесін байытып, тәжірибелік тұрғыдан дамуын айтуымыз қажет.

Қазіргі қазақ тілінде терминдер жасауда әдіс-тәсілдер өте маңызды рөл атқарады. Терминжасам жүйесінде негізгі амал-тәсілдердің барлығы қамтылған. Салалық терминжасам қалыптасқан қағиданы дәлелдейді: әдеби тілдегі сөзжасамының әдіс-тәсілдерінен айтарлықтай айырмашылығы жоқ, яғни ерекше бір қалыптасқан әдіс-тәсілдер байқалмайды. Салалық терминжасамның негізгі әдіс-тәсілдерін мыналар құрайды:

1. морфологиялық тәсіл;

а) жұрнақ арқылы: маңдайша, сөреше, суреттеме, қорықша, жолшық т.б.;

ә) біріккен сөздер: қазмойын, сұрбейне, желбау, желкөз, жертөле, кеметұрақ және т.б.

2. семантикалық тәсіл;

а) уәжділікті (терминологиялық жүйедегі жалпықолданыстық сөздің термин ретінде қолданылуы);

ә) метафора мен метонимия: тарақ, бүйір, құн, бәйге, т.б.

3. синтаксистік тәсіл; бұл тәсіл әртүрлі сөз таптарының тіркесімділігі арқылы жасалады: *белсенді қорлар, белсенді күштер, белсенді тұнба* т.б. [4, 98].

Шерубай Құрманбайұлы: «Біз кейінгі 15-20 жылда жасалған жүздеген жаңа терминді жинақтап, саралау барысында байқағанымыз, бұрын орыс тіліндегі қалпында қолданылатын көптеген кірме терминдердің бір сыңары, яғни жартылай аударылған, негізінен латын-грек терминбөліктерінен тұратын будан (гибрид) терминдердің көптеп пайда болып жатқандығы. Мысалы: *авиатасымал, автоұшқыш, бейнекамера, бейнефильм, биоотын, геосаясат, дендробақ, киберқылмыскер, киноүлдір, қалтафон, метатіл, микроағза, мотоатқыштар, радиожиілік, субқоржын, ультрадыбысты, фотоайғақ, экожүйе, этносаясат* т.б. терминдер осы қатарға жатады» [5, 901], - дейді. Қазақ терминологиясының түзілуі мен қалыптасуына себеп болған факторлардың бірі жазу мәселесі болса, қоғамдық өмірдегі өзгерістер терминологиялық жүйенің дамуына тікелей байланысты болғаны жұмыста бағамдалады. Н. Сауранбаевтың «Қазақ әдеби тілі және оның терминологиясын

жасау туралы» мақаласында терминология мәселелері кеңінен қарастырылды. Жаңа терминдер жасап, тіл байлығын арттыра беру жөнінде, оларды бір ізге түсірудегі және қолдану жайындағы ұсынылған принциптер орнықты.

Қоғамдық дамудың жаңа кезеңдерінде – еліміз егемендік алып, бүкіл халқымызды мәдениетті, білімді ету мәселесі күн тәртібіне қойылған кезде қазақ тілінің ғылыми терминологиясын бұрынғыдан гөрі түпкілікті ету, әрі халық арасында батыл түрде баянды етіп сіңіру мәселесінің өте зор маңызы бар. Халықтың мәдениеті көтеріліп, санасы өскен сайын тіл қадірі де арта түсетіні белгілі. Ғылым мен мәдениеттің шарықтай өскен заманында басқа терминдер сияқты заң терминдері құрамында да көптеген өзгерістер болды: бұрынғы терминдер құрамындағы бірқатар атаулар ескіріп, қолданыстан шығып қалды, оның орнына жаңа замандағы жаңа ұғымды білдіретін жаңа атаулар пайда болды (болыс, би, қазы, ұлық т.б.). Осы сияқты көне атаулар архаизмге айналып, кеңес, сот, прокурор, қорғаушы, тергеуші т.б. сөздер осы кездегі әлеуметтік меншік пен мемлекетті қорғаушы субъектілердің мазмұнын білдіретін терминдік мәнге ие болды.

Қазақ терминология жүйесін дамыту негізінде шетелдік терминдердің игерілу жайы да маңызды рөл атқаратыны анық. Өзге тілдер ішінде француз, ағылшын немесе орыс тілінен сөз қабылдағанда, шетелдік сөздер осы тілдердің фонетикалық және грамматикалық заңдылықтарына бағындырылып енгізіледі. Ал қазақ терминология жүйесіне шетелдік сөздер түпнұсқадан емес, орыс тілі арқылы қабылданады да, енді оларды қазақ тілінің табиғатына орай таңбаласақ немесе айтсақ, құлағымызға түрпідей естілетіні жасырын емес. Тіліміздің артикуляциясы шетелдік сөздерді түпнұсқа тілінде айтуға әбден бейімделіп, жетілген, оны қайта қазақшаға икемдеп айту мен жазудың қажеттігі жоқ деген пікірлер де бар. Енді бірі барлық шетелдік терминдерге балама таба алмайтынымызды айтады, қазіргі жаңа технологиялар тасқынымен келіп жатқан жаңа терминдер көбейген сайын, тіліміздің сол тасқынға жұтылып кету қаупі бар деген пікірді ұстанады. Екіұдайлы пікірлер сайысында қазақ терминологиясының болашағы мен даму жолында дұрыс пікірді қалыптастыру және соған сай әрекет ету маңызды болып саналады. Ендеше ана тіліміздің шетелдік терминдер жүйесіне бейімділігін алға тартпай, шетелдік терминдердің ана тіліміздегі лексика-грамматикалық игерілуі мен аудару тәсілдері, заманауи технологиялар саласындағы семантикалық мағынасы мен ерекшеліктері, кірме лексиканың қалыптасуы мен қоғамдағы қолданысы мәселелеріне аса мән берген дұрыс. Терминдердің негізгі басым бөлігі белгілі бір ұлт негізінде жасалған сөздер екенін ескерсек, бүкіл терминологияны жасанды таңбалар жиынтығы деп, оны тілден мүлде бөліп қарастырудың реті

жоқ. Ал алдыңғы екі көзқарасты жақтаушылардың да өзіндік деректері мен дәлелдері бар. Қазақ тіл білімінде соңғы жылдарға дейін тек «терминология — әдеби тіл лексикасының құрамына кіретін бір бөлігі» деген пікір ғана орын алып келген болатын. Екінші көзқарасқа назар аударушы зерттеушілер бізде соңғы кездері ғана пайда болды. Жалпы, терминологияның әдеби тілге қатысы туралы мәселе әлі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді. Ұлттық терминология саласында қол жеткен нәтижелер мен орын алған кемшіліктерді талдай отырып, тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуының қазіргі кезеңіндегі негізгі мақсаттар мен міндеттерін басшылыққа ала отырып, оны дамытудың қағидаттары мен бағыттарын белгілеу қажет. Осыған байланысты еліміздегі демократиялық өзгерістерге сәйкес келетін терминология саласындағы жұмыстарды одан әрі дамыту, жүйелеу және үйлестіру мақсатында еліміздегі терминологиялық жұмыстың біртұтас тұжырымдамасын әзірлеу қажеттігі туындап отыр.

Ұлт тіліндегі термин шығармашылығын дамыту арқылы әлемдік ғылымның жетістіктерін бейнелейтін терминдерімізді тіліміздің заңдылықтарына сай қалыптастырып, ғылым мен арнаулы салалардағы қарым-қатынасты қамтамасыз ететін ұлттық терминқорды қалыптастыруға ұмтылу — бұл жасампаз ұлт болуға апарар дұрыс бағыт деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Айтбаев Ө. Қазақ терминологиясының дамуы мен қалыптасуы. – Алматы, 1988;
2. Құрманбайұлы Ш. Салалық терминологияны қалыптастыруда орын алып жүрген кемшіліктер // Салалық терминология: бүгіні мен болашағы. Республикалық ғылыми-практикалық семинар материалдары. – Астана, 2003. – 140 б.
3. Мамаева Г.Б. Сөзжасам, терминжасам тәсілдері, олардың байланысы. – Астана, 2017. – 5 с.
4. Қайдар Ә. «Қазақ терминологиясына жаңаша көзқарас» Алматы «Рауан» 1993 ж.
5. Құрманбайұлы Ш. Терминологиялық сөздік жасауға арналған әдістемелік нұсқаулық. – Астана, 2018. – 240 бет.

МАЗМҰНЫ

РЕСМИЕТ

Республикалық терминология комиссиясының жаратылыстану-математика бағыты бойынша 2024 жылғы 27 маусымдағы отырысында бекітілген терминдер.....	3
Республикалық терминология комиссиясының 2024 жылғы 13 қыркүйектегі отырысында бекітілген терминдер.....	13
Республикалық терминология комиссиясының 2024 жылғы 23 қазандағы отырысында бекітілген терминдер.....	20
Республикалық терминология комиссиясының 2024 жылғы 2-3 желтоқсандағы отырысында бекітілген терминдер.....	46

ТҮРКІ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫ

<i>Қабай Қ.</i> «Жаһандану кезеңіндегі түркі терминологиясы» халықаралық ғылыми-практикалық конференция.....	85
<i>Галимова О.</i> ХХІ ғасырдағы татар тілі терминологиясының дамуы.....	87
<i>Йылдыз Х.</i> Көне түркі терминологиясындағы кірме терминдерге қатысты ұстаным және қазіргі түркі жазба тілдеріндегі жағдай.....	102
<i>Өзтүрк А.</i> Тарихи қыпшақ мәтіндерінен қазақ тіліне терминдік ұсыныстар.....	114

ҒЫЛЫМ ТІЛІ

<i>Жұбай О., Жылысбаева М. Қ.</i> Сәтбаевтың термин жасаудағы ұстанымдары.....	129
<i>Байменше С.</i> Сөздік құрамды сөйлету.....	144

ТАЛДАУ

<i>Айдарбек Қ., Жонкешов Б.</i> Бекітілген терминдерге сараптама жүргізу нәтжиесі.....	149
<i>Солтанаева Е. Х.</i> Досмұхамедұлының аудармаларындағы жаратылыстану терминдері.....	156

ЗЕРТТЕУ

<i>Құлманов С., Қордабай Б., Ескендір Ж.</i> Қазақ тіліндегі гибрид терминдердің генеалогиялық және грамматикалық (құрылымдық) сипаты.....	164
--	-----

<i>Ахмет А.</i> Эндогенді және экзогенді будан терминдер.....	174
Бажықова К., Сыдықбаев Ж. Химия саласындағы ғылыми терминдерді аудару мәселесі.....	180
<i>Псибаева А.</i> Қазақ терминология жүйесін дамыту жолдары.....	186

РЕДАКЦИЯ ЕСКЕРТПЕСІ

Авторлардың стилі сақталады.
Мақаланың мазмұндық жауапкершілігі
мақала авторларына жүктеледі.

Шайсұлтан Шаяхметов атындағы
«ТІЛ-ҚАЗЫНА» ұлттық
ғылыми-практикалық орталығында
теріліп, беттелді.

Бас редактор **Ә. Қаб**
Жауапты редактор **Қ. Қабай**
Дизайнын жасап, электрондық нұсқасын дайындаған
С. Баубек

Редакцияның мекенжайы:
Қазақстан Республикасы
010000, Астана қаласы,
Сығанақ көшесі, 43,
Тел.: 8 (7172) 27-30-43
info@tilqazyna.kz

Беттеуге берілген күні 10.12.2024 ж.
Электронды нұсқаға қол қойылған күні 17.12.2023 ж.
Пішімі 70x100 1/16 Шартты баспа табағы 15.76